

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय निव्वट्ट
सं. क्र. ७८३०

REFBK-0002462

नारायण आपटे यांच्या

आठवणी व काढंबऱ्या.

श. क्र. २४६२

मृत्यूचा घाला रोज जरी सहसावाचि मनुष्यावर पडत असला, तरी याची तीव्रता बहुतेक ठिकाणी मृताचे कुटुंब आणि निहाळी पुरतीच मर्यादित असते; परंतु ज्या थोर पुरुषाने आपल्या कार्याचे क्षेत्र स्वतःपुरते न आंखतां आपल्या बांधवांचा त्यांत समावेश केलेला आहे, अगर ज्याने आपल्या कृतीने किंवा लेखणीने आपल्या पिढीचे किंवा राष्ट्राचे आचार आणि विचार यांत क्रांति घडवून आणण्याचे श्रेय संपादिले आहे, आणि आपल्या समाजाचे आणि राष्ट्राचे भूषण म्हणून ज्याच्याकडे मोठ्या अभिमानाने आपण बोट दाखवूं, असा एकादा थोर पुरुष गत झाला असता त्या दुःखाचे वैयक्तिक स्वरूप निघून जाऊन त्याला एक प्रकारच्या राष्ट्रीय आपत्तीचे स्वरूप येते. अशा थोर विभूतीच्या निधनाने प्रत्येकजण कांहीं काळपर्यंत अगदीं भांबावून जातो. अशा दुःखाच्या बुडाशीं स्वार्थाचा लेशही नसून, त्या मृत व्यक्तीविषयी वाटणारा अभिमान आणि प्रेम, तिच्या गुणांबद्दल वाटणारे कौतुक व तिच्या कृतींबद्दल वाटणारा आदर हींच त्या दुःखाचीं कारणे असतात. श्रीयुत हरि नारायण आपटे यांच्या मृत्यूमुळे आज प्रत्येकाला वाईट वाटत आहे याचे कारण हेंच होय. श्रीयुत हरि नारायण आपटे यांची सहज व मृदु भाषाशैली, तेजस्वी प्रतिभा आणि विशाल कल्पनाशक्ति या तिहींचा इतका हृदयंगम मिलाफ कोठे व केव्हां पहावयास सांपडेल ? मनुष्यस्वभावाचे इत

व मार्मिक अवलोकन करून त्यांच्या दोषांकडे इतक्या सदय दृष्टीन पाहणारा लेखक पुनः कधी उत्पन्न होईल ? आणि अशा अप्रतिम कादंबरीकाराच्या व विद्वानाच्या मृत्युने झालेली मराठी भाषेची हानि कधी भरून निघेल ? या विकारांनीं आज प्रत्येकाच्या मनांत कळोळ करून सोडला असेल यांत तिलप्राय संशय नाही. देशहितासाठीं निरंतर कळकळ बाळगून राष्ट्राची उन्नति व्हावी. म्हणून विधायक उपाय शोधण्यासाठीं रात्रंदिवस तळमळणारा एक आत्मा आपल्यांतून आज निघून गेला ! वातावरण सर्वत्र अंधकारमय झालें असतां त्यांतून आपल्या पिढीला मार्ग दाखविण्यासाठीं जे थोर महात्मे, मुत्सदी, कवि अगर लेखक यांपैकीं एखाद्या रूपानें राष्ट्रांत अवतरतात, त्यांपैकीं एकाच्या सहवासाळा आणि उपदेशाला आज आपण अंतरलों ! मनुष्य कितीही विद्वान् अगर ज्ञानी झाला, तरी त्याला शेवटीं मृत्यूच्या आधीन व्हावें लागतेंच, या गोष्टीची दुःखद जाणीव अशा प्रसंगीं आपणांला अधिक तीव्रतेनें पटते. परंतु न्यायी आणि अन्यायी, सद्गुणी आणि दुर्गुणी, श्रीमंत आणि दरिद्री, निस्सीम देशभक्त आणि अस्सल देशद्रोही या सर्वांना मृत्यु जरी एकाच मापानें मोजीत असला, तरी थोर पुरुषांच्या निधनामुळे होणाऱ्या शोकांत एक प्रकारचें गांभीर्य, पावित्र्य आणि त्यांचे गुण व कृति आठवण्यांत एक प्रकारचें 'रम्य औदासीन्य' असतें, हें नाकबूल करतां येणार नाही. तें कसेहि असलें तरी, मागल्या पिढीतील ज्या लोकांना हरिभाऊ आपल्यासारख्या थोर पुरुषांशीं सहवास आणि स्नेह लाभण्याचें भाग्य मिळालें आहे, आणि या पिढीतील ज्या पुष्कळ तरुणांना हरिभाऊ आपल्या विचारांनीं, ग्रंथांनीं व विद्येनें पितृस्थानीं झाले आहेत, त्या त्यांच्या स्नेहांना आणि अनुयायांना, हरिभाऊंची ती प्रेमळ मूर्ति आपल्या दृष्टीला आतां पुनः कधीही पडणार नाही;

त्यांचे सहज विनोदी भाषण ऐकण्याचें आपलें भाग्य आतां संपलें; आणि त्यांच्या मृत्यूनें खऱ्या उच्च दर्जाच्या व सूक्ष्म अवलोकन आणि उदात्त विचार यांनीं भरलेल्या कादंबऱ्यांचा झरा आतां आटला, यामुळे अपरिमित दुःख ज्ञात्याशिवाय खचित राहणार नाही. एवढी विद्वत्ता, मार्मिकता आणि रसिकता, इतकी परिणत बुद्धिमत्ता, अशी न्यायप्रियता आणि सत्याबद्दलची जिज्ञासा, या सर्वांचा मृत्यूच्या एका फटकान्यासरशीं लोप—अजीबात लोप व्हावा, हें पाहून चित्त जरी कांहीं काल भयचकित व निराश झालें, तरी हरिभाऊंच्याबरोबर त्यांच्या विचारांचा लय झाला नसून, त्यांनीं करून ठेविलेलें कार्य वाङ्मयांत चिरंजीव राहून पुढील अनेक पिढ्यांना स्फूर्तिदायक होईल, व आपट्यांनीं आपल्या ओजस्वी लेखणीनें सचेतन केलेली ही लाट येथेंच थांबणार नसून हिची गति आतां अशीच अप्रतिहत चालेल, ही कल्पना या दुःखांत मनाला कितीतरी मोठें समाधान प्राप्त करून देते.

श्रीयुत हरि नारायण आपटे हे महाराष्ट्रांतील पहिल्या दर्जाचे व अत्युत्कृष्ट कादंबरीकार होते, तथापि त्यांच्या कृतीचें परीक्षण करून त्यांचें वाङ्मयांतील स्थान ठरविण्याचें, अगर त्यांचें चरित्र कथन करण्याचें या लेखाचें कार्य नाही. तें अधिक महत्त्वाचें कार्य अधिकारी लेखकांकडून होईलच. श्रीयुत आपट्यांसारख्या प्रतिभाशाली कादंबरीकाराच्या व विद्वानाच्या परिचयाचा व सह-बासाचा मान ज्या भाग्यशाली लोकांना मिळाला असेल त्यांनीं त्या आपल्या सहवासांत त्यांच्या विद्वत्तेविषयी, स्वभावाविषयी, लेखन-कौशल्याविषयी आपणांला जो कांहीं अनुभव आला असेल तो प्रसिद्ध करणें हें त्यांचें एक प्रकारें कर्तव्यच आहे. कारण त्यामुळे हरि-भाऊंच्या चरित्रावर प्रकाश पडून अशा लोकप्रिय पुरुषाबद्दल अगर थोर पुरुषाबद्दल शक्य ती माहिती मिळण्याबद्दल जी एक सार्वत्रिक

आतुरता असते तीही थोडीबहुत तृप्त होईल. आणि याच हेतूने व इच्छेने या लेखांत त्यांच्या कांहीं आठवणी देण्याचें योजिलें आहे.

हरिभाऊंचा स्वभाव किती प्रेमळ आणि मनमिळाऊ असे, हें त्यांच्या जवळच्या स्नेह्यांनाच नव्हे, तर त्यांच्याशीं अल्पस्वरूप संबंध आलेल्यांनासुद्धा माहीत आहे. त्यांच्या स्वभावांतला दुसरा विशेष गुण म्हणजे परोपकाराविषयीं सदैव तत्परता. गरीब लोकांच्या उपयोगी पडण्यास व आपल्या स्नेह्यांना अगर अल्प परिचयाच्या लोकांनाही आपल्या ओळखीचा किंवा वजनाचा प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष फायदा होण्यासारखा असल्यास तो करून देण्यास ते केव्हांही तयार असत.

हरिभाऊ आणि नामदार गोखले यांचा स्नेह प्रसिद्धच आहे. ना० गोखल्यांचा उल्लेख त्यांच्या भाषणांत नेहमीं होत असे. त्यांनीं ना० गोखल्यांबद्दल कित्येक आठवणी सांगतांना ज्यांनीं ऐकिलें असेल त्यांना त्यांचें गोखल्यांवर किती प्रेम व भक्ति होती हें समजून आलेंच असेल. ना० गोखल्यांच्या मृत्यूच्या प्रसंगाचें वर्णन आपट्यांच्या तोंडून मी स्वतः चारपांच वेळ ऐकिलें आहे; आणि प्रत्येक वेळीं तो प्रसंग ते इतक्या भावनेनें व हृदयद्रावक रीतीनें वर्णन करीत, कीं त्यांची स्वतःची वृत्ति तर त्या वेळीं गहिवरून येईच, पण ऐकणाराच्या मनावरसुद्धा गंभीर परिणाम होत असे. असा शेवटचा प्रसंग त्यांच्या शेवटच्या आजारांत ता. १९ फेब्रुवारी रोजीं आला. त्या दिवशीं हरिभाऊंची मनोवृत्ति सर्व दिवसभर अत्यंत खिन्न व उदास होती. शरीराच्या अस्वास्थ्यामुळे आज कदाचित् ते असे झाले असतील, असा आसपासच्या मंडळींचा साहजिक समज झाला; पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्यांनीं आपल्या आदल्या दिवशींच्या खिन्नतेचें कारण सांगितलें. ते म्हणाले, “१९ फेब्रुवारी हा दिवस माझ्या आयुष्यातील अत्यंत दुःखाचा आहे; कारण याच दिवशीं सात वर्षांपूर्वीं माझी एकुलती एक मुलगी,

आणि चार वर्षांपूर्वी एक अत्यंत जिवलग स्नेही मला सोडून गेला !” शरीरप्रकृति आधीच फार क्षीण झालेली आणि त्यांत या मनाच्या अस्वस्थतेमुळे त्यांना फार त्रास झाला, असें दिसले. कारण वरील शब्द बोलून ते कांहीं वेळपर्यंत डोळे मिटून स्वस्थ पडले. या वेळीं कदाचित् गोखल्यांच्या मृत्यूचा प्रसंग त्यांच्या मनश्चक्षूंपुढून जात असावा. कांहीं मिनिटांनीं डोळे उघडून आपले बोलणें त्यांनीं पुनः सुरू केलें. “ गोपाळराव वारले त्या सकाळीं मी त्यांच्याजवळ होतो; संध्याकाळीं घरीं परत आलों. जरा बसतो तों रात्री दहा वाजतां सोसायटींतून निरोप आला, कीं गोखले अत्यवस्थ आहेत. तेव्हां वामनराव पटवर्धन यांना घेऊन मी लागलींच निघालों. सोसायटींत येऊन पहातो तों गोपाळराव आरामखुर्चीवर पडले असून अगदीं शेवटल्या स्थितींत आहेत. आणि सर्व मंडळीं सभोंवार उभी आहे. मी जवळ जातांच त्यांनीं डोळे उघडले, व माझ्याकडे पाहून, ‘हरिभाऊ, जातो आतां’ असें हंसून म्हणून नमस्कार केला. लागलींच मान टाकिली; आणि सर्वच आटोपलें. जणूं काय माझा निरोप घेण्यासाठींच ते वाट पहात होते.” हीं शेवटचीं वाक्यें बोलत असतां हरिभाऊंचा कंठ अगदीं दाटून आला, आणि त्यांच्या डोळ्यांत अश्रुही उभे राहिले. पुन्हां कांहीं वेळ ते स्तब्ध राहिले आणि डोळे उघडून व एक दीर्घ निःश्वास सोडून म्हणाले, “I lost two of my dear persons yesterday. I thought I would be the third to follow them !”

हरिभाऊंचें आपल्या एकुलत्या एक कन्येवर अत्यंत प्रेम असून तिच्या भावी चरित्राबद्दल त्यांनीं फार उच्च आकांक्षा बाळगिल्या होत्या, असें त्यांच्या बोलण्यावरून दिसत असे. त्या मुलीची केव्हांही आठवण झाली तरी त्यांच्या डोळ्यांना लागलींच पाणी येई, व तो विषय ते लागलींच बदलीत. एकदां सर ऑलिव्हर लॉज

यांच्या “रेमंड” या पुस्तकावरून हरिभाऊंशीं पुनर्जन्माच्या अस्तित्वाबद्दल बोलणें निघालें असतां पुनर्जन्मावर आपला दृढ विश्वास असल्याचें त्यांनीं बोलून दाखविलें. तेव्हां मीं म्हटलें, “आत्म्याचें अमरत्व व पुनर्जन्म यांवर विश्वास असतांना आपल्या आवडत्या मृत माणसाबद्दल दुःख कां व्हावें ?” यावर ते म्हणाले, “याचें कारण हेंच कीं, आपली ममता आत्म्यावर नसून घ्या विशिष्ट देहांत तो आत्मा वास करतो त्या देहावर असते म्हणून.” यानंतर बऱ्याच वेळानें ते पुनः म्हणाले, “मला जरी या सर्व गोष्टी पटतात तथापि उद्यां जर मला खात्रीलायक समजलें, कीं माझी मुलगी अमुक एका ठिकाणीं पुनः जन्माला आली आहे, तरी ती पहिल्या देहानें दृष्टीला पडली असतां मला जो हर्ष वाटेल तो तिच्या या नव्या देहांत येण्यानें वाटणार नाही.

मीं विचारलें, “पण तुम्हांला या नव्या देहांतील तिच्या आत्म्याबद्दल प्रेम तरी वाटेल कीं नाही ?”

यावर काहीं वेळ विचार करून त्यांनीं सावकाश उत्तर दिलें, “तेही मला खात्रीपूर्वक सांगतां येणार नाही !”

त्यांच्या वाचनाच्या खोलींत टेबलाच्या एका बाजूला या मुलीचा सभोंवार काहीं खेळणीं घेऊन खेळतांनाचा असा एक फोटो फ्रेममध्ये घालून टांगलेला आहे. या फोटोच्या खाली पुढील एकच अर्धपूर्ण व प्रेमळ असें वाक्य आहे. तें हें; “आमची करमणूक व तिची करमणूक !”

हरिभाऊंच्या मनावर या मुलीच्या मरणाचा इतका परिणाम होण्याचें कारण ती त्यांचें एकच अपत्य होती हें तर होतेंच; पण त्यांना लहान मुलें नेहमीं विशेष प्रिय होती, हेंही आणखी एक कारण असूं शकेल. लहान मुलांशीं स्नेह संपादन करण्याची हरिभाऊंच्या अंगांत विशेष कला होती; आणि त्यांच्या बहुतेक

स्नेह्यांच्या मुलामुलींशीं त्यांचा फार प्रेमळ स्नेह असे. पुष्कळदां ते त्या मुलामुलींत मोकळेपणानें मिसळून त्यांचे खेळ खेळत असत. “लहान मुलांच्या निष्कपट मनाचें निरीक्षण करण्यासारखें इतर कांहींच मला प्रिय नाही” असें ते पुष्कळदां म्हणत. लहान मुलामुलींना उपयुक्त पुस्तकें आणि बक्षिसे देण्यांत त्यांचा बराच पैसा खर्च होत असे.

ना० गोखल्यांशिवाय ज्या दुसऱ्या दोन स्नेह्यांचा उल्लेख हरिभाऊंच्या बोलण्यांत नेहमीं येत असे, ते स्नेही म्हणजे परलोकवासी गोविंद वासुदेव कानिटकर, आणि त्यांच्या पत्नी श्रीमती काशीबाई कानिटकर हीं दोघें होत. श्री० काशीबाईंच्या विद्वत्तेबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल आपणांला वाटत असलेला विशेष आदर हरिभाऊ पुष्कळदां व्यक्त करून दाखवीत. तसेंच गोविंदराव कानिटकरांच्या सारखा रसिक आणि विद्याव्यासंगी मनुष्य कचितच सांपडतो, असेंही त्यांनीं अनेकदां बोलून दाखविलें होतें. या जोडप्याचा आपल्या विचारांवर व जीवनक्रमावर बराच परिणाम झाला असल्याचेंही हरिभाऊंनीं एकदां कबूल केलें. हरिभाऊंना आपल्या मित्रांबद्दल नेहमीं अतिशय प्रेम आणि अभिमान वाटत असे; इतका कीं, ना० गोखल्यांवर त्यांच्या सार्वजनिक जीवनक्रमांत कित्येक प्रसंगीं जी कुत्सित व खोडसाळपणाची टीका झाली त्याबद्दल कधीं गोष्ट निघाली तर हरिभाऊंना अगदीं संताप चढत असे; व एकदां ते असें म्हणाले कीं, “माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्यावर लोकांनीं टीका केली तर त्याबद्दल मला कांहीं वाटणार नाही; पण गोपाळरावांचा जो नाहक छळ झाला तो मी कधींही विसरणार नाही.”

हरिभाऊंच्या विद्वत्तेबद्दल आणि विद्याव्यासंगाबद्दल जी प्रसिद्धी आहे, ती वास्तविक त्यांच्या खऱ्या विद्वत्तेच्या मानानें किती तरी

कमी आहे असें म्हटलें पाहिजे. त्यांना युनिव्हर्सिटीचें उच्च शिक्षण नसतां, त्यांनीं इतकें अध्ययन व वाचन केलें तरी कधीं व कसें, याचें राहून राहून नवल वाटतें. त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल बाहेरच्या लोकांना—पुण्यांतीलसुद्धां—फारच थोडी माहिती आहे असें म्हटलें तर त्यांत फारशी चूक होईल असें मला तरी निदान वाटत नाहीं. त्यांनीं अर्थशास्त्राचें चांगलें अध्ययन केलें असून, अनेक हिंदी राजकीय, आर्थिक व औद्योगिक प्रश्नांचा त्यांनीं फार बारकाईमें विचार केला होता. आणि त्यांपैकीं कांहीं प्रश्नांवर आपलीं मते ठरवून ठेविलीं होती. त्यांनीं इंग्लंड, फ्रान्स आणि अमेरिका या तिन्ही देशांच्या राजशासनपद्धतीचा व इतिहासाचा फार चांगला अभ्यास केला होता. सर्व युरोपचा इतिहासही त्यांनीं वाचला होता. पाश्चात्य तत्त्वज्ञान त्यांनीं चांगल्या प्रकारें वाचलें होतें. मिल-स्पेन्सरपासून तों फ्रेंच, जर्मन व अमेरिकन तत्त्वज्ञानी—नास्तिक व आस्तिक दोन्ही—त्यांनीं वाचले होते. तसेंच काव्य आणि नाटक या विषयांवरीलसुद्धां पुष्कळ ग्रंथ त्यांनीं वाचिले होते. “कविता आणि तिचें स्वरूप” या विषयावर तात्त्विक ग्रंथ लिहावयाचें त्यांच्या मनांत होतें व त्यासाठीं त्यांनीं बरीच तयारीही केली होती. सदरहू ग्रंथांत कवितेची व्याख्या भिन्नभिन्न भाषांच्या वाङ्मयांत कशी केली आहे हें सांगून इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, संस्कृत इत्यादि भाषांतील उत्कृष्ट उतारे देऊन त्यांचा विचार करावयाचा, आणि मग मराठी भाषेच्या जुन्या व नव्या कवींबद्दल तुलनात्मक सापेक्ष विचार करावयाचा असा त्यांचा हेतु होता; व तो त्यांनीं मजबूत दोनतीनदां बोलून दाखविला होता. इंग्रजी भाषेशिवाय फ्रेंच व बंगाली या दोन्ही वाङ्मयांचाही त्यांचा फार चांगला व्यासंग होता. कादंबरीलेखन हा तर त्यांचाच विषय असल्यामुळें इंग्रजी आणि फ्रेंच कादंबरीकार त्यांनीं सगळे वाचले असले तर त्यांत नवल

नाहीं, पण इतर विषयांचें सुद्धां त्यांचें वाचन इतकें अफाट आणि विस्तृत होतें कीं, त्याची नुसती सांगून कल्पनाही करतां येणार नाहीं. त्यांचें संस्कृत वाचनही तसेंच दांडगें होतें, याची साक्ष महाभारतावर व गीतेवर त्यांनीं लिहिलेल्या निबंधांवरून पटते. मराठी वाङ्मयांतलें त्यांचें वाचन व अध्ययन यांबद्दल त्यांच्या अनेक फुटकळ लेखांवरून अनुमान होतें. एम्. ए. ला मराठीचे परीक्षक नेमण्याच्या बाबतींत हरिभाऊंच्या अंगची विद्वत्ता इतर लोकांना न कळतां एकट्या युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटलाच अचानक ती कशी समजली, असा एक कुत्सित प्रश्न एका संपादकांनीं आपल्या हरिभाऊ आपट्यांवरील मृत्युलेखांत केला आहे. तथापि खरी गोष्ट अशीच आहे कीं, पक्षभेदानें अंध झाल्यामुळें पुण्याच्या पुष्कळ लोकांना हरिभाऊंची खरी योग्यता व विद्वत्ता कधींही समजून आली नाहीं. आणि हरिभाऊ आपटे म्हणजे अधिकारी वर्गाला खूष करून त्यांच्या “ My dear friend Mr. Apte ” असें म्हणण्याला दुरळून जाणारे एक सामान्य गृहस्थ होते असा या मंडळींचा अद्यापि समज आहे. पण हरिभाऊंच्या स्वाभिमानी व बाणेदार स्वभावाची ज्यांना माहिती नाहीं, व त्यांचें अधिकारी वर्गांत असलेलें वजन केवळ अंगच्या विद्वत्तेमुळेंच त्यांना प्राप्त झालें होतें, याची ज्या लोकांना कल्पना नाहीं, त्यांनीं पक्षभेदानें अंध होऊन हरिभाऊंसारख्या थोर गृहस्थावर असे आरोप न केले तरच आश्चर्य होय ! असो.

मराठींतले सर्व जुने कवि व ग्रंथ हरिभाऊंनीं वाचले असून तुकाराम तर त्यांना बहुतेक मुखोद्गत होता. तुकारामाच्या अभंगांवर हरिभाऊंची भाक्ति विशेष असून त्याचा व्यासंगही त्यांनीं फारच चांगला केला होता, व याचें प्रत्यंतर त्यांच्या “सहा अभंगांत तुकाराम” या लहानशा पण गोड पुस्तकांत पहावयास मिळेल.

ज्ञानेश्वरी हा त्यांचा दुसरा आवडता ग्रंथ असून एकनाथ, रामदास वगैरे कविही त्यांनीं बारकाईनें वाचिले होते. पाळी भाषेवरही त्यांचा थोडाबहुत व्यासंग असावा. जर्मन भाषाही त्यांना थोडी अवगत होती. आणि लाटिन व ग्रीक भाषांचाही त्यांचा अभ्यास सुरू असावा, असें मला वाटते.

त्यांच्या वाचनाचा दुसरा आवडता विषय म्हणजे इतिहास. महाराष्ट्राच्या इतिहासाची त्यांना किती गोडी आणि अभिरुचि होती, हें त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांवरून दिसून येतेंच; पण इतर बहुतेक सर्व देशांचे इतिहास त्यांनीं काळजीपूर्वक वाचले होते. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे वाङ्मयाची अशी एकही शाखा नव्हती कीं, जिकडे हरिभाऊंनीं आपलें लक्ष्य पोंचविलें नव्हतें. आणि या सर्वांत नवल हें कीं, आपल्या या विद्वत्तेचा त्यांना अभिमान अगर ताठा बिलकूल नसे. एकदां शेक्सपिअरच्या कांहीं सॉनेट्स्चें भाषांतर करीत असतां तें भाषांतर चुकलें आहे कीं बरोबर झालें आहे, हें पहावयाला त्यांनीं आपल्या एका तरुण ग्रॅज्युएट मित्राला सांगितलें. तो गृहस्थ हरिभाऊंची योग्यता पूर्णपणें जाणीत होता; शिवाय तो नुकताच ग्रॅज्युएट झाला असून शेक्सपिअर त्यानें फारसा वाचलाही नव्हता. म्हणून असें काम करावयाला तो साहजिकच फार नाखूष होता. तथापि हरिभाऊंच्या आग्रहास्तव त्यांचें भाषांतर मुळाशीं ताडून पाहण्याचें त्यानें कबूल केलें. हरिभाऊंसारख्या, शेक्सपिअरचा कसून अभ्यास केलेल्यानें केलेलें तें भाषांतर, त्यांत चूक थोडीच असणार; पण एकदोन ठिकाणीं त्या गृहस्थाला शंका आल्या, व एकदोन ठिकाणीं त्यानें दुसऱ्या प्रकारची वाक्यरचना सुचविली. हरिभाऊंनीं त्याची सूचना मान्य करून, त्यांच्या दुसऱ्या शंका होत्या त्यांचें सविस्तर निराकरण केलें. त्या तरुण गृहस्थाची अल्प विद्वत्ता व वय आणि हरिभाऊंची

विद्वत्ता हीं पाहतां त्यांच्या मोकळेपणाचें कौतुक वाटल्यावांचून रहात नाहीं.

हरिभाऊंना वाचनाचा नाद म्हणजे एक व्यसनच होतें. त्यांच्यामार्गे अनेक प्रकारचीं शेंकडों कामें असत; पण जरासा रिकामा वेळ सांपडला कीं, त्यांच्या हातांत पुस्तक आलेंच. अलीकडे बरींच वर्षे त्यांची झोंप कमी झाली होती; यामुळें पहांटे तीन वाजल्यापासून बहुतेक त्यांचें वाचन सुरू होई. ते कोठेंही प्रवासाला गेले तरी त्यांच्याबरोबर पुष्कळशीं पुस्तकें असावयाचीं, व कोठेंही आणि कसाही वेळ सांपडला कीं, त्यांनीं वाचन सुरू केलेंच. गेल्या आक्टोबरांत त्यांना डोळ्यांच्या पापणीचा 'परेलिसिस' झाला, त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या कित्येक तरुण स्नेह्यांना एकएक दोनदोन तास आपल्याकडे येऊन आपणांला कांहींतरी वाचून दाखविण्याबद्दल विनंति करून, त्या दुखण्यांत त्यांनीं मोर्ले-कृत कॉन्डेन्चे चरित्र, व बेजहॉटचे निबंध हीं दोन पुस्तकें वाचून घेतलीं ! त्यांच्या शेवटच्या आजारांतसुद्धां त्यांच्यासमोवार पुस्तकें पसरलेलीं असून, शक्य होते तोंपर्यंत त्यांचें वाचन चालूच होतें ! जलोदरामुळें पुष्कळदां पोटाला ओढ लागून त्यांना फार त्रास होत असे; पण अशा स्थितींतसुद्धां त्यांचा उपाय म्हणजे वाचन ! एकादें चांगलें पुस्तक पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत आलें कीं, तें त्यांनीं लागलींच विकत घेतलेंच. उदराच्या या दुखण्यांतून आपण उठूं अशी हरिभाऊंना कांहीं आशा नव्हती. पण "Makers of Modern Italy" या पुस्तकाची एकाकडून स्तुति ऐकतांच तें पुस्तक पाठविण्याबद्दल त्यांनीं ताबडतोब मॅक-मिल्टन् कंपनीला पत्र लिहिलें; व हें पुस्तक मागविल्यापासून बाराव्या दिवशींच त्यांचा अंत झाला !

मराठी जुन्या कवींत त्यांचे आवडते कवि तुकाराम व ज्ञानेश्वर

होते हें वर सांगितलेंच आहे. आधुनिक कवींमध्ये “केशवसुता” च्या कवितेबद्दल त्यांना विशेष आवड असे. एकंदर आधुनिक कवितेबद्दल त्यांचें मत इतकें उत्तम असलेलें मला फारसें आढळून आलें नाहीं. इंग्लिश व फ्रेंच कवींच्या मानानें आपली कविता कितीतरी मागे आहे असे उद्गार त्यांनीं पुष्कळदां काढलेले मी ऐकिले आहेत. मराठी लेखकांमध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांबद्दल त्यांना फार आदर असे. कारण आपणाला लिहिण्याची स्फूर्ति शास्त्रीबुवांमुळें झाली, असें ते म्हणत; व लेखनाच्या बाबतींत त्यांना ते आपल्या गुरुस्थानीं मानीत. चिपळूणकरांचीं मते व मर्म-भेदी टीका करण्याची पद्धति दोन्ही हरिभाऊंना पसंत पडण्यासारखीं नव्हतीं. तथापि त्यामुळें चिपळूणकरांविषयींचा त्यांचा आदर कधीं कमी झाला नाहीं. आगरकरांबद्दल सुद्धां त्यांना विशेष आदर होता. आधुनिक लेखकांबद्दल ते कधीं मत देत नसत; पण श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर यांची लेखनशैली फार साधी आणि मार्मिक असल्याबद्दल त्यांनीं एकदां बोल्डन दाखविलें होतें.

इंग्रजी कवींमध्ये शेक्सपिअरवरचें त्यांचें प्रेम व व्यासंग हीं सर्व-विश्रुतच आहेत. शेक्सपिअर सर्व वाङ्मयांतला राजा आहे असें ते म्हणत. त्यांनीं त्याच्या ग्रंथांचा अभ्यास चांगल्या रीतीनें केला होता. त्यांना शेक्सपिअरच्या नाटकांतील उत्तमोत्तम उतारे तोंडपाठ असत. मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्म अवलोकन करण्याच्या हरिभाऊंच्या शक्तीबद्दल त्यांची एका स्नेहानें स्तुति केली, तेव्हां ते म्हणाले, “तुम्हीं शेक्सपिअर पाहिला आहे कोठें ? त्यानें सगळें जग उघें केलें आहे. त्याच्यापुढें माझ्यासारख्या क्षुद्र जीवाची कथा काय !” शेक्सपिअरच्या नाटकांत टेंपेस्ट व हॅम्लेट हीं दोन नाटके त्यांच्या आवडीचीं असून, शेक्सपिअरच्या स्फुट काव्यांत त्यांच्या सप्तपद्या Sonnets त्यांना फार प्रिय होत्या. त्यांपैकीं कित्येक

पथें त्यांच्या स्वतःकडून समजावून घेण्याचा योग मला एकदां आला होता. तो प्रसंग मी केव्हाही विसरणार नाही. परभाषेतील कवींच्या आत्म्याशी पूर्णपणे तादात्म्य पावून त्याचे विचार मराठी भाषेमध्ये मूळांतलें स्वरूप जाऊं न देतां सुंदर रीतीनें आणण्याचें काम किती कठीण आहे तें पुष्कळांना अनुभवानेंच कळणार आहे; पण हें कठीण काम करावयाला एकट्या हरिभाऊंची लेखणी समर्थ होती असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही.

शेक्सपिअरच्या खालोखाल त्यांचा दुसरा आवडता कवि मिल्टन होता; त्याचें “पॅराडाइज लॉस्ट” हें काव्य त्यांनीं अनेकदां वाचलें असून त्यांतलेही कांहीं सुंदर उतारे त्यांना पाठ असत. त्यांच्या शेवटल्या आजारांत ते नेहमीं मिल्टनचें ‘पॅराडाइज लॉस्ट’ हें काव्यच पुनः पुनः वाचीत; आणि शरीराच्या अस्वस्थतेचा भास होऊं लागला म्हणजे मन दुसरीकडे लागण्यासाठीं मिल्टन-मधील उतारे किंवा तुकारामाचे कांहीं आवडते अभंग पाठ म्हणत.

मिल्टनच्या खालोखाल त्यांचा तिसरा आवडता कवि ब्रौनिंग. याच्या काव्यावर अद्यापि Annotations प्रसिद्ध झालेलीं नाहींत; यामुळे बऱ्याच वाचकांना ब्रौनिंग समजावयाला अवघड जातो; परंतु हरिभाऊंनीं ब्रौनिंगचींही अनेक पारायणें करून त्यांतलीं उत्तम स्थले हस्तगत करून घेतलीं होती. ब्रौनिंगची आपल्याला गोडी लावल्याचें श्रेय ते आपले मित्र ना० गोखले यांना देत. टेनिसन्, वर्डस्वर्थ, शेले, कीट्स वगैरे कविही त्यांनीं अर्थातच सर्व वाचिले होते. पण या कवींनीं त्यांचें चित्त फारसें आकर्षिल्यासारखें दिसलें नाहीं. अमेरिकन कवींमध्ये लॉंगफेलो व आधुनिक कवयित्री मिस व्हीलर विलकॉक्स हे त्यांच्या आवडीचे कवि होते.

इंग्रजी गद्यलेखकांपैकीं त्यांच्या अतिशय आवडीचा लेखक म्हणजे लॉर्ड मोर्ले. “मोर्लेशिवाय इतर कोणताच लेखक मला अलीकडे

आवडेनासा झाला आहे ” असें त्यांनीं माझ्याजवळ पुष्कळादां बोलून दाखविलें होतें. मोर्लेचे सर्व ग्रंथ त्यांनीं अनेकदां वाचले होते; व “ त्यांच्या सर्व ग्रंथांमध्ये त्यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या ‘ आठवणी ’ (Recollections) फार सुंदर आहेत ” असें ते नेहमीं म्हणत. “ मीं वाचली नाहीं अशी मोर्लेची एक ओळखुद्धां नाहीं ” असें त्यांनीं एकदां बोलून दाखविलें.

मोर्लेच्या खालोखाल त्यांचा दुसरा आवडता ग्रंथकार मिल. परंतु मिल केवळ मोर्लेचा गुरु एवढ्याच कारणास्तव मिलबद्दल त्यांचा आदर असे, असें मला वाटतें. तथापि मिलचे तत्त्वज्ञानावरील सर्व ग्रंथ त्यांनीं वाचले होते, व त्यामुळे आपल्या जीवनक्रमांत व विचारांत फार फरक झाला असें ते कबूल करीत. मिलकडे आपलें लक्ष प्रथम त्याच्या “ Subjection of women ” या अप्रतिम ग्रंथामुळे लागलें, व त्याचें श्रेय आपले स्नेही गोविंदराव कानिटकर यांना आहे, असें त्यांनीं सांगितलें. स्पेन्सरवरही एके काळीं आपली भक्ति असल्याचें त्यांनीं सांगितलें.

इंग्रजी कादंबरीकारांत ते पहिला नंबर डिकन्सला देत. आणि आपल्या सामाजिक कादंबऱ्या लिहितांना त्यांनीं डिकन्सला आदर्शवत् पुढें ठेविला असावा, अशी पात्रांचें स्वभाववर्णन विनोदी रीतीनें करण्याची हरिभाऊंची शैली पाहिली म्हणजे शंका येते. डिकन्सचें मनुष्यस्वभावाचें निरीक्षण व ज्ञान शेक्सपिअरच्या खालोखाल आहे असें त्यांचें मत होतें. हरिभाऊंची “ मी ” ही कादंबरी मीं प्रथम वाचली तेव्हां आरंभीं मला त्या कादंबरींत व डिकन्सच्या David Copperfield मध्ये बरेंच साम्य आढळलें. तेव्हां “ मी ” ची रूपना सदरहू इंग्रजी कादंबरीवरून तर सुचली नाहीं ना, अशी मला शंका आली. कारण “ मी ” मधील शालेचें वर्णन, सुंदरीमुळें नायकाच्या स्वभावावर झालेले परिणाम वगैरेचें डेव्हिड कॉपरफील्डशी

बरेंच साम्य आहे. परंतु माझी शंका चुकीची असल्याबद्दल खुद्द ग्रंथकर्त्याकडून मी पुढे खात्री करून घेतली. स्कॉटच्या कादंबऱ्याही फार सुंदर आहेत; पण ज्याला सामाजिक कादंबऱ्या लिहावयाच्या असतील त्याने डिकन्सचेंच अभ्ययन केलें पाहिजे असें हरिभाऊ म्हणत; परंतु स्वतः त्यांच्यामध्ये स्कॉट व डिकन्स या दोघांच्याही लेखनकौशल्याचा सुन्दर मिलाफ झालेला आहे, असें म्हटलें तर फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. कारण स्कॉटप्रमाणें ऐतिहासिक तर डिकन्सप्रमाणें सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या उत्कृष्ट कादंबऱ्या हरिभाऊंच्या ओजस्वी लेखणीतून बाहेर पडल्या आहेत. आधुनिक कादंबरीकारांपैकीं विल्क कोलीन्स, विलियम लीको वगैरे कादंबरीकार त्यांना साधारण आवडत. पण मेरी कॉरेलीच्या कादंबऱ्यां-विषयीं मात्र त्यांचें मत फार वाईट असे; तिच्याविषयीं लेखक या दृष्टीनें सुद्धां त्यांचें मत चांगलें असलेलें कधीं दिसलें नाहीं. Realistic व Idealistic या दोन वर्गांपैकीं मेरी कॉरेलीच्या कादंबऱ्या कोणत्या वर्गांत मोडतील असें मीं एकदां त्यांना विचारिलें. तेन्हां ते तुच्छतापूर्वक हंसून म्हणाले, "She belongs to neither School. She has her own School which I would call the " Hysteric School " of novelists."

आधुनिक इंग्लिश नाटककारांमध्ये ओस्कार वाईल्ड याचीं नाटके त्यांना फार आवडत. आटोपशीर कथानक, रचनाकौशल्य, मार्मिक आणि विनोदी संभाषण, एकच नैतिक तत्त्व घेऊन तें कथानकांत उत्क्रांत करून दाखविण्याचें चातुर्य यांजमध्ये ओस्कार वाईल्डचा हात धरणारा दुसरा एकही नाटककार नाहीं, असें त्यांचें मत होतें. इबसेन् आणि बर्नार्ड शॉ यांच्या सामाजिक नाटकांबद्दल त्यांचें मत इतकें उत्तम झालेलें दिसलें नाहीं.

हरिभाऊंचा स्वभाव फार विनयी असे, त्यामुल्ले त्यांची विद्वत्ता

आवडेनासा झाला आहे ” असे त्यांनी माझ्याजवळ पुष्कळदा बोलून दाखविले होते. मोर्लेचे सर्व ग्रंथ त्यांनी अनेकदा वाचले होते; व “ त्यांच्या सर्व ग्रंथांमध्ये त्यांनी नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या ‘ आठवणी ’ (Recollections) फार सुंदर आहेत ” असे ते नेहमी म्हणत. “ मी वाचली नाही अशी मोर्लेची एक ओळख नाही ” असे त्यांनी एकदा बोलून दाखविले.

मोर्लेच्या खालोखाल त्यांचा दुसरा आवडता ग्रंथकार मिल. परंतु मिल केवळ मोर्लेचा गुरु एवढ्याच कारणास्तव मिलबद्दल त्यांचा आदर असे, असे मला वाटते. तथापि मिलचे तत्त्वज्ञानावरील सर्व ग्रंथ त्यांनी वाचले होते, व त्यामुळे आपल्या जीवनक्रमांत व विचारांत फार फरक झाला असे ते कबूल करीत. मिलकडे आपले लक्ष प्रथम त्याच्या “ Subjection of women ” या अप्रतिम ग्रंथामुळे लागले, व त्याचे श्रेय आपले स्नेही गोविंदराव कानिटकर यांना आहे, असे त्यांनी सांगितले. स्पेन्सरवरही एके काळी आपली भक्ति असल्याचे त्यांनी सांगितले.

इंग्रजी कादंबरीकारांत ते पहिला नंबर डिकन्सला देत. आणि आपल्या सामाजिक कादंबऱ्या लिहितांना त्यांनी डिकन्सला आदर्शवत् पुढे ठेविला असावा, अशी पात्रांचे स्वभाववर्णन विनोदी रीतीने करण्याची हरिभाऊंची शैली पाहिली म्हणजे शंका येते. डिकन्सचे मनुष्यस्वभावाचे निरीक्षण व ज्ञान शेक्सपिअरच्या खालोखाल आहे असे त्यांचे मत होते. हरिभाऊंची “ मी ” ही कादंबरी मी प्रथम वाचली तेव्हां आरंभी मला त्या कादंबरीत व डिकन्सच्या David Copperfield मध्ये बरेच साम्य आढळले. तेव्हां “ मी ” ची रूपना सदरहू इंग्रजी कादंबरीवरून तर सुचली नाही ना, अशी मला शंका आली. कारण “ मी ” मधील शालेचे वर्णन, सुंदरीमुळे नायकाच्या स्वभावावर झालेले परिणाम वगैरेचे डेव्हिड कॉपरफील्डशी

बरेंच साम्य आहे. परंतु माझी शंका चुकीची असल्याबद्दल खुद्द ग्रंथकर्त्याकडून मी पुढें खात्री करून घेतली. स्कॉटच्या कादंबऱ्याही फार सुंदर आहेत; पण ज्याला सामाजिक कादंबऱ्या लिहावयाच्या असतील त्यानें डिकन्सचेंच अभ्ययन केलें पाहिजे असें हरिभाऊ म्हणत; परंतु स्वतः त्यांच्यामध्ये स्कॉट व डिकन्स या दोघांच्याही लेखनकौशल्याचा सुन्दर मिलाफ झालेला आहे, असें म्हटलें तर फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. कारण स्कॉटप्रमाणें ऐतिहासिक तर डिकन्सप्रमाणें सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या उत्कृष्ट कादंबऱ्या हरिभाऊंच्या ओजस्वी लेखणीतून बाहेर पडल्या आहेत. आधुनिक कादंबरीकारांपैकीं विल्क कोलीन्स, विलियम लीको वगैरे कादंबरीकार त्यांना साधारण आवडत. पण मेरी कॉरेलीच्या कादंबऱ्या-विषयीं मात्र त्यांचें मत फार वाईट असे; तिच्याविषयीं लेखक या दृष्टीनें सुद्धां त्यांचें मत चांगलें असलेलें कधीं दिसलें नाही. Realistic व Idealistic या दोन वर्गांपैकीं मेरी कॉरेलीच्या कादंबऱ्या कोणत्या वर्गांत मोडतील असें मीं एकदां त्यांना विचारिलें. तेव्हां ते तुच्छतापूर्वक हंसून म्हणाले, "She belongs to neither School. She has her own School which I would call the "Hysteric School" of novelists."

आधुनिक इंग्लिश नाटककारांमध्ये ओस्कार वाईल्ड याची नाटके त्यांना फार आवडत. आटोपशीर कथानक, रचनाकौशल्य, मार्मिक आणि विनोदी संभाषण, एकच नैतिक तत्त्व घेऊन तें कथानकांत उत्क्रांत करून दाखविण्याचें चातुर्य यांजमध्ये ओस्कार वाईल्डचा हात धरणारा दुसरा एकही नाटककार नाही, असें त्यांचें मत होतें. इवसेन् आणि बर्नार्ड शॉ यांच्या सामाजिक नाटकांबद्दल त्यांचें मत इतकें उत्तम झालेलें दिसलें नाही.

हरिभाऊंचा स्वभाव फार विनयी असे, त्यामुल्ले त्यांची विद्वत्ता

आणि गुण त्यांच्या स्नेह्यांव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाला फारसे कळून येत नसत. या त्यांच्या स्वभावामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांची त्यांच्या तोंडावर कोणी स्तुति केली, अगर त्याबद्दल कांहीं बोललें कीं, ते लागलीच विषय बदलीत; यामुळे त्यांनीं आपल्या सर्वोत्कृष्ट कादंबऱ्या लिहिल्या तरी कशा हें त्यांच्या स्वतःकडून समजण्यास मार्ग नसे. कारण स्वतःबद्दलच्या प्रत्येक बाबींत ते अगदीं मुग्ध असत. तथापि श्रोता तसा असला, आणि ते स्वतः खुषीत असले म्हणजे कादंबऱ्यांबद्दल कांहीं गोष्टी त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडत. अशाच एका प्रसंगीं “पण लक्ष्यांत कोण घेतो ?” या अप्रतिम कादंबरीचें कथानक सुचलें तो प्रसंग त्यांनीं सांगितला. तो सांगण्याच्या आधीं एक गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे कीं, हरिभाऊंच्या सर्व सामाजिक कादंबऱ्या काल्पनिक प्रसंगावर उभारलेल्या नसून खऱ्याखऱ्या घडलेल्या गोष्टींवरूनच त्या सुचलेल्या आहेत; इतकेंच नव्हे, तर त्यांचीं सर्व पात्रेही खरींखुरीं अशींच आहेत. कारण एकदां त्यांनीं स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, “माझ्या कादंबऱ्यांत एकही पात्र असें नाहीं कीं, जें व्यवहारांत मीं प्रत्यक्ष पाहिलें नाहीं.” “भयंकर दिव्यां”तील राजाराम हें पात्र मात्र पूर्णपणें काल्पनिक आहे असें त्यांनीं सांगितलें. “जग हें असें आहे” यामधील सर्व पात्रे—फेअरब्रेन, बुलस्नीक, सिस्टर चॅरिटी, बाबू महाशय वगैरे सर्व खरीं आहेत. त्याचप्रमाणें या कादंबरींत सीतारामाच्या भावाला रेसकोर्सच्या मैदानावर घडलेला अपघात, पुढें इस्पितळांतील मृत्यूचा प्रसंग इत्यादि गोष्टींचीं सुद्धां ग्रंथकारानें स्वतः पाहिलेल्या प्रसंगांचीं वर्णनें आहेत, असें त्या प्रसंगां हरिभाऊंजवळ हजार असलेल्या त्यांच्या एका स्नेह्यानें मला सांगितलें आहे. असो.

“पण लक्ष्यांत कोण घेतो” या कादंबरीची उत्पत्ति अशी आहे:—हरिभाऊ लहान म्हणजे पंधरासोळा वर्षांचे असतां पुण्याला

आपल्या वडिलांबरोबर एका वाड्यांत राहात असत. त्याच वाड्यांत दुसरे एक बिऱ्हाड होतें. या कुटुंबांत हरिभाऊंच्याच वयाची एक मुलगी होती, तिच्या चरित्रावरून “पण लक्षांत कोण घेतो” या अत्युत्कृष्ट कादंबरीचें कथानक हरिभाऊंना सुचलें. ही मुलगीच जवळजवळ ह्या कादंबरींतील नायिका यमू आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. या मुलीचा तिच्या सासरीं फार जाच होत असे; तिचा नवरा कॉलेजांत यमूच्या नवऱ्याप्रमाणेंच शिकत असून त्याचें कुटुंब तसेंच मोठें होतें; एकाच वाड्यांत राहून या बिऱ्हाडकरूंंच्या अनेक गोष्टी, व त्या बिचाऱ्या मुलीचा जाच हीं पाहून “पण लक्षांत कोण घेतो” च्या कथानकाची हरिभाऊंना स्फूर्ति झाली. त्या मुलीवरही पुढें यमूप्रमाणेंच पतिनिधनाचा आणि केशवपनाचा प्रसंग आला. एका पहाटेस त्या मुलीला फसवून तिच्या सासरच्या मंडळीनें ओंकारे-श्वरावर नेऊन तिचें केशभूषण बलात्कारानें हिरावून घेतलें. “पण लक्षांत कोण घेतो” या कादंबरींत नायिकेवर केशवपनाचा प्रसंग तिच्या सकेशत्वामुळे शंकरमामंजीच्या गर्भाधानाला ब्राह्मण मिळेनात म्हणून येतो. अशा रीतीनें एका पन्नाशीच्या जवळ आलेल्या घेरढ्याच्या विषयसुखाच्या तृप्तीसाठीं, यमूसारख्या दुःखानें पोळलेल्या असहाय बालिकेवर केशवपनाचा दुर्धर प्रसंग आणण्यांत ग्रंथकर्त्यानें कमालीचें चातुर्य दाखविलें आहे, यांत संशय नाहीं; कारण तेथपर्यंत सर्व कथानकाची जुळणी अशा विलक्षण रीतीनें होत आली आहे कीं, बिचाऱ्या यमूवर अत्यंत दुर्धर असा हा एक शेवटचा आघातच व्हावयाचा उरला होता; आणि तोही अशा नीच कारणास्तव व नीच रीतीनें झालेला पाहून यमूबद्दलची वाचकांच्या सहानुभूतीची व कथानकाच्या करुणरसाची परमावधि होते.

वरील प्रसंग आपणाला कसा सुचला हेंही हरिभाऊंनीं एकदां

सांगितलें. या प्रसंगापर्यंतचीं प्रकरणें लिहिल्यानंतर नायिकेच्या केश-
वपनासाठीं कोणचें कारण दाखवावें, कीं ज्यामुळें नायिकेबद्दल
वाटणारी दया अत्यंत तीव्र होऊन शंकरमामंजीसारख्या ढोंगी
मनुष्याचा नीचपणा तितकाच उठावदार दिसेल अशा विचारांत ते
पडले. बराच विचार केला, पण तसें कांहीं कारण त्यांना सुचेना.
येथपर्यंतचीं सर्व प्रकरणें तशींच लिहून पडलीं असतां डेक्कन कॉलेजची
टर्म संपून (या वेळीं ते पी. ई. च्या वर्गांत होते) हरिभाऊ
बेळगांवास त्यांचे वडील पोस्टाकडील अंमलदार होते त्यांच्याकडे
सुट्टींत गेले. तेथें त्यांच्या वडिलांचे एक स्नेही पन्नाशीच्या जवळ
असून त्यांनीं नुकताच एका द्वादशवर्षीय बालिकेशीं विवाह केला होता.
त्याच घरांत त्यांची एक अल्पवयी गतभर्तृका सून होती. नित्याप्रमाणें
हरिभाऊ संध्याकाळीं फिरावयास निघाले असतां त्यांच्या वडिलांनीं त्यांना
हांक मारून सांगितलें कीं, “सदरहू गृहस्थांचा आज गर्भाधान
सोडळा असून त्यांच्या घरचें संध्याकाळचें फराळाचें बोलावणें आहे.
तरी तुम्हीं सायंकाळीं फिरून परत घरीं येतांना त्या गृहस्थांच्या घरीं
परस्पर जाऊन फराळ करून यावें.” आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या
वर्षी आपल्या तिसऱ्या अंगर चौथ्या लग्नाचा गर्भाधान सोडळा,
गतभर्तृका व अल्पवयी सुनेसमोर करणाऱ्या त्या गृहस्थाच्या निर्लेज-
पणाचा हरिभाऊंस अत्यंत संताप आला, व असे प्रकार नित्य
घडत असून समाजाला त्याचें कांहींच वाटूं नये याचा त्यांना फार खेद
वाटला. अशा प्रकारच्या मनःस्थितींत ते फिरावयास निघाले असतां या
गोष्टीबद्दल त्यांचा विचार चाळूच होता, तों त्या वेळीं आपण लिहिले
असलेल्या कादंबरीतील पात्रांकडे त्यांचें सहजच लक्ष्य गेलें, असे
या प्रस्तुत प्रसंगावरून त्यांना हवें होतें तें कारण सांगिलें; व
“पण लक्ष्यांत कोण घेतो” यांतील नायिकेचें केशवपन, तिच्या
सासऱ्याच्या गर्भाधानाला ब्राह्मण मिळेनात म्हणून करण्यांत आलें,

अशा प्रकारची त्यांनीं सांखळी जुळविली. ही स्फूर्ति त्यांनीं वायां जाऊं दिली नाहीं. या अप्रतिम कादंबरींतला हा शेवटचा अत्यंत हृदयद्रावक भाग त्यांनीं त्या रात्रीच जागून लिहिला. हें शेवटचें प्रकरण किती परिणामकारक वठलें आहे हें, “पण लक्ष्यांत कोण घेतो”च्या वाचकांना सांगावयाला नकोच !

“मी” या कादंबरीचें कथानक अशाच कांहीं प्रसंगावरून सुचलें कीं काय, हें जाणण्याची मला फार उत्कंठा झाली. पण या बाबतींत हरिभाऊंचा विशेष मुग्धपणा दिसून आला. तथापि “मी” हें पुस्तक वाचीत असतां आलेल्या कांहीं शंकांचें निराकरण करून घेण्यासाठीं एकदां मी त्यांना मुद्दाम भेटावयास गेलों. त्या प्रसंगीं माझ्या शंकांबद्दल थोडेसें बोलणें आणि वादविवाद झाल्यावर मीं त्यांना विचारलें, “प्रत्यक्ष व्यवहारांत आढळलेलीं च पात्रें रेखाटण्याचा व व्यवहारांतील प्रसंगांवरच कथानकें रचण्याचा आपला नियम असतां. ‘मी’प्रमाणें कल्पनामय कथानक आपल्या कसें मनांत आलें ?” यावर त्यांनीं सांगितलें, ‘मी’मध्ये काल्पनिक भाग असा फारच थोडा, शेवटचा मठस्थापनेचा आहे. बाकीच्या बहुतेक कथानकाला वस्तुस्थितीचा आधार आहे. ‘मी’मधील नायक भाऊ, शिवरामपंत, ताई, सुंदरी, भाऊचे ज्योतिषी, वडील रावजी हीं सर्व पात्रें खरीं आहेत. भावानंदाच्या मतांची व देशसेवेच्या कल्पनेची जी पुढें उत्क्रांति झालेली दाखविली आहे, ती मात्र आपले एक मृत स्नेही विष्णु बळवंत पंडित (ज्यांना सदरहू ‘मी’ ही कादंबरी अर्पण केली आहे) यांच्याशीं झालेल्या अनेक वादविवादांचें फळ आहे.” ते पुढें आणखी असें म्हणाले कीं, “आम्हांला रोज जशीं माणसें जशा परिस्थितींत भेटतात, तीं तशाच परिस्थितींत आम्ही कादंबरींत लिहितों, असा तुमचा समज असेल तर तो चुकीचा आहे. कारण तसें केलें तर ताबडतोब त्या मनुष्याची

ओळख पटून गोष्टीचें स्वारस्य व नाविन्य जाईल. कादंबरीकाराचें कौशल्य हें आहे कीं, अनेक प्रकारचे मनुष्यस्वभाव व प्रसंग पाहून, त्यांचा आपल्या हेतूला पोषक व वाचकांना मनोरंजक अशा रीतीनें उपयोग करणें. कादंबरीकाराचें काम म्हणजे जवळजवळ जवाहिर्याचें किंवा स्वयंपाक्याचें आहे. आपल्याला उपयोगी पडतील ते हिरे निवडून जवाहिर्या त्यांची अशा सुंदर रीतीनें रचना करितो कीं, तो दागिना पाहून पहाणाराचें मन मोहून जावें. आपल्याला इष्ट अशी रचना करतांना आपल्या सोईला येईल त्याप्रमाणें त्या सृष्टिनिर्मित हिऱ्यांचे आकार जवाहिर्याला बदलावे लागतात. उत्कृष्ट आचारीसुद्धां सृष्टीनेंच उत्पन्न केलेले पदार्थ घेऊन त्यांत योग्य तो फेरफार करून व मसाला घालून त्याचें रुचकर पकान्न बनवितो. त्याचप्रमाणें कादंबरीकारालासुद्धां करावें लागतें. प्रसंग रोज व्यवहारांत नित्य घडणाराच ध्यावयाचा; पण त्याला जरासें किंचित् वळण घावयाचें, कीं, लागलीच त्यांत चमत्कृति व नाविन्य उत्पन्न झालें.' 'मी'मध्ये आलेल्या शाळेचें व मास्तरांचें वर्णन, हें—जें डेव्हिड कॉपरफील्डवरून घेतलें असावें अशी मला शंका आली होती—आपण स्वतः लहानपणीं मुंबईस जात असलेल्या शाळेचें वर्णन असल्याबद्दल हरिभाऊंनीं सांगितलें. आपला स्वभाव लहानपणीं फार लाडावलेला व खोडकर असे, असें ते पुष्कळदां सांगत. त्यांनीं स्वतःबद्दल सांगितलेली एक गोष्ट फार मजेची आहे. हरिभाऊ लहानपणीं आपले चुलते महादेव चिमणाजी यांच्याजवळ असतांना माधवरावजींनीं त्यांना संस्कृत शिकविण्यासाठीं एक शास्त्री ठेविले होते. या शास्त्रीबुवांच्या सर्व डोक्याला मोठें टक्कल असून डोक्यावर एकही केंस नव्हता. त्यांच्या त्या गुळगुळीत डोक्यावरून हात फिरविण्याची हरिभाऊंना लहानपणीं फार मौज वाटे. त्या वेळीं त्यांनीं संस्कृताचा अभ्यास एकाच अटीवर चांगला करावा; ती अट

ही कीं, शिकणें संपल्यानंतर शास्त्रीबुवांच्या गुळगुळीत डोक्यावरून एकदां हात फिरविण्यास मिळावा ! स्वतःच्या खोडकरपणाच्या अशाच आणखीही पुष्कळ गोष्टी हरिभाऊ सांगत असत. त्यावरून मला कित्येक वेळां अशी शंका येते कीं, 'मी'मधील नायकाचें लहानपण जें सर्व वर्णिलें आहे त्यापैकी पुष्कळसा स्वानुभव तर नसेलना ? तसेंच सदरहू नायकाची पुढील मनःस्थिति जी वर्णिली आहे तीही अशीच विचार करण्यासारखी आहे. वाढत्या शिक्षणानें, समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या हीन स्थितीची जाणीव होऊन मनाला होणारा संताप, या स्थितीतून बाहेर पडण्यास उपाय शोधण्यासाठीं मनाची चाललेली धडपड, आयुष्याची दिशा ठरवितांना मनाची होणारी अस्थिरता वगैरे सर्व मनःस्थिति इतकी हुबेहूब व तादात्म्यानें वर्णिली आहे कीं, अशा प्रकारच्या मनःस्थितीतून स्वतः ग्रंथकार तर गेला नसेलना; अशी शंका आल्यावाचून राहात नाही; परंतु इल्लींच्या स्थितींत प्रत्येक सुशिक्षित तरुणाची अशी मनःस्थिति होते. आपल्या आयुष्याची कार्यदिशा ठरवितांना आपल्या मनाचा स्वतःशीं फार झगडा झाला, आणि अनेक भिन्नभिन्न मतांच्या ग्रंथकारांच्या वाचनानें व वडील मंडळींच्या प्रेमळ परंतु ऐहिक उपदेशानें आपलें मन किती अस्थिर व अनिश्चित झालें, याचें एकदां बोलण्याच्या ओघांत हरिभाऊंनीं वर्णन केलें. त्यावरून भावानंदाच्या स्वभावाच्या आणि मताच्या उत्क्रांतीचें जें चित्र रेखाटलें आहे, त्यांत स्वानुभवाची बरीचशी छटा असावी, असा माझा समज आहे.

'मी' या कादंबरींत कित्येक गोष्टी तशाच मुग्ध राहिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, नायकाला सांपडलेला लखोटा; नायकाच्या वडिलांचें पुढें काय झालें, भावानंदाच्या श्रीमंत मित्राची हकीगत वगैरे, या गोष्टी स्पष्ट कां केल्या नाहींत अशी माझी शंका होती.

याचें उत्तर हरिभाऊंनीं असें दिलें कीं, ती कादंबरी खरोखरीच्या आत्मचरित्राप्रमाणें दिसावी म्हणून. कारण आपल्या आयुष्यांत पुष्कळ गोष्टी तशाच राहून जातात व पुढें त्यांजविषयींची आपली जिज्ञासा अपुरीच राहते. शिवाय आपल्याला ज्या गोष्टींची माहिती असेल त्याच आपण आत्मचरित्रांत लिहूं; त्याप्रमाणें भावानंदालाच जर वरील गोष्टींचा त्याच्या आयुष्यांत उलगडा झाला नाहीं, तर तो आत्मचरित्रांत तरी काय लिहिणार ? आत्मचरित्राचें खरें स्वरूप येण्यासाठीं “ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ” या कादंबरींत सुद्धां आपण काहीं गोष्टी अशाच मुग्ध सोडल्या असल्याचें त्यांनीं सांगितलें.

माझा दुसरा प्रश्न सदरहू कादंबरीबद्दल असा होता, कीं भावानंदाचें व सुंदरीचें लग्न लाविलें असतें तर कादंबरीचा शेवट व परिणाम अधिक गोड झाला असता. शिवाय भावानंदाच्या दृष्टीनें पाहतां सुद्धां सुंदरीसारखी सुशिक्षित, उदात्त विचाराची, त्याच्यावर बालपणापासून प्रेम करणारी, व त्याला प्रत्येक कार्यांत साहाय्य करणारी अशी पत्नी मिळाल्यानें भावानंदाच्या हातून अधिक देशसेवा झाली असती. तसेंच कुटुंबशील मनुष्यावर आमच्या समाजाचा जसा विश्वास सामाजिक कार्यांत बसेल तसा अविवाहित माणसावर बसणार नाहीं. त्याचप्रमाणें भावानंदाचें लग्न होतें तर अतिश्रमनो व जिवापाड मेहनत केल्यानें त्याचा जो अकाल मृत्यु झाला तोही कदाचित् होता ना. अशा रीतीनें प्रत्येक बाजूनें विचार केला तरी भावानंद व सुंदरी यांचा विवाह होणें रास्त होतें. या माझ्या शंकेचें हरिभाऊंनीं असें समाधान केलें कीं, त्यांनीं ‘ मी ’ या कादंबरीचा ज्या रीतीनें शेवट केला, तसा करण्यांत त्याचा मुख्य हेतु असा होता, कीं मनुष्याचा देह गेला तरी त्याचे विचार मार्ग राहून आत्म्याला पुढील उन्नतीप्रत नेतात, हें तत्त्व भावानंदाच्या द्वारे वाचकांच्या मनावर ठसवावयाचें. विवाह बगैरे हीं दैहिक सुखे

असून ज्याच्या आत्म्याला अतींद्रिय सुखाची व उन्नतीची आवड लागली आहे, आणि ज्याने आपल्यापुढे अत्यंत उच्च व निरपेक्ष देशसेवेचे ध्येय ठेविले आहे तो या मोहांत पडणार नाही. या आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ हरिभाऊंनी लॅंगफेल्डची "Excelsior" म्हणून एक सुंदर कविता आहे, ती फार परिणामकारक रीतीने म्हणून दाखविली. या कवितेचा भावार्थ थोडक्यांत असा आहे की, एक तरुण आत्मोन्नतीसाठी सर्व ऐहिक सुखाचा त्याग करून झगडत आहे. त्याच्या मार्गात त्याला या काल्पनिक ध्येयाच्या मार्गे न लागण्याचा पुष्कळांनी कळकळीचा उपदेश केला. तरुण वयांत तोडण्यास अत्यंत कठीण असा प्रेम-पाशही त्याच्या मार्गात आला, पण तोही त्याने दूर सारला. या सर्व प्रसंगांनी त्याला यातना झाल्या नाहीत असे नाही. * तथापि दैहिक यातना किंवा निराशा क्षणिक असून आत्मसुख हेच खरे व शाश्वत आहे, या भावनेने तो तरुण ते सर्व मोह बाजूला सारून तसाच पुढे गेला. शेवटी त्याचे देहपतन झाले तरी त्यानंतर आत्मा देहमुक्त होऊन तोच ध्यास पुढे सुरू राहिला; आणि शेवटी परिणाम असा झाला की, ते त्याचे ध्येय त्याच्या आत्म्याबरोबर सर्व विश्वांत मिळून गेले.

There in the twilight cold and grey
Lifeless and beautiful he lay;
And from the sky, serene and far
A voice fell, like a falling star,

Excelsior.

"O stay" the maiden said "and rest,
Thy weary head upon this breast"
A tear stood in his bright blue eye,
But still he answered with a sigh,

—Excelsior.

ही सर्व स्थिति भावानंदाचीही झाली. ऐहिक पाशांत तो चांगलाच सांपडला. सुंदरीच्या आशेने त्याचे मन अस्थिर, अनिश्चित झाले; परंतु आत्म्याच्या अमरत्वावर आणि उदात्त विचारांच्या शाश्वततेवर भरंवसा ठेवून तो त्यातून मोठ्या कष्टाने पार पडला. या सर्व मानसिक झगड्याचे वर्णन 'मी'च्या पांसष्टाव्या प्रकरणांत फारच हुबेहुब केले असून त्या सर्वांचा शेवट ग्रंथकाराने एकाच वाक्याने केला आहे; ते वाक्य शिवरामपंतांच्या तोंडीं आहे. ते असे:—

“आम्ही म्हणत होतो तो मार्ग (विवाहाचा) सुखकर खरा, पण शाश्वत हिताचा नव्हे. तुला यांत (तुझ्या मार्गांत). यश येवो न येवो—येणार नाही हाच संभव—तू आपला मार्ग सोडून नको. मृत्यु येऊन व्यक्तीचे शरीर पतन पावते. त्याचा आत्मा आणि त्या आत्म्याचे उन्नत विचार वरवरच जातील, कधी त्यापासून अवनति होणार नाही.”

पुस्तकांत हे जे वाक्य आपण लिहिले आहे, त्यावर आपला पूर्ण विश्वास आहे, असे हरिभाऊ म्हणाले. याप्रमाणे आपले उन्नत विचार आपल्यामार्गे राहतात, इतकेच नव्हे, तर आपल्यामार्गे त्यांचा समाजावर परिणामही होतो; पण असे व्हावयाला त्या विचारांमध्ये पुरेशी शक्ति असली पाहिजे; आणि कायावाचामनाचे या विचारांवर एकाग्रतेने केंद्रीकरण केल्याशिवाय त्यांत ही शक्ति उत्पन्न होत नाही. केवळ स्वार्थत्यागानेच हा परिणाम होतो. शाश्वत तत्त्वापुढे अज्ञाश्वत देहाचा विचार करणे रास्त नाही; संसारांत पडल्याने थोडीबहुत तरी मार्गे उपाधि लागणारच; तेव्हां जे एकदां ठरले तेच खरे. “तुझी भावी बायको तुझी खरी मदतनीस होण्याचा

संभव आहे; परंतु ज्या कित्येक तरुणांना तू उपदेश करून, त्यांचीं मनें आपल्या मार्गाकडे वळवूं पाहणार, त्या सर्वांनीं लग्नें केल्यास त्यांच्या सहचारिणी तुझ्यासारख्या मिळणें शक्य आहे काय ? जो उपदेश करणार, जो उदाहरण घालून देणार, त्यानें उदाहरण पूर्णपणें घालून दिलें पाहिजे.” हा सर्व विचार करून ग्रंथकारानें भावानंदाला संन्यास दिला. वरील बोलणें झाल्यावर मीं तो सर्व भाग मूळ कादंबरीतून वाचून पाहिला; व सुंदरीबद्दल कितीही सहानुभूति वाटली तरी शेवट झाला तोच योग्य झाला, असें मलाही वाटूं लागलें.

संन्यास घेऊन मठस्थापना केल्यानंतर भावानंदाचें चरित्र फारच अल्प झालें आहे. याचें कारण त्याचा अकालमृत्यु होय. असा मृत्यु होण्यास पुष्कळ अंशीं भावानंदच स्वतः कारण झाला, असें म्हणलें असतां हरकत नाही; कारण त्यानें सतत जीवापाड श्रम करून स्वतःची प्रकृति खराब करून घेतली; आणि अशक्त स्थितीत पुनः श्रम करून अकालीं अंत करून घेतला. यावरून मला अशी शंका आली, कीं, कदाचित् भावानंदांनं हे सर्व सहेतुक केलें असावें. कारण त्यानें निश्चयाच्या जोरावर सुंदरीचा जरी त्याग केला, तरी सुंदरीच्या आयुष्यांतील अत्यंत तीव्र निराशेला आपण कारणीभूत झालों, ही गोष्ट भावानंदाच्या कोमल व सुंदरीविषयीं अनुरागपूर्ण अंतःकरणाला नेहमीं टोंचीत असलीं पाहिजे. त्याचप्रमाणें सुंदरीविषयीं वाटणारें शुद्ध, पवित्र आणि गाढ प्रेम, मनःसंयमानें कितीही दाबलें तरी पुनः पुनः हृदयांत डोकें वर काढीत असलें पाहिजे. या सर्वांतून मुक्त व्हावयाला उपाय, एकसारखें काम करीत राहणें, इतकें कीं, मनाला स्वतःबद्दल विचारसुद्धां करावयाला सषड न मिळावी, हाच होय. अशा काम करण्यानें प्रकृति बिघडली; पण आयुष्यांत एक

मोठी निराशा झाली असतां मग जगून तरी मनाची ती टोंचणीं आणखी वाढणारच, स्नापेक्षां आपलें पूर्वीचेंच देशसेवेचें व्रत अखंड चालवून आयुष्याचा होईल तितक्या लवकर अंत करावा, या हेतूनें कदाचित् भावानंद आपल्या प्रकृतीविषयीं उदासीन असावा. सुंदरीबद्दलचा विचार मनाला एकसारखा टोंचीत नसता तर तो आपल्या शरीरप्रकृतीविषयीं इतका उदासीन नसता; कारण देशसेवा हातून घडावी यासाठीं तरी आपल्या शरीरप्रकृतीची काळजी घेणें त्याला अवश्य होतें. ही माझी शंका मीं हरिभाऊंपुढें सविस्तर मांडली, तेव्हां ते हंसून म्हणाले, “टीकाकार आपल्या कल्पनेनें ग्रन्थकाराच्या माथीं नसते अर्थ कसे लादतात त्याचें हें उदाहरण आहे. भावानंदाच्या संन्यास घेतल्यानंतरच्या वर्तनाचें स्पष्टीकरण या रीतीनें केलें असतां तें अद्भुत होईल खरें; पण भावानंदाचा शेवट अशा रीतीनें करण्यांत माझा स्वतःचा हा हेतु नव्हता. आपल्याकडील सर्व कार्यकर्तीं माणसें, वामन शिवराम आपटे, गोळे, आगरकर, तेलंग इत्यादि सर्व अल्पायुषी झालीं; याचें कारण काय हें या पात्राच्या द्वारे दाखवावयाचें. आपण काम करतो, पण त्यांत पद्धत (Method) आणि नियमितपणा नाही; त्यामुळे होतात तेव्हां अतिश्रम होतात, प्रकृतीवर फार ताण पडतो, आपण याची काळजी घेत नाही; आणि अशा Unmethodical काम करण्यानें, स्वतःचें आयुष्य गमावून राष्ट्रालाही आपल्या सेवेला मुकवितो; हें कसें होतें हें दाखवावें, हाच भावानंदाचा असा अकाली शेवट करण्यांत माझा हेतु होता.” या ठिकाणीं हरिभाऊंनीं आपले स्नेही ना. गोखले यांचें उदाहरण देऊन, त्यांनीं अतिश्रमांनीं आपली प्रकृति कशी बिघडवून घेतली, व त्यानंतरसुद्धा डाक्टर नको नको म्हणत असतां काम आणि श्रम करून आपल्या आयुष्याचा कसा अंत करून घेतला, हें सांगितलें. मनाला वाईट वाटणारी व

दैवमाहात्म्याची गोष्ट अशी, कीं, हें सर्व समजून उमजून स्वतः हरिभाऊंनीं सुद्धा गोखले वगैरे मंडळीप्रमाणेंच अतिश्रमाला बळी पडून आणि स्वतःच्या प्रकृतीची हेळसांड करून राष्ट्राला व वाङ्मयाला आपल्या सेवेला कर्मयमचें अंतरविलें.

‘मी’ या कादंबरीच्या शेवटीं ज्या मठाची उत्पत्ति झालेली आहे, त्या मठाचा उल्लेख ‘भयंकर दिव्यां’त शेवटीं आलेला आहे; पण त्याची स्थिति आणि लय या दोहींचें वर्णन आतां अपुऱ्या राहिलेल्या ‘कर्मयोग’ या कादंबरींत देण्याचा हरिभाऊंचा विचार होता. त्यामध्ये या मठाची पुढें कशी भरभराट झाली, त्यांतील लोकांनीं काय लोककार्य केलें, त्यांत कोणत्या चुका झाल्या व शेवटीं त्या संस्थेचा लय कसा झाला, हें सर्व वर्णन ‘कर्मयोगां’त यावयाचें होते; पण तें वाचण्याचा आमचा ‘कर्मयोग’ नव्हता, त्याला उपाय नाही ! सदरहू कादंबरीचा नायक चंद्रशेखर याच्या हातूनच या मठाचा नाश व्हावयाचा असून तो केवळ सृष्टिक्रमानेंच होणार होता. “म्हणजे ज्या शक्तीनें व प्रेरणेनें फळ लहानाचें मोठें होऊन पक्कदशेला येतें, त्या शक्तीनेंच तें ज्याप्रमाणें पुढें नासून नाश पावून, त्यांतून बीं बाहेर पडून त्यांपासून पुनः अनेक वृक्ष व फळें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणेंच या संस्थेचा इतिहास होईल.” असें हरिभाऊंच्या बोलण्यांत आलें. या नव्या कादंबरींत सामाजिक सुधारणेची दुसरी एक दिशा दाखविण्याचा हरिभाऊंचा विचार होता. ती दिशा म्हणजे पतित स्त्रियांच्या उद्धाराची होय. हें काम भावानंदाच्या मठानें आधींच हातीं घेतलें असल्याचा उल्लेख “कर्मयोगांत” एके ठिकाणीं आलेलाच आहे; पण याला अधिक स्पष्ट रूप पुढें नायकाच्या—चंद्रशेखराच्या—हातूनच येणार होतें; कारण ‘कर्मयोगां’त नर्मदा म्हणून एका गरीब व तरुण गतभर्तृकेचें पात्र आलें आहे. या मुलीचा पुढें तिच्या केवळ इच्छेविरुद्ध व परिस्थितीमुळे

एकदा अधःपात झालेला असून, ती पश्चात्तापाने शुद्ध झाल्या-
नंतर तिचा पुनर्विवाह होऊन तिला पुनः सन्मार्गावर आणून
सोडण्याला पुष्कळ अंशी चंद्रशेखरच कारणीभूत होणार
होता. या कादंबरीत इतरही अनेक सामाजिक व राजकीय प्रश्नांचा
विचार करण्याची हरिभाऊंची इच्छा असून 'मी' चा उत्तरार्ध सर्व
या कादंबरीत व्हावयाचा होता. ही कादंबरी अपुरी राहिल्यामुळे
आणखी एक नुकसान असे झाले आहे की, भावानंदाने मृत्यूपूर्वी
सुंदरीच्या नांवाचे जे एक मोठे पत्र लिहून ठेविल्याचा 'मी' या
कादंबरीच्या शेवटी उल्लेख केला आहे, ते सर्व पत्र 'कर्मयोगांत'
येणार होतें; ते पत्र आतां जगाला तसेच अज्ञात राहणार. भावानंद
आणि सुंदरी यांचे लहानपणापासूनचें चरित्र पाहतां या शेवटच्या
पत्रांत काय मजकूर असावा, आणि हे पत्र किती महत्त्वाचे व
हृदयद्रावक असावे याची आपणांस कांहींशी कल्पना करतां येईल.
सुंदरीच्या गुणांमुळे आपल्या आयुष्याला निराळें वळण कसे लागलें;
आपण तिच्यावर लहानपणापासून कसे अंतःकरणपूर्वक प्रेम केलें;
तिच्याबद्दल आपल्याला एकाद्या देवतेप्रमाणें किती आदर वाटत
होता; पुढें त्याच प्रेमाचा—प्याचा लहानपणापासून इतक्या काळजीनें
परिपोष केला—त्याग कां करावा लागला, या सर्वांची हकीगत
प्रांजळपणें त्या पत्रांत लिहिलेली असावी; व आपल्या प्रतिज्ञेमुळे
सुंदरीला आयुष्यभर जी तीव्र निराशा भोगावी लागली तीबद्दल त्यानें
कदाचित् तिची क्षमाही मागितली असेल. भावानंद जिवंत असेपर्यंत
त्याला सुंदरीशीं आपलें अंतःकरण मोकळें करून बोलतां आलें नाहीं.
परस्परांच्या गाढ प्रेमाची साक्ष मूक हृदयानेंच एकमेकांना पटविली.
पण ते हृदय या पत्रांत सुंदरीपुढें सर्व प्रथमच उघडें झालें असेल.
लहानपणच्या आठवणी, वाढत्या प्रेमाचा इतिहास, देशसेवेविषयीच्या
मतांची उत्क्रांति, प्रतिज्ञेचीं कारणें, सुंदरीच्या पाणिग्रहणाचा योग

येऊन आयुष्याची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होण्याची आलेली संधि दूर सारून प्रतिज्ञापालन करतांना मनाला झालेले क्लेश आणि यातना, या सर्वांचा त्या पत्रांत समावेश असेल. पण या सर्व केवळ माझ्या कल्पनाच आहेत. त्या पत्रांत काय होतें व काय नाही, हें ग्रंथकाराबरोबरच कालाच्या अफाट उदरांत लुप्त झालें आहे. हें पत्र प्रसिद्ध झालें असतें तर तें अत्यंत शुद्ध, पवित्र, आणि कोमल मनोविकार, मृदु, प्रेमळ व करुणरसपूर्ण भाषेत हरिभाऊंसारख्या कसलेल्या लेखकाला कसे प्रगट करतां येतात, याचा उत्तम मासला होऊन मराठी भाषेतील एक अत्युत्कृष्ट नमुना होऊन राहिलें असतें, असें मला वाटतें.

हरिभाऊंचा एक नियम असा असे, कीं, एक पुस्तक वाचावयास घेतलें असतांना तें संपल्याशिवाय दुसरें पुस्तक हातांत धरावयाचें नाही. हा नियम आपलें कादंबरीलेखन करतांना त्यांनीं पाळला असता, तर आज त्यांच्यामार्गे त्यांच्या सुंदर व मनाला चटका लावून सोडणाऱ्या इतक्या कादंबऱ्या अपुऱ्या राहून मराठी वाङ्मयाचें इतकें नुकसान झालें नसतें. हा त्यांच्यामध्ये एक मोठाच दोष होता, असें म्हणावें लागतें. आणखी मौज ही कीं, कांहीं थोड्या प्रकरणांसाठींच वर्षेच्या वर्षे कादंबरी अपुरीच लिहून व तितकीच छापूनही पडावयाची. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांपैकी 'सूर्योदय' व 'केवळ स्वराज्यासाठी' या कादंबऱ्याही अशाच रीतीनें नुकल्याच प्रसिद्ध झाल्या; आणि त्यामार्गे आतां, 'मध्यान्ह,' 'सूर्यग्रहण' अशा तीनचार ऐतिहासिक कादंबऱ्या अपुऱ्या पडल्या आहेत. सामाजिक कादंबऱ्या व गोष्टी तर किती अपूर्ण राहिल्या आहेत कोण जाणे ! 'कर्मयोगा'ची गोष्ट वर सांगितलीच. 'यशवंतराव खरे' याचा उत्तरार्ध 'आजच' या नांवाखाली प्रसिद्ध होणार होता, तोही अपूर्णच आहे. 'गणपतराव' ही कादंबरी मार्गे... 'मनोरंजन' व

निबंधचंद्रिका' नांवाच्या मासिकांत खंडशः प्रसिद्ध होत असे, ती कांहीं प्रकरणें लिहून पडली आहे ती तशीच आहे. यांतील बहुतेक पात्रे वाचकांच्या परिचयाचीं असल्यामुळे मनाला फारच चटका लागण्याचा संभव आहे. कारण "पण लक्ष्यांत कोण घेतो" यामधील विष्णुपंत व नानासाहेब या पात्रांचा पूर्ववृत्तांत या कादंबरींत असून, नानासाहेबांची बहीण गोदावरी हिची करुणरसपूर्ण कहाणी त्यांत आहे. गोदावरीचा तिच्या मांगद्वयी सासूसासऱ्यांनीं व नवऱ्यानें केलेला छळ वाचून दगडालाही पाझर फुटल्याशिवाय राहाणार नाही. पुढें ही गोदावरी गतधवा होऊन तिचा गणपतरावाशी पुनर्विवाह होतो, अशा प्रकारें कथानकाचा शेवट करण्याचा हरिभाऊंचा बेत होता. या कादंबरीचा नायक गणपतराव म्हणजे कर्मयोगांतील नायक चंद्रशेखर याचा बाप हें वाचकांच्या लक्ष्यांत असेलच. या कादंबऱ्या अपुऱ्या राहिल्यामुळे महाराष्ट्राची जी हानि झाली आहे, ती पुढेमागे हरिभाऊंइतका प्रतिभाशाली कादंबरीकार उत्पन्न झाला तरी भरून येणार नाही.

हरिभाऊंच्या अकालिक निधनानें कांहीं कादंबऱ्या ज्याप्रमाणें अपूर्ण राहून गेल्या आहेत, त्याप्रमाणें, इतरही कांहीं ग्रंथ लिहिण्याबद्दलचे त्यांचे बेत जागच्याजागींच राहिले. या ग्रंथांपैकीं 'कविता व तिचें स्वरूप' या ग्रंथाबद्दल वर लिहिलेंच आहे. दुसरा ग्रंथ म्हणजे शेक्सपिअरच्या सॉनेटस्चें भाषांतर होय. शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहिण्याचा त्यांचा हेतु सर्वांना ठाऊक आहेच. याशिवाय आणखी दोन ग्रंथ लिहावयाचा आपला हेतु त्यांनीं मजजवळ बोलून दाखविला होता. त्यांपैकीं पहिला ग्रंथ म्हणजे स्वतःचें आत्मचरित्र. हा ग्रंथ जर सुदैवानें लिहिला गेला असता, तर त्यामुळे आपल्या वाङ्मयांत एका विलक्षण ग्रंथाची भर पडली असती, यांत तिलप्राय शंका नाही. दुसरा ग्रंथ इतिहासवजा असून त्याचें नांव "स्वातंत्र्या-

साठी झगडा” किंवा असलेच काहीं तरी ठेवण्याचा त्यांचा हेतु होता. या ग्रंथाचे चार खंड करून त्यांत इंग्लंड, फ्रान्स, इटली व अमेरिका या चार देशांचा इतिहास देऊन त्यांतील लोकांनीं आपले हक्क मिळविण्यासाठीं काय केलें याचें साम्र वर्णन, आणि या प्रत्येक देशाची इल्लींची ‘कॉन्स्टिट्यूशन’ कशी तयार झाली याचें शेवटीं विवेचन, अशा प्रकारची या ग्रंथाची रूपरेखा होती. अमेरिकेच्या इतिहासाचें अध्ययन त्यांनीं ब्राईसच्या “अमेरिकन कॉमनवेल्थ” या ग्रंथावरून केलें असून, इटली देशाच्या इतिहासाच्या अध्ययनाला आपल्यास ना० गोखल्यांची फार मदत झाली, असें ते एकदा म्हणाले होते. सदरहू ग्रंथ आपल्या आयुष्यांतील शेवटचा व अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ व्हावा अशी आपली इच्छा आहे असेही त्यांनीं एकदा बोलून दाखविलें. कारण, या चारी देशांच्या इतिहासाच्या अध्ययनानें आपल्या देशाचे राजकीय प्रश्न सोडविण्याला बरीच मदत होईल, असें त्यांचें मत होतें. लायनेल कर्टिसच्या ‘कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्स’ या पुस्तकाच्या वाचनानें त्यांची ही इच्छा अधिक दृढ झाली असावी असा माझा समज आहे.

आतां एकंदर कादंबरी—लेखनाबद्दल हरिभाऊंचे काय विचार होते आणि कादंबऱ्या लिहितांना स्वतःपुढें त्यांनीं काय ठेविलें होतें हें थोडक्यांत सांगून हा बराच लांबलेला लेख पुरा करूं. या विषयावरील त्यांचीं सविस्तर मते ऐकण्याचा योग १९१८ च्या मे महिन्यांत महाबळेश्वरास एका गुजराती गृहस्थांमुळे आला. सदरहू गृहस्थ स्वतः लेखक असून, हरिभाऊंची कीर्ति ऐकून मुद्दाम त्यांची गांठ घेण्यासाठीं आले होते. प्रथम इतर औपचारिक बोलणें होऊन प्रचलित राजकीय विषयांवर व पुण्यांतील संस्थांबद्दल काहीं वेळ बोलणें

झाल्यावर, सदर गृहस्थांनीं हरिभाऊंना प्रश्न केला कीं, कादंबरी एकादा विशिष्ट हेतु पुढें ठेवूनच लिहिणें अवश्य आहे, कीं काय? या प्रश्नाला हरिभाऊंनीं 'होय' म्हणून उत्तर दिलें. "कारण" ते म्हणाले, "हेतूशिवाय तुम्ही काय लिहूं शकणार? लोकांना कांहीं तरी शिकविण्याच्या हेतूनेंच अगर एकादें ध्येय त्यांच्यापुढें ठेवण्याच्या हेतूनेंच कादंबरी लिहिणें शक्य आहे. पण हें एकदां मान्य केलें म्हणजे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न आपल्यापुढें उभे राहतात; अशा प्रसंगां पहिली गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, अशा कादंबरी-मध्ये Realism 'वस्तुस्थितित्व' असलें पाहिजे. कारण तुम्ही जें नवीन ध्येय वाचकांपुढें ठेवितां तें प्रस्तुत परिस्थितीला सोडून अगदींच भलतें कांहीं तरी नसून, आहे या समाजस्थितीतून उत्क्रांत झालेलें अगर होणारें आहे, अशी वाचकांची खात्री पटली पाहिजे; तरच तुमच्या पुस्तकाचा त्यांच्या मनावर परिणाम होईल. तसेंच वाचकांपुढें ध्येय ठेवावयाचें तें बहुजनसमाजाला झेपेल असेंच ठेविलें पाहिजे; मग जसजसें तें समाजाच्या पचनीं पडत जाईल तसतसें क्रमाक्रमानें पुढें जाण्याला हरकत नाही. I believe in evolution; not in revolution." असें सांगून हें तत्त्व आपल्या कादंबऱ्यांतून आपण कसे पाळलें आहे हें हरिभाऊंनीं त्यांना स्पष्ट करून दाखविलें; "माझ्या कादंबरींत एकही पात्र असें नाही कीं, जें तुम्हांला आमच्या समाजांत आढळणार नाही; आणि एकही प्रसंग असा नाही, कीं जो तुमच्या आमच्या बहुजनसमाजाच्या चालीरीतीशीं विसंगत वाटेल. माझ्या अगदीं आरंभीच्या कादंबऱ्यांतून आज अगदीं क्षुल्लक वाटणारे, पण त्या वेळीं अतिशय महत्त्वाचे असे सामाजिक प्रश्न मी घेतले आहेत; व समाजांत जशा त्या चालीरीती बळुहळू रुढ झाल्या, तसा मी अधिक उच्च व महत्त्वाच्या गोष्टींकडे वळलों. आपण कादंबरी वाचीत आहों तें आपल्या समाजाचें

खरोखुरे चित्र आहे, अशी वाचकांची भावना कायम राहाण्याबद्दल कादंबरीकाराने प्रथम काळजी घेतली पाहिजे. कारण अशी जोंपयंत वाचकांची भावना आहे तोंपयंतच कादंबरीकाराच्या मतांचा स्वाध्यावर परिणाम होण्याचा संभव असतो.”

“ यावरून आपण Realistic School चे कट्टे भोक्ते आहां असे म्हणावयास हरकत नाही.”

“ तसे नाही. कादंबऱ्यांमध्ये Realism असला पाहिजे असे जरी माझे मत आहे, तरी Realistic School चे अत्याचार मात्र मला बिलकुल पसंत नाहीत; कारण Realism वर Idealism चीही थोडीशी छटा अवश्य असली पाहिजे असे मला वाटते. आपण वाचीत आहो, ते खरोखरीच चित्र आहे अशी वाचकांची खात्री व्हावी येथपयंतच वस्तुस्थितीचा आधार घेतला पाहिजे. पण आपले ध्येय वाचकांच्या मनावर ठसवावयाचे असल्यास त्याला मात्र Idealism चीच मदत घेतली पाहिजे. Realism च्या नांवाखाली समाजातील हवी तशी घाणेरडी परिस्थिति वाचकांपुढे मांडणे कितपत युक्त आहे, याची मला शंका आहे. पुस्तक वाचून झाल्यावर वाचकांच्या मनावर जर त्याचा क्लेशवाणा (morbid) अगर वाईट परिणाम झाला तर त्या Realism चा उपयोग काय ? ” असे त्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांपैकी एमिल झोला व रेनार्ड्स यांच्या कादंबऱ्यांचे हरिभाऊंनी उदाहरण दिले. समाजाची प्रगति व्हावी अशी इच्छा असेल तर समाजाचे दोष उघडपणे मांडणे अवश्य आहे. पण प्रेत-विदारण (dissection) वैद्यकीला अवश्य आहे, म्हणून ज्याप्रमाणे ते कोणी चव्हाट्यावर आणणार नाही, त्याप्रमाणे समाजदोषांचे इतके उघड आविष्कारण करणे रास्त नाही; कारण अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या हव्यातशा सामान्य वाचकांच्या हाती जाऊन त्याचा

त्यांच्या मनावर वाईट परिणाम होण्याचाच संभव असतो, व असें झाले म्हणजे Realism चा पवित्रपणा निघून जातो.”

“ मग कादंबरीचा आरंभ Realism मध्ये होऊन, शेवट Idealism मध्ये व्हावा असेंच आपलें म्हणणें आहे तर?”

“ होय; जवळजवळ तसेंच. कादंबरीकारांमध्ये दोन वर्ग आहेत. काहीं कादंबरीकार असें म्हणतात कीं, समाजाचे दोष दाखविणें एवढेंच काय तें आमचें काम. ते दूर करण्याला काय उपाय योजावयाचे याचा विचार समाजातील शहाण्या लोकांनीं करावा. एमिल झोला व नाटककार इबसेन् हे या वर्गातील लोक होत. पण कादंबरीकारांचा दुसरा वर्ग असा आहे कीं, समाजाचे दोष दाखविणें हें आपलें जसें कर्तव्य आहे असें ते मानतात; तितकेंच त्यावर उपाय व योजना सुचविणें हेंहि आपलें तसेंच कर्तव्य आहे, असें त्यांना वाटतें, व असें दोषाविष्करण करतांना कादंबरीकार Realism ची मदत घेऊन, उपाययोजना सुचवितांना Idealism चें साहाय्य घेतात; आणि अशाच कादंबऱ्यांपासून काहींतरी विधायक कार्य होतें. पण अशा कादंबरीकारांच्या Realism मध्ये, व एमिल झोलासारख्यांच्या Realism मध्येही एक फरक असा आहे कीं, झोलाचा Realism अगदीं उघड (Naked) असून त्यापासून मनाला आल्हाद होत नाहीं; परंतु या दुसऱ्या कादंबरीकारांच्या Realism वर सदभिरुचीचें पातळ कां होईना, पण आवरण असल्यामुळे त्याचा मनावर अधिक परिणाम होतो.” व्हिक्टर ह्यूगोचें Realistic School आपणास फारसें पटलें नाहीं असेंही त्यांनीं सांगितलें. स्वतः हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या त्यांच्या मनाप्रमाणें कशा बरोबर उतरल्या आहेत हें त्यांच्या वाचकांना ठाऊक आहेच.

श्रीयुत हरिभाऊ आपटे हे केवळ वाङ्मयसेवक होते एवढेंच नव्हे तर ते एक चांगल्यापैकी सामाजिक व राजकीय पुढारीही होते. त्यांची सार्वजनिक कामगिरी एकाच शाखेपुरती मर्यादित नसून सामाजिक, राजकीय, विद्याविषयक, औद्योगिक, धार्मिक वगैरे सर्व बाबतींत ते सारख्याच उत्साहाने पडत.

हरिभाऊंच्या निधनाने एक खरा विद्याव्यासंगी, देशभक्त व विचारी पुरुष नाहीसा झाला असून त्याची जागा पुनः लवकर भरून निघणे कठीण आहे.

सामाजिक कादंबऱ्या.

“हें विदग्धवाङ्मय फार सामर्थ्यवान् असतें. त्यानें न कळत परंतु फार प्रभाववान् असा श्रोते, वाचक व प्रेक्षक यांच्या मनावर परिणाम होतो. कवि, कथाकार व नट हे समर्थ असले तर मनुष्यांचीं मनें आपल्या ताब्यांत ठेवूं शकतात. त्यांच्या मनावर आपल्या कृतींच्या द्वारे अप्रत्यक्ष परंतु विलक्षण परिणाम घडवून आणतात. लोकांचे हातून विवक्षित कृति होतील असें सामर्थ्यसुद्धां कांहीं कांहीं कवि, कथाकार व नाटककारांत असतें.”

“आतां कवींच्या दृग्पथाबाहेर असा कोणताही विषय राहिल नाहीं. सामान्यांतल्या सामान्य व्यक्तींपासून तो असामान्यांतल्या असामान्य व्यक्तीपर्यंत त्यांची दृष्टि सारखी होऊन गेली आहे. वीरांनीं मारलेल्या लढायांनींच काय तो इतिहास बनतो हें तत्त्व जसें आतां गेलें; तसें असामान्य पुरुषांच्या कथा त्याच कथा, आणि त्यांवर रचलेलीं काव्ये हींच काव्ये हेंही तत्त्व आतां गेलें. मनुष्याची समता ही आतां कवींच्या कल्पनासृष्टींतही मान्य झाली आहे.....जे काय कवींच्या मनास स्फूर्ति उत्पन्न करील, व त्या स्फूर्तीनें उद्गार काढतील ते सामान्य दृष्टीनें कितीही क्षुद्र असो, ते सर्व आतां कविविषयाच्या कक्षेंत अंतर्गत झालें आहे. एकाद्या क्षुद्र औढ्याच्या कांठीं असलेल्या झोपडींत असणाऱ्या माणसापासून तो तहत राजधानींतील चक्रवर्ती महाराजापर्यंत सर्वांचें महत्त्व कवींस सारखेंच. या सर्व विषयांस सजविण्यास समर्थ व त्यावरून कांहींतरी जगास शिकविण्यास उत्कण्ठित, अशी त्याची प्रतिभा मात्र पाहिजे. याप्रमाणें विदग्धवाङ्मयाचें साम्राज्य आतां

वाढलें आहे....सर्व उच्चनीच, उत्तम-अधम वस्तुजाताविषयीं अणूहून अणु व महताहून महत् अशा जड व जीवसृष्टीविषयीं व विशेषतः मनुष्यजातीविषयीं प्रेम व आदर अर्थात् भक्तिमत्ता हाही आतां त्यांचा विषय झाला; सर्व उच्चनीच मनोविकार त्यांच्या चक्षुर्मर्यादेंत आले आहेत.”

“या वाढलेल्या विदग्धवाङ्मयसाम्राज्याचा फायदा, पुढल्या ग्रंथकारांनीं—विदग्धवाङ्मयाच्या उपवनांत आपल्या हातून चार वृक्ष लागावे अशी लालसा धारण करणारांनीं—अवश्य घ्यावा. जें काय त्यांनीं लक्षांत नेहमीं बाळगावयाचें तें हें कीं, आपल्या या वृक्षास सत्य आणि सत् हीं दोन फळे अवश्य लागलीं पाहिजेत. त्यास असत्याचें, व असताचें खत मात्र पाहिजे. असत्याच्या भासांतून, परंतु सत्य आपणांस पुढें करावयाचें आहे. असताच्या निषेधानें सताची प्रगति करावयाची आहे.”

ह. ना. आपटे, “विदग्धवाङ्मय.”

रा. हरिभाऊ आपट्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांतील खरें मर्म कळावयास या लेखाच्या शिरोभागीं त्यांच्याच एका निबंधांतील जो मोठा उतारा उद्धृत केला आहे, त्याचें चांगलें मनन केलें पाहिजे. वर दिलेल्या उताऱ्यांत हरिभाऊंनीं विदग्धवाङ्मयाबद्दल विशेष महत्त्वाच्या ज्या तीन गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांपैकी प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या स्वतःच्या सामाजिक कादंबऱ्यांस अगदीं पूर्णपणें लागू पडते; किंबहुना, स्वतःच्या कार्याचा विचार मनांत येऊनच त्यांनीं वरील ओळी लिहिल्या कीं काय, असें वाटल्यावांचून राहात नाही. विदग्धवाङ्मयाच्या अंगीं लोकमताला इष्ट वळण लावण्याची जी शक्ति आहे म्हणून हरिभाऊंनीं वर म्हटलें आहे, तें त्यांच्या स्वतःच्या संबंधांत किती सत्य आहे; तसेंच प्राचीन व अर्वाचीन विदग्धवाङ्मयाच्या कार्यक्षेत्रांत जो फरक झाल्याबद्दल त्यांनीं वर सांगितलें

आहे, त्याचा फायदा त्यांनी स्वतः करून घेतला आहे की नाही; व विदग्धवाङ्मयाच्या उपवर्नात आपल्या हातून चार वृक्ष लागावे अशी लालसा धारण करणारांस “असत्याच्या भासांतून सत्य” पुढे करण्याबद्दल आणि “असताच्या निषेधाने सताची प्रगति” करण्याबद्दल त्यांनी जी विनंति केली आहे, त्याप्रमाणे त्यांच्या स्वतःच्या हातून कार्य झाले आहे की नाही; या तीन गोष्टींचा या लेखांत विचार करावयाचा आहे. “असत्याच्या भासांतून सत्य पुढे करावयाचे ” म्हणजे ग्रंथ लिहिण्यात काहीतरी हेतु आलाच. अशा रीतीचा कोणता हेतु हरिभाऊंनी आपणापुढे आपल्या सामाजिक कादंबऱ्या लिहितांना ठेविला होता हे आपणांस प्रथम पाहिले पाहिजे; आणि हा हेतु सिद्धीस कसा नेला याचा विचार करितांना, विदग्धवाङ्मयाच्या विस्तृत झालेल्या साम्राज्यमर्यादेचा फायदा त्यांनी कसा घेतला हे आपल्या सहजच निदर्शनास येईल. या दोन गोष्टींचा विचार केल्यावर, त्यांच्या कार्याचा लोकमतावर व महाराष्ट्र-वाङ्मयावर परिणाम झाला की नाही, याचा विचार करणे आपाततःच प्राप्त होते. म्हणून, विदग्धवाङ्मयाचे सामर्थ्य, त्याची वाढलेली कक्षा व त्याचे कार्य किंवा हेतु या तीन गोष्टी ज्या क्रमाने हरिभाऊंनी प्रथित केल्या आहेत, त्याच्या उलट क्रमाने त्या गोष्टींचा त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांच्या बाबतीत आपण विचार केला पाहिजे.

हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचे चार समूह.

कवीची किंवा लेखकाची प्रतिभा नुसती ओजस्वीच असून उपयोगी नाही; तर “ जगास कांहीं तरी शिकविण्यास उत्कंठित ” अशीही ती असली पाहिजे असे हरिभाऊंनी सांगितले आहे. त्यांची स्वतःची प्रतिभा निःसंशय तशी होती हे त्यांच्या लेखांचे, गोष्टीचे व कादंबऱ्यांचे अगदी वरवर अवलोकन करणारांस सुद्धा दिसून येईल. हरिभाऊंनी आपल्या लेखणीचा उपयोग समाजाचे कसे तरी

दोन घटका मनोरंजन करण्याकडे खचित केला नाही. गोष्टी व कादंबऱ्या वाचण्याकडे मनुष्याच्या मनाची जी साहजिक प्रवृत्ति पुष्कळांस अनिष्ट वाटते, ती वास्तविक तशी नसून तिचा योग्य उपयोग करून घेण्याची लेखकाच्या अंगांत कल्पकता व चातुर्य पाहिजे असे त्यांनी आपल्या एका लेखांत म्हटलें आहे, तें त्यांनी स्वतःच्या बाबतींत पूर्णपणें खरें करून दाखविलें आहे. या दृष्टीने त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांकडे पाहिलें असतां, त्यांच्या कादंबऱ्या म्हणजे, प्रत्येक वेगळी गोष्ट, एकमेकींपासून भिन्न अशी नसून त्या सर्वांमध्ये एक हेतु आहे, एक संगति आहे, सर्व कादंबऱ्यांची एक मालिका करणारें सूत्रीभूत असें एक तत्त्व त्यांमध्ये ग्रथित केलें आहे, असें आपल्या ध्यानांत येईल. किंबहुना त्यांच्या दहा सामाजिक कादंबऱ्या मिळून एक संपूर्ण घटक असून, त्यांपैकीं एक एक कादंबरी, ही त्याचा अवयव आहे असें आपल्या दृष्टीस पडेल. आपल्या अगदीं पहिल्या सामाजिक कादंबरीचा—“मधल्या स्थिती”चा उपोद्घात लिहितांना आपल्या सर्व सामाजिक कादंबऱ्यांतून परस्परसंबद्ध अशी एक कल्पना आहे अशी हरिभाऊंनी स्वतः कबुली दिली असून हें दर्शविण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या सर्व सामाजिक कादंबऱ्यांस सर्वसाधारण नांवही एकच म्हणजे “आजकालच्या गोष्टी” असें दिलें आहे. “मधल्या स्थिती”च्या उपोद्घातांत ते म्हणतात, ‘आजकालच्या गोष्टी’ या मालिकेंत एकंदर पांच किंवा सहा गोष्टी येतील असा अंदाज आहे. तितक्यांत महाराष्ट्रांतील सध्याच्या सामाजिक स्थितीचें चित्र दाखवावें हा उद्देश.....हा समाजाचा इतिहास” हें त्यांच्या स्वतःच्याच शब्दांत त्यांच्या कादंबऱ्यांचें वर्णन झालें. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, हरिभाऊंच्या दहा सामाजिक कादंबऱ्यांमिळून महाराष्ट्राच्या समाजाचा गेल्या दोन तीन पिढ्यांचा इतिहास असून, त्यांपैकीं प्रत्येक कादंबरी या

समाजाच्या प्रगतीचें एकेक पाऊल दर्शविते. अशा दृष्टीने त्यांच्या कादंबरीसमूहाचें निरीक्षण केलें असतां त्यांचे आपल्यास पुढीलप्रमाणें चार विभाग किंवा समूह करितां येतील.

समूह पहिला-१ मधली स्थिति.

" दुसरा-२ गणपतराव. ३ पण लक्षांत कोण घेतो ?

४ यशवंतराव खरे. ५ मी. ६ जग हें असें आहे.

" तिसरा-७ भयंकर दिव्य. ८ मायेचा बाजार.

" चौथा-९ आजच. १० कर्मयोग.

समाजाचीं चार स्थित्यंतरे आणि हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या.

पाश्चात्य विद्येशीं व संस्कृतीशीं आमचा संबंध आल्यापासून, आणि त्याचे आमच्या समाजावर झालेले चांगले वाईट परिणाम दृग्गोचर होऊं लागल्यापासून आज काळापर्यंत आमच्या समाजाचीं जीं स्थित्यंतरे झालीं, त्यांचेही आपणांस सामान्यतः चार विभाग करितां येतील. पाश्चात्य विद्येनें दिपून जाऊन, पाश्चात्यांच्या गुणां-एवजी त्यांच्या दुर्गुणांचें अंध अनुकरण करण्याची लाट एकोणीमाव्या शतकाच्या चतुर्थपादाच्या आरंभीच्या वर्षांत आली होती, तें समाजाचें पहिलें स्थित्यंतर; त्यानंतर पाश्चात्य विद्येशीं व संस्कृतीशीं आमचा अधिक परिचय झाल्यामुळे प्रथम झालेली दिशाभूल नहीशीं होऊन स्वतःच्या स्थितीची जाणीव उत्पन्न झाली व स्वोन्नतीसाठीं व्यक्तिशः विचार व प्रयत्न सुरू झाले हें दुसरें स्थित्यंतर; पाश्चात्य विद्येशीं आमचा संबंध त्याहूनही अधिक वाढत गेल्यानें, व एकंदर सर्व-साधारण परिस्थिति बदलल्यानें, समाजाच्या आचारविचारांत, इच्छेनें आणि अनिच्छेनें फरक पडला, व जुन्यानव्याची भेसळ सुरू झाली हें तिसरें स्थित्यंतर; आणि काळाच्या प्रगतीबरोबर पाश्चात्य संस्कृतीशीं आमची लगट अधिकाधिक होत चालली; त्यामुळे दृष्टि

अधिक व्यापक झाली; समाजसुधारणेच्या व राष्ट्रोन्नतीच्या कल्पना आरंभी ज्या आकुंचित, अनुदार व अंधुक होत्या, त्या बदलून त्यांचे ठिकाणी व्यापकता, औदार्य व निश्चितपणा आला, हे चौथे

इणजे हल्लींचा काळ. गेल्या ४०/४५ वर्षांचा

समाजाचा इतिहास पाहिला तर स्थूलमानाने त्याचे

चार भाग पाडण्यास कांही हरकत नाही. हरिभाऊंच्या

सामाजिक कादंबऱ्यांचे वर जे चार समूह अगर विभाग केले आहेत,

ते याच तत्त्वावर केले आहेत. कारण या दोहोंची परस्पर तुलना

केली असता आपणांस असे आढळून येईल की, समाजाच्या पहिल्या

स्थित्यंतराचा इतिहास, हरिभाऊंनी आपल्या पहिल्या समूहांतल्या

कादंबरीत वर्णन केला असून त्या स्थित्यंतरांतून दुसऱ्या स्थित्यंतराची

उत्क्रांति कशी झाली हे दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे या दुसऱ्या

स्थित्यंतराचा—हेच स्थित्यंतर आपल्या देशाच्या इतिहासांत विशेष

महत्त्वाचे आहे—सांगोपांग इतिहास त्यांच्या दुसऱ्या समूहांतील

कादंबऱ्यांत असून त्यांत तिसऱ्या व चौथ्या स्थित्यंतरांची पूर्वचिन्हे

दर्शविली आहेत. या संधिकालांत सामाजिक चालीरीतींमध्ये ज्या

सुधारणा सुचविण्यांत आल्या; व ज्या या कालांत कांही व्यक्तींनी

महत्प्रयासने थोड्याशा व्यक्तिशः अमलांतही आणल्या, त्या सुधारणा

समाजाच्या तिसऱ्या स्थित्यंतरांत अधिक विस्तृत प्रमाणाने समाजांत

थोड्या बहुत मान्यता पावल्या; निदान त्यांच्याबद्दल आरंभी जो

दुराग्रह होता, तो तरी तितका राहिला नाही. तथापि नवीन मतांचा

अंगिकार कणारांना समाजाकडून हेतुपुरस्सर, आणि खूढीमुळे व

पूर्वग्रहांमुळे आपोआप जो त्रास झाला, त्याचे वर्णन हरिभाऊंच्या

तिसऱ्या संघातील कादंबऱ्यांत आहे. त्यानंतर आजची स्थिति अशा

झाली आहे की, कांही वर्षांपूर्वी ज्याबद्दल मोठी रणे भाजत असत

असे बहुतेक सामाजिक प्रश्न आज परिस्थितीमुळे, बरेच अमलांत

समाजाच्या प्रगतीचें एकेक पाऊल दर्शविते. अशा दृष्टीने त्यांच्या कादंबरीसमूहाचें निरीक्षण केलें असतां त्यांचे आपल्यास पुढीलप्रमाणें चार विभाग किंवा समूह करितां येतील.

समूह पहिला-१ मधली स्थिति.

" दुसरा-२ गणपतराव. ३ पण लक्षांत कोण घेतो ?

४ यशवंतराव खरे. ५ मी. ६ जग हें असें आहे.

" तिसरा-७ भयंकर दिव्य. ८ मायेचा बाजार.

" चौथा-९ आजच. १० कर्मयोग.

समाजाचीं चार स्थित्यंतरे आणि हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या.

पाश्चात्य विदेशी व संस्कृतीशी आमचा संबंध आल्यापासून, आणि त्याचे आमच्या समाजावर झालेले चांगले वाईट परिणाम दृग्गोचर होऊं लागल्यापासून आज काळापर्यंत आमच्या समाजाची जी स्थित्यंतरे झाली, त्यांचेही आपणांस सामान्यतः चार विभाग करितां येतील. पाश्चात्य विदेशी दिपून जाऊन, पाश्चात्यांच्या गुणां-एवजी त्यांच्या दुर्गुणांचें अंध अनुकरण करण्याची लाट एकोणीमाव्या शतकाच्या चतुर्थपादाच्या आरंभीच्या वर्षांत आली होती, तें समाजाचें पहिलें स्थित्यंतर; त्यानंतर पाश्चात्य विदेशी व संस्कृतीशो आमचा अधिक परिचय झाल्यामुळे प्रथम झालेली दिशाभूल नहीशी होऊन स्वतःच्या स्थितीची जाणीव उत्पन्न झाली व स्वोन्नतीसाठी व्यक्तिशः विचार व प्रयत्न सुरू झाले हें दुसरें स्थित्यंतर; पाश्चात्य विदेशी आमचा संबंध त्याहूनही अधिक वाढत गेल्याने, व एकंदर सर्व-साधारण परिस्थिति बदलल्याने, समाजाच्या आचारविचारांत, इच्छेने आणि अनिच्छेने फरक पडला, व जुन्यानव्याची भेसळ सुरू झाली हें तिसरें स्थित्यंतर; आणि काळाच्या प्रगतीबरोबर पाश्चात्य संस्कृतीशी आमची लगट अधिकाधिक होत चालली; त्यामुळे दृष्टि

अधिक व्यापक झाली; समाजसुधारणेच्या व राष्ट्रोन्नतीच्या कल्पना आरंभी ज्या आकुंचित, अनुदार व अंधुक होत्या, त्या बदलून त्यांचे ठिकाणी व्यापकता, औदार्य व निश्चितपणा आला, हें चौथें स्थित्यंतर—म्हणजे हल्लींचा काळ. गेल्या ४०/४५ वर्षांचा आपल्या समाजाचा इतिहास पाहिला तर स्थूलमानानें त्याचे असे चार भाग पाडण्यास कांही हरकत नाही. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचे वर जे चार समूह अगर विभाग केले आहेत, ते याच तत्त्वावर केले आहेत. कारण या दोहोंची परस्पर तुलना केली असतां आपणांस असे आढळून येईल कीं, समाजाच्या पहिल्या स्थित्यंतराचा इतिहास, हरिभाऊंनी आपल्या पहिल्या समूहांतल्या कादंबरींत वर्णन केला असून त्या स्थित्यंतरांतून दुसऱ्या स्थित्यंतराची उत्क्रांति कशी झाली हें दाखविलें आहे. त्याचप्रमाणें या दुसऱ्या स्थित्यंतराचा—हेच स्थित्यंतर आपल्या देशाच्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाचें आहे—सांगोपांग इतिहास त्यांच्या दुसऱ्या समूहांतील कादंबऱ्यांत असून त्यांत तिसऱ्या व चौथ्या स्थित्यंतरांची पूर्वचिन्हे दर्शविली आहेत. या संधिकालांत सामाजिक चालीरीतींमध्ये ज्या सुधारणा सुचविण्यांत आल्या; व ज्या या कालांत कांहीं व्यक्तींनी महत्प्रयासाने थोड्याशा व्यक्तिशः अमलांतही आणल्या, त्या सुधारणा समाजाच्या तिसऱ्या स्थित्यंतरांत अधिक विस्तृत प्रमाणानें समाजांत थोड्या बहुत मान्यता पावल्या; निदान त्यांच्याबद्दल आरंभी जो दुराग्रह होता, तो तरी तितका राहिला नाही. तथापि नवीन मतांचा अंगिकार कणाऱांना समाजाकडून हेतुपुरस्सर, आणि रूढीमुळे व पूर्वग्रहांमुळे आपोआप जो त्रास झाला, त्याचें वर्णन हरिभाऊंच्या तिसऱ्या संघातील कादंबऱ्यांत आहे. त्यानंतर आजची स्थिति अशा झाली आहे कीं, कांहीं वर्षांपूर्वी ज्याबद्दल मोठीं रणें भाजत असत असे बहुतेक सामाजिक प्रश्न आज परिस्थितीमुळे, बरेच अमलांत

आल्याने त्यांकडे समाजाचे सहिष्णुतापूर्वक दुर्लक्ष झाले असून राष्ट्र-सुधारणेच्या कार्यक्रमांत सामाजिक सुधारणेशिवाय इतर अनेक गोष्टींचा समावेश झाला आहे; आणि राष्ट्रेनतीसाठी चोहोंबाजूंनी नेटाने चाललेल्या प्रयत्नांमुळे, राष्ट्र उदयोन्मुख झाले असून, प्रगतीच्या शिडीच्या पहिल्या पायरीवर आज आपले पाऊल पडले आहे. या स्थितीचे चित्र हरिभाऊंच्या अगदी अलीकडल्या—म्हणजे वर्गीकरण केलेल्यापैकी चौथ्या समूहांतील—कादंबऱ्यांत पाहावयास सांपडते.

तथापि हरिभाऊंचा खरा मोठेपणा व त्यांच्या कादंबऱ्यांचे महत्त्व, केवळ त्यांमध्ये समाजाच्या प्रत्येक स्थित्यंतराचे खरेखुरे चित्र काढले आहे या एकाच गोष्टीवर अवलंबून नाही; कारण ढोळ्यांसमोर घडणारी गोष्ट नुसती आहे तशी चित्रित केल्याने, वस्तुस्थिति उत्तम रीतीने रेखाटणारा कादंबरीकार एवढेच त्यास महत्त्व आले असते. पण त्यांच्या कादंबऱ्यांचा जो विशेष आहे, तो यापेक्षा वेगळाच आहे. प्रत्येक स्थित्यंतरांतील वस्तुस्थितीचे खरे चित्र तर हरिभाऊंनी काढलेच आहे; पण त्यांत जे विशेष आहे ते हे की, त्या स्थित्यंतराची पुढे होणारी उत्क्रांति त्यांनी आधीच भविष्यदृष्टीने पाहून, त्याची पूर्व तयारी त्यांनी करून ठेविली; म्हणजे त्यांनी एका प्रकारे द्रष्ट्याचे (Seer) काम केले असे म्हणण्यांत फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. प्रस्तुत कालाचे चित्र समाजापुढे मांडून त्यांतील गुणदोषांकडे जसे लोकांचे लक्ष वेधिले, त्याप्रमाणे, त्या स्थितीतून उत्क्रांति होण्यास काय केले पाहिजे हे सुचवून, पुढे आपण कोणत्या स्थितीत जाऊं; व आपले तारु कोणत्या ध्येयाकडे आपण हांकारले पाहिजे हेही त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांचे द्वारे समाजास दाखविले; आणि म्हणूनच त्यांची प्रत्येक कादंबरी जितकी Realistic, तितकीच Idealistic ही आहे.

पहिला समूह-‘मधली स्थिति.’

या ‘आजकालच्या गोष्टी’स आरंभ “मधल्या स्थिती”पासून झाला. या आजकालच्या गोष्टींची जी पुढे परिणति झाली; व त्यांतल्या पुढील कादंबऱ्या ज्या दिशेने लिहिण्यांत आल्या ती दिशा लक्षांत घेता पहिल्या कादंबरीचे “मधली स्थिति” हें नांव हरिभाऊंनी प्रथम ज्या अर्थाने दिलें, त्या अर्थाने जरी नाही, तरी दुसऱ्या अर्थाने अगदीं अन्वर्थक आहे. आजकालच्या गोष्टी म्हणजे पाश्चात्य विदेशी आमचा संबंध आल्यापासून, व पाश्चात्य विचारांचा परिणाम आमच्या समाजावर होऊं लागल्यापासून, आमच्या समाजाची स्थित्यंतरे झालीं तो इतिहास. असें स्वतः हरिभाऊंनीच सांगितलें आहे; या दृष्टीनेच आजकालच्या गोष्टींच्या मालिकेंतील दहा कादंबऱ्यांची चांगल्या प्रकारें संगति लागते. या इतिहासाला आरंभ ‘मधल्या स्थिती’पासून झाला. म्हणून ‘आजकालच्या गोष्टी’ हें नांव काळवाचक असल्यामुळे “मधली स्थिति” हें नांवही काळवाचक धरलें पाहिजे.

मधली स्थिति याचा अर्थ.

‘मधली स्थिति’ या शब्दाच्या अर्थाबद्दल बराच घोंटाळा आहे ही गोष्ट प्रथम कबूल केली पाहिजे. आमच्या मते “मधली स्थिति” म्हणजे इंग्रजी शिक्षणाशीं आमचा संबंध येण्या-पूर्वीची स्थिति; व त्या शिक्षणानें आमचीं मनें सुसंस्कृत होऊन आमच्या स्थितीची जाणीव होऊन स्वोन्नतीचे विचार सुशिक्षितांच्या दोक्यांत येऊं लागले ही आजची स्थिति, या दोहोंच्या ‘मधली स्थिति’ (period of transition). मधल्या स्थितीचें कथानक, त्यांतील कांहीं पात्रांची पुढे झालेली परिणति; व तदनंतर लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या या सर्वांचा विचार करितां ‘मधली स्थिति’ या नांवाचा हाच अर्थ खरा आहे हें आपल्या लक्षांत येईल. “प्रस्तुत

पुस्तक मधल्या स्थितीतील लोकांची गोष्ट आहे; आणि म्हणूनच या पुस्तकाला 'मधली स्थिति' हें नांव दिलें आहे" असें जरी हरिभाऊंनीं या पुस्तकाच्या उपोद्घातांत स्वतः सांगितलें आहे, तरी तें कारण व तो अर्थ "आजकालच्या गोष्टी"ची पुढील परिणति पाहतां, या ठिकाणीं जमत नाही. पुढील कादंबऱ्या जन्मास येण्याचे आधीं, व 'मधली स्थिति' कादंबरी लिहिली गेली तेव्हां, पुढें वरिष्ठ स्थितीतील व कनिष्ठ स्थितीतील लोकांचीं चित्रे काढण्याचा हरिभाऊंचा हेतु होता; व असें त्यांनीं सदरहू उपोद्घातांत सांगितलें आहे. तो भाग जरा महत्त्वाचा असल्यामुळें येथें उतरून घेतला पाहिजे. या 'आजकालच्या गोष्टी'विषयीं लिहितांना हरिभाऊ लिहितात; "यापुढील 'गणपतराव' या नांवाची गोष्ट आजकालच्या गोष्टीपैकीं दुसरी गोष्ट होय. त्यांत शिक्षणानें जे श्रेष्ठ स्थितीला गेले आहेत, व ज्यांच्या डोक्यांत स्वसमाजाची सुधारणा करण्याचे विचार रात्रंदिवस घोळत असतात, त्यांच्या स्थितीचें वर्णन मी करणार आहे, हें तें पुस्तक वाचणाऱ्यांस सहज दिसून येईल. या पहिल्या गोष्टीतील दोन पात्रे 'विष्णु व यमुना' हीं त्या गोष्टींत ग्रथित केली आहेत. कारण सुशिक्षणाच्या योगानें तीं मधल्या स्थितीतून निघून गेलीं आहेत, व त्यांचे विचार श्रेष्ठ होत चालले आहेत. एवढेच यांत दर्शित केलें आहे.....याच्यानंतर माझ्या मनांतून कनिष्ठ लोकांची वस्तुस्थिति दाखविणारी अशी एक तिसरी गोष्ट लिहावी असें आहे. तींत प्रस्तुत गोष्टीतील दोन पात्रे नेऊन त्यांचें पुढील चरित्र दाखवावें अशी इच्छा आहे. तीं पात्रे गण्या व नान्या हीं होत. ज्याप्रमाणें विष्णु व यमुना हीं पात्रे मधल्या स्थितीतून श्रेष्ठ स्थितींत गेलीं; त्याप्रमाणें गण्या व नान्या हीं दोन पात्रे मधल्या स्थितीतून दुःशिक्षणानें कनिष्ठ स्थितींत गेलीं. कनिष्ठ स्थिति म्हणजे हलक्या प्रतीचे लोक. असा एकंदर विचार आहे."

‘ आजकालच्या गोष्टी ’ या मालिकेस आरंभ करितांना पुढील मार्ग आपण कसा आंखला आहे, याचें दिग्दर्शन वाचकांपुढें रा० हरिभाऊंनीं वरीलप्रमाणें केलें आहे; व त्या बेताप्रमाणें ‘ मधली स्थिति ’ याचा त्यांनीं त्या वेळीं अर्थ केला तो बरोबर होता. पण पुढील कादंबऱ्यांतील पात्रें पाहिलीं तर त्यांनीं तीं सर्व नेहमीं समजल्या जाणाऱ्या अर्थानें, मधल्या स्थितींतील म्हणजे मध्यम-वर्गांतीलच (middle class) रेखाटलेली आहेत. विष्णु व यमुना, अगर गणपतराव; शिवरामपंत आणि भावानंद, श्रीधरपंत व यशवंतराव खरे, हीं पात्रें बौद्धिक दृष्ट्या, किंवा विचारानें जरी श्रेष्ठ स्थितीला गेलीं असलीं, तरी वास्तविक तीं मध्यम वर्गांतील आहेत; आणि मधली स्थिति, म्हणजे मधला वर्ग हीच कल्पना हरिभाऊंची असावी असें त्यांनीं पुढें “ कनिष्ठ स्थिति म्हणजे हलक्या प्रतीचे लोक ” असा अर्थ केला आहे त्यावरून दिसतें. शिवाय विष्णु व यमुना हीं पात्रें मधल्या स्थितीतून श्रेष्ठ स्थितीला गेलीं असें हरिभाऊंनीं म्हटलें आहे; ती श्रेष्ठ स्थिति कोणती ? या ठिकाणीं ‘ श्रेष्ठ स्थिति ’ म्हणजे विचारांची श्रेष्ठ स्थिति असा हरिभाऊंचा अर्थ आहे. याप्रमाणें ‘ स्थिति ’ या शब्दाचा एकदां ऐहिकदृष्ट्या, व एकदां बौद्धिकदृष्ट्या उपयोग करण्यांत आल्यामुळें हा घोंटाळा झाला आहे. स्थिति हा शब्द साधारणतः आपण ऐहिक अर्थानें किंवा कालदर्शक अर्थानें उपयोगांत आणतो. तेव्हां, या गोष्टीचा विचार करितां, व पुढील कादंबऱ्यांतून समाजाची जी क्रमाक्रमानें झालेली प्रगति चित्रित केली आहे ती पाहतां, किंवा समाजाच्या विचाराच्या उत्क्रांतीचा जो इतिहास या सर्व कादंबऱ्यांतून यथाक्रम वर्णिला आहे तो लक्षांत घेतां, “ मधली स्थिति ” याचा, इंग्रजी शिक्षणाला आरंभ होण्याच्या पूर्वीची स्थिति, आणि इंग्रजी शिक्षणाचा बराच निकट परिचय होऊन स्वोन्नतीचे विचार सुशिक्षितांच्या डोक्यांत येऊं लागला ती

स्थिति, या दोहोंच्या “मधली स्थिति” म्हणजे ज्या वेळीं पाश्चात्य विद्येनें अल्पकाळपर्यंत डोळे दिपून जाऊन त्यांच्या दोषांचें अनुकरण करण्याची लाट आरंभीं आली होती ती स्थिति; हाच कालवाचक अर्थ अधिक युक्त आहे असें आम्हांस वाटतें.

“मधल्या स्थिती”चें वर्णन.

‘मधली स्थिति’ या कादंबरींतील मुख्य पात्रे विनायकराव व सरस्वती, अनंतराव व अंबूबाई, विष्णु व यमुना, हीं होत. या पात्रांचें जें वर्णन केलें आहे; आणि त्या वेळची समाजस्थिति दाखविण्यास ज्या इतर पात्रांची योजना ग्रंथकारानें केली आहे त्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, इंग्रजी शिक्षणाचा समाजांत नुकताच प्रसार होऊं लागला असून बी. ए., एल्. एल्. बी. इत्यादि पदवीधरांस त्या वेळेस बरेंच महत्त्व होतें. कारण गोपाळराव महाशब्दे, फरडे, वगैरे मंडळींचें तत्कालीन समाजांत विशेष महत्त्व एवढेंच कीं, ते पदवीधर होते; व पदवी संपादन करून आपण कांहींतरी विशेष पैदा केलें आहे अशी आढ्यताही या उभयतांस नेहमीं वाटत होती असें वर्णन केलें आहे; इल्लींच्या काळीं अशी आढ्यता कोणा पदवीधरास क्वचितच वाटत असेल. या उभयतांचीं पात्रे विश्वविद्यालयीन शिक्षणाचा परिणाम प्रथम कसा झाला हें दाखविण्यासाठींच या कादंबरींत घातली आहेत असें स्पष्ट दिसतें. गोपाळराव महाशब्दे यांचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे. “यांचीं मते अत्यंत सुधारक पक्षाकडील. प्रत्येक गोष्टींत पाश्चिमात्य गोष्ट चांगली. आपल्या चाळीरीती कुचकामाच्या, ह्यांत कांहीं अर्थ नाही आपण प्रत्येक कामांत त्यांचें अनुकरण केलें पाहिजे; त्याच्यावाचून आपणांस कांहीं उपयोग नाही. सर्वतोपरी आपण नीचावस्थेंत. अशीं एकंदर यांचीं मते. गोपाळराव महाशब्दे यांचीं मते व

फरड्यांचीं मते हीं एकमेकांचा प्रतिध्वनीच होतीं.” * जनार्दनपंत म्हणून आणखी एक पात्र आरंभीं वर्णिलें आहे त्याबद्दलही असें म्हणलें आहे कीं, “ इंग्रजी विद्यारूप विद्युल्लता प्रथम चमकण्याबरोबर पदरीं बांधतांच परीस होईल, असें समजून सुधारणापक्षरूप खडा ज्यांनीं पदरीं बांधला, व तो परीसच आहे असें समजून होईल तितक्या नेटानें समाजरूप लोहाला जे घासूं लागले त्यांच्यापैकीं हे गृहस्थ होते. यांस सावकाशपणा म्हणजे काय हें ठाऊकच नव्हतें. त्यांच्या शालेंत तो धडा शिकविलेलाच नव्हता. जें पाहिजे तें एकदम निमिषार्धांत, आणि हटकून झालें पाहिजे हें यांचें मत. तसेंच या कादंबरींतील ५ व्या प्रकरणांत कलबाचें व त्यांतील सभासदांचें जें वर्णन केलें आहे तें त्या वेळीं इंग्रजी विद्येचा प्रथम परिणाम सुशिक्षित (?) लोकांवर कसा झालेला होता हें दाखविण्यासाठींच केलें आहे. शिकलेल्या लोकांत सर्वच सुधारणावादी होते असें नाहीं त्यांत काहीं जुन्याला चिकटणारेही असून त्यांचीं आणि सुधारणावाद्यांचीं मतांच्या कामांत जोराचीं भांडणेंही होत असत. पण ज्या काहीं वार्डट गोष्टींत पाश्चात्यांचें अनुकरण करण्यांत आलें त्यांत मात्र या दोघांचेही ऐक्य होत असे. वर वर्णन केलेल्या कळांत दामोदरपंत म्हणून एक सुधारणाद्वेष्टे गृहस्थ असून एका प्रसंगीं काहीं सामाजिक सुधारणाबद्दल मोठा कडाक्याचा वाद दामोदरपंत व गोपाळराव यांमध्ये चालू असता, पेय पदार्थांच्या बाटल्या येण्याबरोबर दामोदरपंत एक बाटली हातांत घेऊन बूच काढीत म्हणतात, “ जाऊं द्या हो ! आपल्याला काय करायचें आहे समाजाशीं न् सुधारणेशीं ! जनार्दनपंत, आपण या सुधारणेच्या न् समाजाच्या कामीं जरी दोन आहोंत तरी या ठिकाणीं एकच आहोंत. तर आतां तरी हा आपला सर्व वादविवाद यांत बुडवूं या कसा ! ”

सुधारणाद्वेष्ट्यांचें याप्रमाणें भाषण ऐकून सुधारणावादी गोपाळराव महाशब्दे म्हणतात, “योग्य गोष्ट बोललांत. इतर गोष्टींत जरी आपण निरानेराळ्या टोंकाला जातों, आणखी वर्तमानपत्रांतून म्हणा, सभांतून म्हणा, हवे तसे भांडतों, तरी या योगानें त्या दोनही टोकांचा संयोगच करितों.”†

या संधिकालांतील, अगर ‘मधल्या स्थितींतील’ मंडळींनीं मदिरापानाचा दुर्गुण पाश्चात्यांपासून उचलून जसा राजरोसपणानें अतिरेकाला नेला, तसाच दुसराही एक दुर्गुण जो त्यांच्या आचरणांत उघडपणें आला तो वेश्यागमनाचा. हा दुर्गुण त्यांनीं पाश्चात्यांपासून उचलला असें नाहीं. अगदीं जुन्या काळीं वेश्यागमन जरी निंद्य मानिलें होतें तरी, उच्च प्रतीच्या लोकांत व सुखवस्तु मध्यम वर्गांत या दुर्गुणाचा चांगलाच प्रचार होता; व पुढें तर या दुर्गुणाला प्रतिष्ठितपणाचें आणि मोठेपणाचें एक चिन्ह अशा प्रकारचें स्वरूप आलें. जुन्या लोकांत हा दुर्गुण प्रचलित असला तरी नवीन शिकलेल्या लोकांनींही तो दुर्गुण कसा चालूं ठेविला याचें वर्णन या कादंबरींत चांगल्या प्रकारें केलें आहे. वेश्यागमन म्हणजे पुरुषाच्या हातून साहजिकपणें होणारें व सभ्य असें एक पातक अशी कल्पना त्या वेळीं होती, असें त्या वेळच्या परिस्थितीवरून दिसतें. त्या वेळच्या इंग्रजी शिकलेल्या गृहस्थवर्गांत मदिरापान व वेश्यागमन हे दोन्हीही दुर्गुण फार मोठ्या प्रमाणावर व उघडपणें चालू होते, ही गोष्ट तत्काळीन वाङ्मयावरूनही स्पष्ट दिसते. परंतु हल्लीं मात्र तसा प्रकार नसून नैतिक बाबतींत पुढील पिढी मागल्या पिढीपेक्षां बऱ्याच बऱ्या दर्जाला पोचली आहे ही अभिमान वाटण्यासारखी गोष्ट आहे. हें जें नैतिक स्थित्यंतर झालें त्याला बहुतांशी शिक्षणाचा प्रसार हेंच कारण होय; वैवाहिक पावित्र्य पाळण्याची सर्व जबाबदारी

केवळ स्त्रियांवरच नसून पुरुषांच्यावरही ती तितकीच आहे, हें तत्त्व शिक्षणामुळे पुढल्या पिढीस अधिक चांगले कळू लागले. स्त्रीपुरुषांच्या समान दृष्टीचे तत्त्व पटून लागतांच, पत्नीकडून वैवाहिक पावित्र्याचा भंग होणे हा जसा पतीचा अपराध होय, त्याप्रमाणे तसें वर्तन पतीचे हातून झाले असता तो तसाच पत्नीचाही अपराध आहे, असे सुशिक्षितांस वाटू लागले. याप्रमाणे या स्थित्यंतराच्या मुळाशीं दोन गोष्टी आहेत. त्यांपैकी पहिली, शिक्षणामुळे विवाहसंस्थेचे पावित्र्य व त्यांतील जबाबदारी यांची पटलेली जाणीव, आणि दुसरी स्त्रीवर्गाबद्दल वाढलेला आदर. हे दोन्ही शिक्षणाचे परिणाम आहेत; व ते व्हावयास अर्थातच बराच काळ लागला; पण आरंभीं जे घडले ते हें कीं, इंग्रजी विद्येच्या प्रथम दर्शनाने दिपून जाऊन त्या वेळच्या मंडळींनीं पहिलीं सामाजिक बंधनें तटातट तोडून टाकलीं; आणि त्यामुळे पाश्चात्य दुर्गुणांबरोबरच, आपले जुने दुर्गुणही अगदीं उघड रीतीनें अंगिकारण्याचे धैर्य अगर निर्लज्जपणा त्या लोकांत आला. समाजाच्या रोजच्या परिस्थितींत आणि व्यवहारांत स्त्रियांबद्दल विशेष आदर कधींच व्यक्त होत नसल्यामुळे अशा अनैतिमान लोकांस, आपल्या सुखोपभोगाच्या आड येणाऱ्या नैतिमान व सालस पत्नीचा छळ करण्यास अर्थातच किमपिही दिक्कत वाटली नाही. जुन्या लोकांत हा तरी एक गुण होता कीं, या व्यसनाच्या पूर्णपणे आधीन होऊन त्यांनीं धर्मपत्नीचा छळ व घरादाराची नासाडी कधीं केली नाही. ही स्थिति सुदैवाने पुढे लवकरच पालटली; पण सन १८६० पासून १८९०।९५ पर्यंत तरी मध्यमवर्गातील उच्चप्रतीच्या ब्राह्मण कुटुंबांतून असले प्रकार नित्य घडत, असे त्या वेळचे लोक सांगतात. या स्थितीचे उत्तम व हृदयद्रावक चित्र “मधली स्थिति” या कादंबरीत पाहावयास सांपडते. अनंतराव व विनायकराव म्हणून जीं दोन अशा प्रकारचीं मुख्य पात्रे दाखविली आहेत, तीं दोन्ही

बाहेरच्यालीच पण जरा वेगळ्या प्रकारचे नमुने (Types) आहेत. अनंतराव हा सुशिक्षित असून इंग्रजीच्या अव्वल अमदानीत शिकलेल्या लोकांस जो कीर्तिसंपत्तीचा सुलभ लाभ झाला, त्याच्या मदतीने विघडलेला असून, विनायकराव हा केवळ या मोठ्या व तत्कालीन समाजात सुशिक्षित म्हणून पुढे आलेल्या लोकांच्या अनुकरणाने व संगतीने विघडलेला आहे; हे दोघेही आपल्या वेश्यांच्या नादाने स्वतःच्या सुशील धर्मपत्नींचा इतका अमानुष छळ करितात, तरी पण त्याबद्दल विशेष असें आसपासच्या लोकांस काहीं वाटले आहे असें दिसत नाही. परंतु पुष्कळदां असें होतें कीं, जी गोष्ट नित्य डोळ्यापुढे घडत असून ती आपल्या विशेष लक्षांत येत नाही, तीच ती सभोवतालच्या परिस्थितीतून वेगळी निवडून काढून, एकटी 'विरलगत' अशी करून स्वतंत्र रीतीने पुढे मांडिली असता, तिच्याकडे समाजाचें अधिक लक्ष वेधतें. कारण रोजच्या व्यवहारांत चाहोंकडे सारखी प्रसृत झालेली आपली दृष्टि अशा रीतीने एकच प्रसंग पुढे मांडिला म्हणजे त्या एका गोष्टीवर केंद्रीभूत होऊन त्या गोष्टीचें महत्त्व आपल्या लक्षांत येतें. विदग्धवाङ्मयाचें खरें कार्य हेंच आहे. विनायकराव व अनंतराव यांसारखे शेंकडों नराधम आपल्या सुशील पत्नींचा त्याग करून हलकट व नीच स्त्रियांच्या मार्गे समाजांत लागत असतील; अशा नीच पुरुषांशीं आपला व्यवहारांत कदाचित् नित्य संबंधही येत असेल; त्यांनीं क्रूरपणे आपल्या गृहिणींचा छळ केल्याच्याही गोष्टी एकादे वेळीं आपल्या कानावर येतील; पण संसाराच्या दगदगींत चित्त सदा व्यापृत असल्यामुळे, असल्या गोष्टींचा मनावर परिणाम होण्य वेळ मिळत नाही. परंतु असें चित्र एकाद्या कादंबरींत पुढे मांडले म्हणजे, चित्त आश्चर्यचकित होऊन, खरोखरच असें होत असेल काय?—असा प्रश्न मनांत उभा राहतो. या कादंबरीचा असा

परिणाम तत्कालीन समाजावर निःसंशय झाला. त्या वेळची ही समाजस्थिति हरिभाऊंनी या कादंबरीत इतकी कळकळीने व परिणामकारक रीतीने मांडली आहे की, ही कादंबरी प्रसिद्ध होताच समाजांत चोहोंकडे मोठी खळबळ उडाली; व हा इतका प्रभाववान् लेखक तरी कोण, हें जाणण्याची प्रत्येकास उत्कंठा लागली. अनंतराव आपल्या वेश्येचीं आर्जेवें व मनधरणी करीत आहे, ती त्याला झिडकारीत आहे असा प्रसंग वर्णन करून हरिभाऊंनी शेवटीं जे उद्गार काढले आहेत, ते इतके हृदयद्रावक आहेत व त्यांमध्ये तत्कालीन समाजस्थितीचे इतके हुबेहुब चित्र आहे की, तो संबंध भाग येथें उतरून घेतल्याशिवाय आमच्यानें राहवत नाही.

“ अहा रे निर्लेज्जा, धन्य आहे तुम्ही ! पहा, हिरकणीला टाकून खापरखुंटाला आलिंगन देण्याचा प्रकार.....पहा ही घरची चांगली सोन्यासारखी बायको टाकून या दीड दमडीच्या कैकाडणीच्या लाथा खाण्यासाठीं कसा धडपडतो आहे. या ठिकाणीं हा गरीब, मनमिळाऊ व प्रेमळ दिसणारा गृहस्थ आपल्या घरीं म्हणजे अगदीं नुसता ‘ रावणराज महाराज ’ असे, व या बटकीच्या पायांचे त्यानें तिची धूळधाण उडवून दिली होती.....या अवदसेच्या पायां पडणारा या गृहस्थ आपल्या अतिशय सुस्वरूप अशा, अग्नीला साक्षी ठेवून सर्व लोकांसमक्ष ठरलेल्या बायकोला नाना तऱ्हेचे शब्द बोलून मारहाणही करीत असे. आणि ही तर जगांतली अगदीं नेहमींची एक रीतच पडली आहे की, खऱ्या बायकोनें एक शब्द काढला तरी तो विषाप्रमाणें शोत्रतो, परंतु अशा बटकींनीं लत्ताप्रहार केला तरी तो सोसावासा वाटतो. खऱ्या बायकोनें एक पैसा मागितला, तरी तो देणें अगदीं जिवावर येतें. परंतु अशा वेश्यांनीं घरादाराचा अपहार केला तरी कांहीं वाटत नाही. शिव ! शिव ! नारायणा, तूं पुरुषांच्या मनांत अशी प्रेरणा तरी कशी

करितोस ! ज्या वेळीं पुरुष आपल्या खऱ्या पत्नीला सोडून दुसरीकडे पाहणार नाही, अशी कधीही या जगावर वेळ येणार नाही काय ? पुरुष आपल्या बायकोला योग्य मान व स्वातंत्र्य देईल, तिच्यावर खरी खरी भक्ति ठेवील, तिच्या सेवेत नेहमी दक्ष असेल, तिला दास्यातून तो मोकळी करील, अशी वेळ या जगावर येऊन जिकडे तिकडे समता व नीति यांचा पगडा व्हावा असा तुझ्या घरचा नेमानेमच नाही काय ? घरी एक कवडोहि इकडे तिकडे गेली तर अकाडताडव करणारा गृहस्थ वेश्यांच्या पायीं लाखों रुपये उधळतो, पण घरची दादही घेत नाही, अशा गोष्टी आपण थोड्या ऐकतो काय ? बायकोचें ऐकिलें तर आपणांस बाईल-बुद्धचा म्हणतील, अंशी ज्याला भीति वाटते, तोच वेश्येच्या घरी जाऊन तिचे सांगण्याप्रमाणें ऐकून आपल्या घरादाराची माती करून टाकतो.....वर सांगितलेल्या गृहस्थाची पत्नी म्हणजे स्वरूपानें काय, किंवा गुणानें काय पांच हजारोंत सांपडावयाची नाही अशी होती. अहाहा ! तिची आपल्या पतीवरची जी काय निस्सीम भक्ति होती तिला तर तोडच नव्हती. या अवदसेचें मन वळविण्याकरितां जी हा खटपट करीत होता, व जितकी प्रीति दाखवीत होता, त्याच्या एकशतांश जरी त्यानें आपल्या धर्मपत्नीस दाखविळी असती, तरी तिनें अतिशय आनंद मानला असता. हा नेहमीं सुरापान करीत असे, व त्याच्या धुंदीत तिच्या अंगावर हात टाकीत असे, तरी देखील तिनें, “ ह्यांत तें मेलं काय जास्ती आहे ! ” किंवा “ हें काय हें असं ! उगीच मारायला मीं तें काय केलं आहे ? ” एवढेंच म्हणावें; परंतु एवढ्यावरूनच संतापून जाऊन हे तिरशिंगराव तिला आणखी मारीत असत. एखाद्या दिवशीं यानें जर कुठें हंसत-मुखानें तिच्याकडे पाहिलें तर तिला किती बरें धन्य होत असे !.... बाचक हो, आम्ही सांगतो ही एकच गोष्ट असेल असें तम्ही समजं

नका. अशा गोष्टी आज आमच्या या पुण्यांत काय, किंवा कुठेही काय शेंकडों सापडतील; व तुमच्याही दृष्टीस पडल्या असतील; आम्ही म्हणजे जास्त सांगावयास पाहिजे असें नाही. आणखी देखील मजा ही की, अशा गोष्टी म्हणजे अशिक्षित लोकांच्या हातून होतात असें नाही; चांगल्या सुशिक्षित लोकांत देखील होतात.”*

इंग्रजी शिक्षण संपादन केलेले लोक प्रथम कसे बहकले होते याचें चित्र आपण पाहिलें. या त्यांच्या वर्तनाचा परिणाम समाजातील इतर लोकांवर अर्थातच झाला पाहिजे, व तो झालाही; हें विनायकरावांवरून आपणांस दिसतें. त्या काळीं इंग्रजी वाङ्मयाचें वाचन-सुद्धां रेनाल्ड्सच्या कादंबऱ्यांपलीकडे गेलें नव्हतें असें अनंतराव वगैरे मंडळींच्या कलबांतील लायब्ररीचें वर्णन केलें आहे त्यावरून दिसतें, व हें साहजिकच आहे. पण पुढें इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार जसा अधिक झाला, इंग्रजी वाङ्मयाशीं परिचय अधिक वाढला तसा उच्च दर्जाच्या इंग्रजी ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचा सहवास होऊन त्यांच्या विचारांचा व तत्त्वज्ञानाचा परिणाम पुढील पिढीवर होऊं लागला; ही ‘पुढली स्थिति’ पुढील कादंबऱ्यांतून यथाक्रमानें वर्णिली आहे. याप्रमाणें इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची स्थिति या काळांत असतांना, इंग्रजी न शिकलेले लोक कसे होते याचें चित्र, वामनराव, नारोपंत या पात्रांचीं चित्रे काढून हरिभाऊंनीं आपणांस दाखविलें आहे. ही मंडळी पापभीरु व पूर्वपरंपरागत अशा दिनक्रमानें आपला आयुष्यक्रम कंठणारी अशी होती. इंग्रजी शिकलेल्या तरुण मंडळींचे अत्याचार पाहून त्यांना अत्यंत खेद होई; पुष्कळदां त्यापासून त्यांना स्वतःला त्रासही होई; परंतु सात्त्विकवृत्तीनें ते आपला काळ कंठीत होते; या जुन्या लोकांच्यामध्ये गतानुगतिकत्वामुळें जी एक निष्क्रियता उत्पन्न झालेली दिसते ती पाहून मनाला जरी खेद

वाटला, तरी त्यांच्या पापभीरुत्वाबद्दल व धर्मनिष्ठेबद्दल आदर वाटल्या-
वाचून राहत नाही.

स्त्रियांची स्थिति.

सरस्वती, अंबूताई व दुर्गा या तीन स्त्रीपात्रांवरून या संधि-
कालांत स्त्रियांची स्थिति कशी असावी याचा आपणांस अंदाज
करता येईल. पति सुष्टदुष्ट कसाही असला तरी त्याला दैवत मानून
त्याची मनोभावाने सेवा करण्याची हिंदू स्त्रियांची जी सर्वसाधारण
प्रवृत्ति आहे तिचे उत्तम चित्र या ठिकाणी आपणांस पाहावयास
सांपडते; अतुल पतिनिष्ठा, धर्मनिष्ठा व सहनशीलता या तिन्ही
गुणांचा आमच्या स्त्रियांच्या मनोरचनेत कसा मिलाफ झाला आहे
हे आपल्यास येथे दिसते. या कादंबरीतील स्त्रिया शिकलेल्या
नाहीत. कारण त्या काळी पुरुषांच्या शिक्षणाचा जेथे आरंभ होता
तेथे स्त्रीशिक्षणाची गोष्ट कोठली ! तथापि या तीन स्त्रियांच्या चित्रां-
वरून जी एक गोष्ट हरिभाऊंनी वाचकांच्या निदर्शनास आणून
दिली आहे ती ही की, शिक्षण मिळाले असता उत्कृष्ट माता व
गृहिणी तयार होतील अशा स्त्रिया आमच्या समाजांत आहेत.
आपल्या स्त्रियांची नैसर्गिक संस्कृति स्वभावतःच उच्च आहे; पण
ती शिक्षणाभावामुळे आकुंचित व पूर्वपरंपरेमुळे निष्क्रिय झाली
असून, त्यामुळे स्त्रियांबद्दलचा आदर व त्यांचा समाजातील दर्जा
कमी झाला आहे; मुलांचे शिक्षण व पतीचे किंबहुना संसाराचे
कर्णधारित्व, हीं दोन महत्त्वाचीं कामे स्त्रियांकडे वास्तविक असा-
वयाचीं; पण त्यांऐवजीं आज त्यांची स्थिति शिक्षणाभावाने किती
शोचनीय झाली आहे, त्यांचे जीवित पतीवर किती अवलंबून असते
आणि पति वाईट निघाला असता त्यांच्या सर्व गुणांची कशी माती
होते, व त्यांच्या कचाट्यांतून आपली सुटका करून घेऊन स्वतंत्र
रीतीने आपली उन्नति करून घेण्यास त्यांना समाजाने कसे

असमर्थ करून टाकलें आहे या सर्वांचें उत्कृष्ट चित्र सरस्वती व अंबूताई या दोन पात्रांच्या द्वारे वाचकांपुढें मांडण्यांत आलें आहे. दुर्गाच्या पात्रावरून शिक्षणाभावानें स्त्रिया कशा देवभोळ्या होतात, व नकळत कशा फसल्या जातात, हें दाखविलें आहे. ही स्थिति सुधारण्यास उपाय काय, हें या कादंबरीत हरिभाऊंनी स्पष्टपणें कोठेंच सांगितलें नाहीं. कारण स्त्रियांची स्थिति अशी शोचनीय आहे ही जाणीवच त्या काळीं कोणास झाली नव्हती, ती झाल्याविना उपाययोजना सांगून तरी काय उपयोग? म्हणून ही जाणीव व्हावी, व त्यावर उपाययोजना करण्याची समाजाला इच्छा व्हावी म्हणूनच ही कादंबरी लिहून आज स्थिति आहे ती अशी; एवढेंच हरिभाऊंनी समाजापुढें मांडलें. त्याचप्रमाणें श्रीमंत तरुण विधवा अजाणपणें कशा फसल्या जातात याचेंहि चित्र त्यांनीं सगुणाबाईचें पात्र रंगवून दाखविलें आहे.

याप्रमाणें इंग्रजी विद्येच्या पहिल्या धक्क्यानें समाजांत अल्पकाळ-पर्यंत मोठी क्रांति झाली असतां, त्याच वेळेस त्याची चांगली बाजूही दळू दळू कशी तयार होत होती हें विष्णु व यमुना या दोन पात्रांच्याद्वारे ग्रंथकारानें सूचित केलें आहे. प्रत्येक विषाबरोबर त्याचा उताराही असतो, अशी इंग्रजीत म्हण आहे, त्याप्रमाणें येथें झालें. ज्या इंग्रजी शिक्षणानें कांहीं लोक याप्रमाणें प्रथम बेताल व उच्छृंखल बनले, त्या शिक्षणानेंच पुढील पिढी विचारी व देशाभिमानी निपजून देशाच्या उन्नतीच्या वाळास कसा प्रारंभ झाला हें हरिभाऊंनी आपल्या पुढील कादंबऱ्यांतून दाखविलें आहे. 'मधली स्थिति' ह्या कादंबरीची गणना सामान्यतः हरिभाऊंच्या उत्कृष्ट कादंबऱ्यांत केली जात नाहीं. तिचें कथानक व्यवस्थित नाहीं, पात्रांचा परस्पर फार गोंधळ झाला आहे, समाजातील हिडिस गोष्टींचें वर्णन फार उत्तान रीतीनें झालें आहे, असे अनेक आरोप या कादंबरीवर आहेत.

यापैकी काहीं आरोप खरे असतील; व स्वतः हरिभाऊंनीं उपोद्घातांत ऋबूल केल्याप्रमाणें-पण आमच्यामते त्यांत मर्यादेचाच अंश अधिक आहे-कथानकांत तितकी व्यवस्थितताही नसेल; पण त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत सदरहू कादंबरीस एक विशेष प्रकारचें महत्त्व आहे, ते हें कीं, समाजसुधारणेची व राष्ट्रोन्नतीची जी एक सुसंगत कल्पना हरिभाऊंनीं आपल्या सर्व कादंबऱ्यांमधून क्रमाक्रमानें वाचकांपुढें मांडिली, तिचा आरंभ या कादंबरीपासून झाला आहे. कथानकांत दोष असले तरी, किंवा कादंबरी वाजवीपेक्षां जास्ती Realistic असली तरी, त्यामुळे तत्कालीन समाजस्थितीचें चित्र त्यांत यथार्थ नाहीं असें होत नाहीं. असो. समाजसुधारणेचे उपाय सुचविण्यापूर्वी आपली 'आजची स्थिति' कशी आहे, त्यांत आशाजनक आणि निराशाजनक गोष्टी कोणत्या आहेत, याचा याप्रमाणें आढावा घेऊन हरिभाऊ आपल्या पुढील कार्यक्रमाकडे वळले आहेत.

दुसरा समूह.

आपण आतां हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांच्या दुसऱ्या समूहाकडे वळलों आहों. या समूहांत आपण त्यांच्या पांच कादंबऱ्यांचा समावेश केला असून त्यापैकी 'गणपतराव', 'पण लक्षांत कोण-घेतो', 'यशवंतराव खरे,' व 'मी,' या चार फार महत्त्वाच्या आहेत. या चारही कादंबऱ्या सूक्ष्मरीतीनें वाचक्या म्हणजे सामाजिक व राजकीय प्रश्नांचा हरिभाऊंनीं किती दूरदूर आणि सर्व बाजूंनीं विचार केला होता, व त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांच्याद्वारे सुचविलेले समाजाच्या व राष्ट्राच्या उन्नतीचे उपाय किती विधायक व दूरदर्शी आहेत, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल; त्यांनीं सुचविलेले हे उपाय कोणते आहेत, आणि या चार कादंबऱ्यांचा परस्पर संबंध काय आहे हें लक्षांत येण्यासाठीं प्रथम या चारही कादंबऱ्यांचीं कथानकें थोडक्यांत सांगितलीं पाहिजेत. परंतु त्यापूर्वी हें येथें सांगितलें

पाहिजे कीं, या कथानकांचा गोषवारा प्रस्तुत विषयास आवश्यक तितकाच येथें दिला आहे. प्रत्येक कथानकांत ओघानें जीं इतर पुष्कळ पात्रें आलीं आहेत, व त्यांच्याद्वारे हरिभाऊंनीं ज्या इतर अनेक गोष्टी सुचविल्या आहेत, त्यांचा येथें उल्लेख केला नाही. या कादंबऱ्यांचा परस्पर संबंध व प्रस्तुत विषय चट्दिशीं वाचकांच्या लक्षांत येईल इतकाच कथानकाचा भाग थोडक्यांत दिला आहे.

‘गणपतराव.’

‘मधली स्थिति’ या कादंबरीच्या पुढली “आजकालच्या गोष्टी” या मालिकेंतील दुसरी गोष्ट “गणपतराव” ही होय, हें हरिभाऊंनीं स्वतःच “मधली स्थिति” या कादंबरीच्या उपोद्धातांत सांगितलें आहे. ही कादंबरी १८८० सालीं लिहावयास घेतली असून, व त्यावेळच्या एका मासिकांत क्रमशः प्रसिद्ध व्हावयास लागली असूनही शेवटीं आजपर्यंत अपुरीच राहिली आहे, ही खरोखरीच मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. तथापि तिचा जो अपूर्ण भाग आज प्रसिद्ध झाला आहे, तो आमचा विषय वाचकांचे पुढें मांडण्यास पुरेसा आहे. ‘गणपतराव’ या कादंबरीचें कथानक थोडक्यांत असें आहे:—“गणपतराव व नाना या नांवाचे दोन नीवश्वकण्ठश्च स्नेही पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत एकत्र अभ्यास करीत आहेत. गणपतराव हा सुखवस्तु आईबापांचा एकुलता एक मुलगा असून, नानाची स्थिति त्याच्यापेक्षा फारच वेगळी आहे. नानाचा बाप त्याच्या लहानपणीच वारला असून, त्याचें, त्याच्या आईचें व धाकट्या बहिणीचें पालनपोषण त्याच्या चुलत्यानें लोकलज्जेस्तव कसें तरी केलें आहे. नानाच्या बहिणीचें—गोदावरीचें—लग्न तिच्या चुलत्यानें व चुलतीनें एक अगदीं गरीब, हीन व दुष्ट असें कुटुंब पाहून त्यांत करून दिलें असून, नानाच्याही गळ्यांत केवळ हुंड्याच्या लोभानें कसलीतरी एक शूर्पणखा बांधून देण्याचा

त्यांचा विचार चाळू आहे. नानाच्या शिक्षणाची इतिश्री वास्तविक त्याच्या पहिल्या परीक्षेत्रोवरच व्हावयाची, पण तो हुशार असल्यामुळे व गणपतरावांच्या वडिलांच्या भिडेमुळे, त्याच्या चुलत्याने त्याला केवळ नाइलाज म्हणून कॉलेजांत पाठविले आहे. 'मधल्या स्थिती'तील विष्णु व यमुना (आतां लक्ष्मी) यांचा विवाह झाला असून, विष्णुपंत कॉलेजमध्ये गणपतराव व नाना यांचे सहाय्यायी आहेत. लक्ष्मीबाईचे अध्ययन आपल्या पतीच्या साहाय्याने वरेंच वाढले असून, आपल्या पतीस त्याच्या आचारविचारांत साहाय्य करण्याइतकी ती सुबुद्ध व सुशिक्षित झाली आहे. लक्ष्मीबाईची गोष्ट तिच्या लहानपणापासून सर्वसाधारण मुलीपेक्षा वेगळी असल्यामुळे त्यावेळच्या परिस्थितींत तिचे उदाहरण केवळ अपवादात्मक आहे; विष्णुपंत केवळ विशेष दैवशाली म्हणून अशी सुशिक्षित व त्याच्या विचारांचे मर्म जाणणारी, व त्यास साहाय्य करणारी बायको त्याला मिळाली, असे उद्गार एके ठिकाणी गणपतरावाच्या तोंडी आहेत. गणपतरावाचे लग्न झाले असून त्याची बायको त्या वेळच्या समाजस्थितीप्रमाणे अगदी अशिक्षित आहे. गणपतरावाचे विचार मोठमोठ्या इंग्रजी ग्रंथकारांच्या वाचनाने फार प्रगल्भ झाले असून आपल्या समाजस्थितीची खरी जाणीव त्याला व त्याच्या उभयतां मित्रांस झाली होती. यामुळे साहजिकच आपली पत्नी सुशिक्षित व्हावी, तिच्याकडून आपल्यास आपल्या कार्यांत साहाय्य व्हावे, अशी त्यास एकसारखी तळमळ लागलेली आहे. त्याच्या परमप्रिय मित्राच्या—नानाच्या—बहिणीचा तिच्या सासरी तिच्या नवऱ्याकडून व सासूकडून चाललेला अमानुष छळ पाहून व स्त्रियांची समाजातील सर्वसाधारण परिस्थिति पाहून स्त्रियांच्या हतबल व करुणास्पद स्थितीविषयी त्याचे अंतःकरण अगदी तुटत असून स्त्रियांविषयी समाज इतका उदासीन

असलेला पाहून त्याला स्त्रियांविषयीं अत्यादर व समाजाविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झालेला दाखविला आहे. पुढें पुढें तर त्याचें मत असें होतें कीं, स्त्रियांची स्थिति सुधारल्याखेरीज आणि त्या सुशिक्षित झाल्याखेरीज समाजाची उन्नति होणार नाही. कारण समाजाचा पाया कुटुंब व कुटुंबाचा पाया पतिपत्नी. तेव्हां समाजाची खरी सुधारणा व्हावयास पतिपत्नींचा परस्पर संबंध अधिक प्रेमळ, समान व बौद्धिक झाला पाहिजे; ज्या ठिकाणीं केवळ धनी व नोकर असें नातें नवराबायकोंत आहे; नवऱ्याची—तो सुष्टुष्ट कसाही असला तरी—एकनिष्ठ गुलामाप्रमाणें सेवा करणें हेंच ज्या समाजांत स्त्रियांपुढें ध्येय ठेविलें गेलें आहे, त्या समाजाची कधींही उन्नति होणार नाही, असें गणपतरावाचें मत आहे. त्याचें वाचन व विचार जसजसे वाढत जातात, तों तों त्याचें हें मत दृढच होत जातें; आणि त्याचा स्वभाव पद्धत्यापासून जात्या विकारवश व तापट असल्यामुळें त्याचीं मते पुढें या बाबतींत अगदीं जहाल बनली आहेत असें दाखविलें आहे. आपल्याला एक अशिक्षित बायको मिळाली, तिला सुशिक्षित करितां येईल तेव्हां करूंच, पण नानाचें लग्न व्हावयाचें आहे तर त्याला तरी विष्णुपंतांप्रमाणें सुशिक्षित पत्नी मिळावी, अशी गणपतरावाची इच्छा आहे. गणपतरावाचे सर्व विचार नानाला पटतात; पण सर्व प्रकारच्या बऱ्यावाईट स्थितीचा त्याला अल्प-वयांतच अनुभव आलेला असल्यामुळें, रूढीविरुद्ध जाणें व समाजाच्या अज्ञानाचा नाश करणें म्हणजे किती बिकट काम आहे हें तो पूर्णपणें जाणून आहे. यामुळें सर्व सुधारणा सावकाश कराव्यात, असें त्याचें मत असून तो या बाबतींत इतका नेमस्त आहे कीं, आपल्या चुलत्यानें कसल्या प्रकारच्या बधूशीं आपला विवाह निश्चित केला आहे हें त्यास ठाऊक असूनही तो त्या विवाहास आपली संमति द्यावयास तयार होतो. पण गणपतराव त्याला तसें करूं

देत नाही. त्यामुळे नानाच्या काकाचा त्याजवर रोष होऊन त्याच्या आश्रयास त्यास मुकावें लागतें. तरी पण त्याला अनुरूप अशी पत्नी मिळून त्याचा सर्व शिक्षणक्रम पुरा होतो. गणपतरावाच्या समाजसुधारणेच्या एकदेशीय मतांची यथाक्रम परिणति झाली आहे व तो शक्य तितकें आपल्या पत्नीस शिक्षणही देत आहे; परंतु त्याजवर पुढें विधुर होण्याचा प्रसंग येतो. याच प्रसंगां नानाच्या बहिणीवर—सुदैवानेंच म्हटलें पाहिजे—वैधव्याचा प्रसंग येऊन तिची विनोबा-रूपी—तिच्या नवऱ्याचें नांव—नरपशूपासून मुक्तता होते. गणपतरावास तिच्या एकंदर स्थितीविषयी पाहिल्यापासून तळमळ वाटत होतीच; त्यांत आपल्या परममित्राची बहीण म्हणून, आणि तिचें अनन्वित हाल पाहून त्याच्या मनांत तिच्याविषयी प्रेम व अनुकंपा होतीच; या सर्व परिस्थितीचा योग्य तो परिणाम होऊन गोदावरी व गणपतराव यांचा पुनर्विवाह होतो.” असें गणपतराव या कादंबरीचें थोडक्यांत कथानक आहे.

‘ पण लक्षांत कोण घेतो ? ’

याच्यापुढील कादंबरी, म्हणजे महाराष्ट्रांत आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांस चटका लावणारी व जिनें एके काळीं समाजांत चांगलीच खळबळ उडवून दिली होती, ती “ पण लक्षांत कोण घेतो ? ” ही होय. ही कादंबरी एका स्त्रीचें आत्मचरित्र असून, त्याद्वारे हरिभाऊंनीं अप्रतिम कौशल्यानें मध्यम स्थितीतील एका सर्वसाधारण अविभक्त हिंदु कुटुंबाचें चित्र काढलें आहे. यांतील नायिकेनें, लहानपणापासून लग्न होईपर्यंत आपणांस आईबापांकडून कसे शिक्षण मिळालें व प्रस्तुत समाजपरिस्थितींत प्रत्येक मुलीपुढें कोणतें ध्येय ठेविलें जातें, वगैरे गोष्टी अनेक प्रसंगांच्याद्वारे वाचकांपुढें मांडिल्या आहेत. पुढें यमूचें (नायिकेचें) लग्न होतें. ईश्वरकृपेनें तिला नवरा विद्वान् व सद्गुणी मिळून त्याच्या साहाय्यानें तिच्या

शिक्षणास आरंभ होतो. अविभक्तकुटुंबपद्धति; नवरात्रायाकोच्या मर्यादेच्या विचित्र कल्पना, स्त्रियांवर समाजाने, धर्माने व रूढीने घातलेली बंधने; त्यामुळे स्त्रीशिक्षणाच्या मार्गांत असलेल्या मोठ्या अडचणी व स्त्रियांना अशा त्यांच्या हल्लींच्या परिस्थितीतून स्वतःच्या उन्नतीचा मार्ग काढणे किती दुष्कर आहे;— या सर्वांची फारच यथार्थ कल्पना नायिकेने आपल्या आयुष्यांतील या भागाचे वर्णन करून वाचकांस आणून दिली आहे. नायिकेच्या नवऱ्यास नंतर नोकरीनिमित्त मुंबईस जावे लागते; तेथे वेगळे बिऱ्हाड केल्यावर मात्र तिचे शिक्षण योग्य रीतीने जोरात चालते. “गणपतराव” कादंबरीतील विष्णुपंत, लक्ष्मीबाई व नाना—आतां नानासाहेब आणि त्यांची बायको यशोदाबाई—ही चौघेही मुंबईसच आहेत. या मंडळींच्या सहवासांत यमूचा व तिच्या नवऱ्याचा काळ फारच सुखांत जातो. पण ईश्वराला हे सुख पाहावत नाही. यमूच्या नवऱ्याचे अकाली व अकस्मात् निधन होऊन विचाऱ्या यमूवर आकाशाची कुऱ्हाड पडते. तिला आपल्या पतीकडून चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळाले असनाही, आणि तिच्या पोटापाण्याची चांगली व्यवस्था तिच्या पतीने केली असताही, समाजाच्या एकंदर परिस्थितीमुळे, व तिच्या सारख्या हतभागी स्त्रियांस समाजाच्या भूतदेयाचा व अनुकंपेचा फारच अल्प वांटा मिळत असल्यामुळे, यमूची स्थिति पतिनिधनानंतर फारच हृदयद्रावक होते. तिच्या सासरच्या मंडळीकडून फसवून व बळजबरीने तिचे केशभूषण हिरावून घेतले जाते. तिच्या भावाचे तिच्यावर अत्यंत प्रेम असल्यामुळे तिचा पुढला काळ भावाजवळ जातो. पण तेथेही या बहीणभावाच्या निर्मल व उत्कट प्रेमाचा भावजयीस मत्सर वाटून तीही तिचा छळ करते, आणि शेवटी पतिनिधनाच्या व वैधव्याच्या आगीत होरपळून जाऊन नायिकेचा फार दुःखद रीतीने अंत होतो.

“मी”

‘पण लक्षांत कोण घेतो’ हें ज्याप्रमाणें स्त्रीचें आत्मचरित्र आहे, त्याप्रमाणें ‘मी’ हें एका पुरुषाचें आत्मचरित्र असून, हेंदी पहिल्या आत्मचरित्राइतकेंच चित्तवेधक आहे. यांतील नायक भाऊ हा लहानपणीं फार हुड असून अतिशय विलक्षण अशा परिस्थितींत वाढलेला आहे. याचा बाप परागंदा झालेला असून, याच्या आईच्या, बहिणीच्या व याच्या पाळनपोषणाचा सर्व भार याच्या मामानें उचललेला आहे. आई आधींच तापट व हेकेखोर असून, आपल्या नवऱ्याच्या छांदिष्ट वर्तनानें वैतागलेली, आपल्याला कोठेंच सुख नाही या कल्पनेनें जिवाला कंटाळलेली अशी आहे. भाऊ जात्या हुड, आई अशी रागीट व वैतागलेली, आणि स्थिति तर अशी परावलंबी; अशा स्थितींत भाऊचें शिक्षण कसें चाललें असेल हें कल्पनेनेंच जाणलें पाहिजे. पण भाऊच्या सुदैवानें त्याला एक गुरु भेटला, आणि त्याच्या आयुष्याला वेगळें वळण लागलें. शिवरामपंत म्हणून एक गृहस्थ त्यांच्या शेजाराला आले, त्यांच्या लहान मुलीशीं—सुंदरीशीं—भाऊचा व त्याच्या बहिणीचा अत्यंत स्नेह जमला. शिवरामपंत फार विद्याव्यासंगी व विचारी गृहस्थ असून, समाज-स्थितीचा स्वतःशीं पूर्ण विचार करून, समाजाच्या व राष्ट्राच्या उन्नतीला काय उपाय योजावे याचें निदान आपल्या मनाशीं त्यांनीं करून ठेविलें होतें. आपल्या अवनत राष्ट्राची चांगल्या प्रकारें पुनर्घटना होण्यास स्त्रीशिक्षणाची किती आवश्यकता आहे हें जाणून, आपल्या एकुलत्या एक मुलीला प्रौढवयापर्यंत अविवाहित ठेवण्याचा निश्चय करून तिला उत्तम शिक्षण देण्यास त्यांनीं आरंभ केला होता. शिवरामपंत व त्यांच्या घरची मंडळी यांच्या सुशील चारित्र्याचा भाऊच्या मनावर परिणाम होऊन, त्यांच्या घरीं नित्य जावयास सांपडावें म्हणून त्याला आपलें वर्तन सुधारून अभ्यासा-

कडे चांगले लक्ष देणें भाग पडलें. शिवरामपंतांनींही भाऊची कुशाग्रबुद्धि व ग्राहकशक्ति पाहून त्याच्या शिक्षणाकडे आपलें लक्ष घातलें आणि आपण योजिलेल्या कार्यास हा मुलगा चांगला उपयोगी पडेल, असें जाणून त्याच्या मनोभूमिकेवर आपल्या विचारांचें बीं पेरण्यास आरंभ केला. भाऊचें सुंदरीवर प्रेम वसलें; आणि तिच्या प्रेमास आपण पात्र व्हावें म्हणून तिच्या वडिलांच्या नेतृत्वाखालीं त्यानें आपली मानसिक उन्नति करण्याचे काम झपाट्यानें चालविलें. भाऊच्या बहिणीचें लग्न त्याच्या आईनें केवळ हेकेखोरपणानें एका हलकट व उतारवयाच्या गृहस्थाशीं लावून दिलें. पण तत्कालीन समाजस्थितींत गृहस्थास साहजिक असे जात्रयाचे गुण लवकरच कळून आल्यामुळें तिला आपल्या मुलीला पुढें माहेरीच ठेवावें लागलें. यामुळें आपल्या हेकेखोरपणाचा तिला पश्चात्ताप होऊन ती त्या दुःखानें मरते; आणि ताईच्या—भाऊच्या बहिणीच्या—शिक्षणास, तिला आपल्या नवऱ्याजवळ राहणें शक्य नसल्यामुळें, शिवरामपंतांचे घरीं राहून सुंदरीबरोबरच आरंभ होतो. तिला तिच्या नवऱ्याकडून, इतर आसांकडून व समाजांतील कित्येक टवाळांकडूनही या कार्मीं बरेच अडथळे आले; पण त्यांना न जुमानतां आपल्या भावाच्या आणि शिवरामपंतांच्या मदतीनें तिनें आपलें शिक्षण सुंदरीबरोबर उत्तम प्रकारें चालविलें; व पुढें तिचा वृद्ध नवरा मरण पावल्यानंतर तिचा शिक्षणाचा मार्ग मोकळाच झाला. शिवरामपंतांसारखा मार्गदर्शक मिळाल्यामुळें भाऊचेंही शिक्षण फार चांगल्या रीतीनें चालू झालें. शिवरामपंत त्याजकडून चांगलीं पुस्तकें वाचवून घेत व समाजाच्या आणि देशाच्या परिस्थितीवर नेहमीं त्याच्याशीं वादविवाद करून ही स्थिति सुधारण्यास आपण काय केलें पाहिजे याबद्दल विवेचन करीत. विद्यासंपादनानंतर केवळ पैसा मिळविणें हेंच आपणें ध्येय

न ठेवता समाजासाठी व देशासाठी काहींतरी केले पाहिजे अशी जाणीव त्यांनीं भाऊच्या मनांत उत्पन्न करून दिली. आपल्या आईची व बहिणीची स्थिति भाऊच्या डोळ्यांपुढे होतीच, यामुळे स्त्रियांच्या उन्नतीकडे त्याचे लक्ष वेधले; पण त्याबरोबर त्याहीपक्षां मोठा प्रश्न, म्हणजे सर्व देशाच्या उन्नतीचा, त्याच्यापुढे आला; आणि त्यासाठीही आपण काहींतरी केले पाहिजे अशी तळमळ त्याच्या मनाला लागली. योग्य काळीं त्याचा शिक्षणक्रम पुरा होऊन तो एल्.एल्. बी. झाला; वकिली करू लागला. परंतु समाजाची व राष्ट्राची हीन स्थिति त्याच्या डोळ्यांपुढून जाईना. त्याने लोकांस सुधारण्यासाठीं जे जे प्रयत्न करावे ते सर्व लोकांनींच अज्ञानाने हाणून पाडावे अशी स्थिति होऊ लागली. त्यामुळे शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होणे ही पहिली आवश्यक गोष्ट आहे हे त्याला समजले, व देशोन्नतीचे कार्य किती दुष्कर व मोठे आहे हेही त्याला कळून आले. आपला चरितार्थाचा धंदा संभाळून फावल्या वेळांत काम करण्याने देशोन्नति होणार नसून सर्वथैव त्याकरितां काम करणारीं, सर्व आयुष्य त्यासाठीं वेचणारीं माणसे मिळालीं पाहिजेत असे त्याला दिसून आले. अशीं माणसें अविवाहित असून त्यांचेमागे कोणताही पाश असतां उपयोगीं नाहीं, त्यांनीं संन्यास घेऊनच तन मन धन देशाला वाहिले पाहिजे, आणि देशाची हरएक बाजूनें—सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक सर्व अंगांनीं—उन्नति केली पाहिजे, असे विचार त्याच्या डोळ्यांत येऊ लागले. रात्रंदिवस आपण देशासाठीं काय करावे, अशी तळमळ त्याला लागली. अविवाहित राहून देशकार्यासाठीं अहोरात्र झटणारीं माणसें जर पाहिजेत, तर आपणच तसें कां करूं नये? आपणच अशा तऱ्हेचा पंथ कां काढूं नये? अशा दिशेनें विचार करितां करितां त्याच्या मनाचा निश्चय झाला. सुंदरीवर त्याचे अत्यंत प्रेम होतें,

पण देशासाठी स्वार्थत्याग करून आपण संन्यास घ्यावयाचा व आपल्याप्रमाणे देशाला जन्म वाहणाऱ्या तरुण मंडळीचा मठ स्थापवावाचा असा त्याने निश्चय केला. हा निश्चय त्याने केला नाही तोच शिवरामपंतांनी सुंदरीशी विवाह करण्याबद्दल त्याजवळ गोष्ट काढली. पण त्याने आपण नुकताच केलेला नियम शिवरामपंतास कळवून आयुष्यात आपण कोणते कार्य करण्याचे ठरविले आहे, तेही सांगितले. सुंदरीशी भाऊचा विवाह होणे शक्य नाही हे पाहून शिवरामपंतांची जरी निराशा झाली तरी आपण ज्या वृक्षाचे बीजारोपण केले तो योग्य रीतीने वाढून त्याला फळे आल्याबद्दल त्यांना समाधान वाटण्यावाचून राहिले नाही. त्याच्या कार्याबद्दल त्यांनी पूर्ण सशानुभूति दर्शविली व त्यांत यश येण्याचा त्यांनी आशीर्वाद दिला; येथे नायकाचे पूर्वचरित्र संपले.

या पुढील भाऊचे—आतां भावानंदाचे— चरित्र फारच अल्प आहे. कारण त्याच्या मनाची व विचारांची वाढ कशी झाली हीच विशेष महत्त्वाची गोष्ट असल्यामुळे साहजिकच कादंबरीचा तीन चतुर्थांश भाग त्यांत खर्च झाला आहे. पुढे भावानंदाने संन्यास घेऊन देशकार्यासाठी मठ स्थापला. त्याला पांच सहा अनुयायी मिळून त्याने लोकशिक्षणाचे कार्य सुरू केले. लोकांना शिक्षण देणे त्यांच्या गरजा व हक्क त्यांना समजावून देणे, त्यांच्या गरजा सरकारी अधिकाऱ्यांपुढे मांडणे, हीं कामे मुख्यतः त्याने आपल्या-पुढे ठेविली. स्त्रियांच्या उन्नतीचे व शिक्षणाचे काम त्याने सुंदरी व ताई यांजकडे सोंपविले. अशा रीतीने आपली मठस्थापना करून पुढे अविश्रांत श्रम कर्याने भावानंदाचा अकाली शेवट होऊन कथानकाची परिसमाप्ति होते.

‘ यशवंतराव खरे. ’

‘ यशवंतराव खरे ’ या कादंबरीचा नायक यशवंतराव हा अगदी

अल्पवयांत एका श्रीमंत गृहस्थाच्या आश्रयास राहिलेला दाखविला आहे. त्याचा बाप तो अगदी लहान असतांच वारला असून, घरी दारिद्र्य असल्यामुळे त्याच्या आईला मोलमजुरी करून स्वतःचे व आपल्या तीन मुलांचे पोट भरावे लागत आहे. पण ती माउली फार गरीब, प्रेमळ, सच्छील व पापभीरु असल्यामुळे तिने आपल्या सर्व मुलांस चांगल्या प्रकारचे शिक्षण लाविले आहे. यशवंतराव ज्या श्रीमंत गृहस्थाच्या आश्रयास आहे ते गृहस्थ व त्यांच्या घरची सर्व मंडळी, स्त्रीपुरुष व मुले सुद्धा, फार उदार व श्रीमंतीच्या तोऱ्यांत असून विचारान्या यशवंतास फार छळतात. यामुळे यशवंतास सर्व श्रीमंतांचा व रावबहादूर रावसाहेबांचा—कारण ते गृहस्थ स्वतः रावबहादूर होते—एक प्रकारचा तिरस्कार येतो. पुढे पुढे तर यशवंतास रावबहादूर आढमुठ्यांच्या घरी इतका त्रास होतो की, त्याला त्यांचा आश्रय सोडणे भागच पडते. हा आश्रय सुटल्याबरोबर लागलीच त्याला श्रीधरपंत नांवाच्या एका गृहस्थाचा आश्रय मिळतो. हे गृहस्थ “मी” मधील शिवरामपंतांप्रमाणेच मोठे विद्याव्यासंगी व विचारी आहेत; पण शिवरामपंतांप्रमाणे यांचे विचार सर्वांगी नसून एकदेशी आहेत. यांची बायको म्हणजे जवळ जवळ साक्रेटिसाची शाधिपीच असल्यामुळे यांनी गृहसौख्याची सर्व आशा सोडून दिली होती; आणि त्याचा साहजिक परिणाम सामाजिक सुधारणेबद्दल औदासिन्य उत्पन्न होण्यांत झाला. निरनिराळ्या पाश्चात्य देशांचे इतिहास वाचून व आपल्या देशाची त्या देशांशी तुलना करून श्रीधरपंतांचे मत असे झाले होते की, आपल्या देशाची उन्नति होण्यास एकच उपाय आहे; व तो राजकीय सुधारणा हा होय. सामाजिक सुधारणा वगैरे बाबी त्यापुढे कमी महत्त्वाच्या किंबहुना अगदी क्षुल्लक अशा होत. जे लोक राजकीय सुधारणेविषयी विचार न करितां सामाजिक सुधारणेच्या मार्गे लागतात ते महामूर्ख असून

व्यापिकां पुष्कळ तर साहेबलोकांस खूब करून त्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी, आपल्या समाजातील नसते दोष बाहेर काढून ते सुधारण्याचा आव घालतात. या कारणास्तव ते आपल्या मित्र-मंडळींत रावसाहेब रावबहादुरांच्या नेहमीं टवाळ्या करीत. अशा गृहस्थाच्या शिक्षणाखाली यशवंतरावांचीं मते कशीं बनलीं असतील याचें अनुमान करणें अवघड नाहीं. रावबहादूर आडमुठे यांच्या घरच्या स्त्रिया व श्रीधरपंताची बायको यांचे स्वभाव पाहून स्त्रीजातीबद्दलचा त्याचा आदर कधींच निघून गेला होता. व एकदां मन असें झाल्या-मुळें स्वतःच्या आईचे आणि माईसाहेबांसारख्या प्रेमळ व परोपकारी स्त्रीचे गुणही त्याला दिसेनासे झाले. त्याची आई त्याला प्रेमांमुळें वारंवार बोले, त्यामुळें आपल्यावर आईचें प्रेमच नाहीं असा त्याचा ग्रह झाला. त्याच्या गरिबीमुळें त्याला पुष्कळ ठिकाणीं पदोपदीं अपमान सोसावा लागे त्यामुळें श्रीमंत लोकांबद्दलचा तिरस्कार वाढून स्वतःचें नांव काढून उच्चपदाला चढण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याच्या स्वाभिमानी मनांत तीव्र होऊन त्या हेतूनें तो झटून अभ्यास करितो बड्या लोकांबद्दल आधींच तिटकारा, त्यांत श्रीधरपंत अशा लोकांची नेहमीं कुचाळी करीत ती कानीं पडून—कारण त्याकाळीं सामाजिक सुधारणेची चळवळ बहुतेक अशा मोठ्या लोकांच्याच हातांत होती—तो द्वेष अधिकच दुणावला; व त्याबरोबर सामाजिक सुधारणेबद्दलचा तिटकाराही वाढला. श्रीधरपंतांच्या अनुकरणानें इकडे राजकीय सुधारणेबद्दलची कळकळ—बोलण्यांत तरी—अधिक वाढली. श्रीधरपंतांच्या अनुकरणानें व नेतृत्वानें त्याचें वाचन खूप झालें; पण आपल्या गुरूचें उदाहरण पुढें असल्यामुळें, या वाचनाचा उपयोग एकदेशी विचार, अधिक एकदेशी होण्याकडे मात्र झाला. “या सुधारकांचें कांहीं चालूं द्यावयाचें नाहीं. राष्ट्राची सजकीय सुधारणा आधीं झाली पाहिजे. दुसऱ्या सुधारणा—त्या सुधारणा भटव्या तर—

अल्पवयांत एका श्रीमंत गृहस्थाच्या आश्रयास राहिलेला दाखविला आहे. त्याचा बाप तो अगदी लहान असतांच वारला असून, घरी दारिद्र्य असल्यामुळे त्याच्या आईला मोलमजुरी करून स्वतःच व आपल्या तीन मुलांचे पोट भरावे लागत आहे. पण ती माउली फार गरीब, प्रेमळ, सच्छील व पापभीरु असल्यामुळे तिने आपल्या सर्व मुलांस चांगल्या प्रकारचे शिक्षण लाविले आहे. यशवंतराव ज्या श्रीमंत गृहस्थाच्या आश्रयास आहे ते गृहस्थ व त्यांच्या घरची सर्व मंडळी, स्त्रीपुरुष व मुले सुद्धा, फार उदार व श्रीमंतीच्या तोऱ्यांत असून विचारांच्या यशवंतास फार छळतात. यामुळे यशवंतास सर्व श्रीमंतांचा व रावबहादूर रावसाहेबांचा—कारण ते गृहस्थ स्वतः रावबहादूर होते—एक प्रकारचा तिरस्कार येतो. पुढे पुढे तर यशवंतास रावबहादूर आढमुठ्यांच्या घरी इतका त्रास होतो की, त्याला त्यांचा आश्रय सोडणे भागच पडते. हा आश्रय सुटल्याबरोबर लागलीच त्याला श्रीधरपंत नावाच्या एका गृहस्थाचा आश्रय मिळतो. हे गृहस्थ “मी” मधील शिवरामपंतांप्रमाणेच मोठे विद्याव्यासंगी व विचारी आहेत; पण शिवरामपंतांप्रमाणे यांचे विचार सर्वांगी नसून एकदेशी आहेत. यांची बायको म्हणजे जवळ जवळ साक्रेटिसाची श्राधिपीच असल्यामुळे यांनी गृहसौख्याची सर्व आशा सोडून दिली होती; आणि त्याचा साहजिक परिणाम सामाजिक सुधारणेबद्दल औदासिन्य उत्पन्न होण्यांत झाला. निरनिराळ्या पाश्चात्य देशांचे इतिहास वाचून व आपल्या देशाची त्या देशांशी तुलना करून श्रीधरपंतांचे मत असे झाले होते की, आपल्या देशाची उन्नति होण्यास एकच उपाय आहे; व तो राजकीय सुधारणा हा होय. सामाजिक सुधारणा वगैरे बाबी त्यापुढे कमी महत्त्वाच्या किंबहुना अगदी क्षुल्लक अशा होत. जे लोक राजकीय सुधारणेविषयी विचार न करितां सामाजिक सुधारणेच्या मार्गे लागतात ते महामूर्ख असून

त्यांपैकीं पुष्कळ तर साहेबलोकांस खूष करून त्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठीं, आपल्या समाजांतील नसते दोष बाहेर काढून ते सुधारण्याचा आव घालतात. या कारणास्तव ते आपल्या मित्र-मंडळींत रावसाहेब रावबहादुरांच्या नेहमीं टवाळ्या करीत. अशा गृहस्थाच्या शिक्षणाखालीं यशवंतरावाचीं मते कशीं बनलीं असतील याचें अनुमान करणें अवघड नाहीं. रावबहादूर आडमुठे यांच्या घरच्या स्त्रिया व श्रीधरपंताची बायको यांचे स्वभाव पाहून स्त्रीजातीबद्दलचा त्याचा आदर कधींच निघून गेला होता. व एकदां मन असें झाल्या-मुळें स्वतःच्या आईचे आणि माईसाहेबांसारख्या प्रेमळ व परोपकारी स्त्रीचे गुणही त्याला दिसेनासे झाले. त्याची आई त्याला प्रेमांमुळें वारंवार बोले, त्यामुळें आपल्यावर आईचें प्रेमच नाहीं असा त्याचा ग्रह झाला. त्याच्या गरिबीमुळें त्याला पुष्कळ ठिकाणीं पदोपदीं अपमान सोसावा लागे त्यामुळें श्रीमंत लोकांबद्दलचा तिरस्कार वाढून स्वतःचें नांव काढून उच्चपदाला चढण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याच्या स्वाभिमानी मनांत तीव्र होऊन त्या हेतूनें तो झटून अभ्यास करितो बड्या लोकांबद्दल आधींच तिटकारा, त्यांत श्रीधरपंत अशा लोकांची नेहमीं कुचाळी करीत ती कानीं पडून—कारण त्याकाळीं सामाजिक सुधारणेची चळवळ बहुतेक अशा मोठ्या लोकांच्याच हातांत होती—तो द्वेष अधिकच दुणावला; व त्याबरोबर सामाजिक सुधारणेबद्दलचा तिटकाराही वाढला. श्रीधरपंतांच्या अनुकरणानें इकडे राजकीय सुधारणेबद्दलची कळकळ—बोलण्यांत तरी—अधिक वाढली. श्रीधरपंतांच्या अनुकरणानें व नेतृत्वानें त्याचें वाचन खूप झालें; पण आपल्या गुरूचें उदाहरण पुढें असल्यामुळें, या वाचनाचा उपयोग एकदेशी विचार, अधिक एकदेशी होण्याकडे मात्र झाला. “या सुधारकांचें कांहीं चालू बायबाचें नाहीं. राष्ट्राची सजकीय सुधारणा आधीं झाली पाहिजे. दुसऱ्या सुधारणा—त्या सुधारणा म्हटल्या तर—

होतील मागून सावकाश, नाहीतर नाहीहि होणार ! बायकांची सुधारणा म्हणे ! कसली आली सुधारणान् काय ! आमच्या श्रीधर-पंताची बायको बघा ! करा सुधारणा तिची ! ”* अशी त्यांचीं मते झालीं. स्वतःच्या परिस्थितीमुळे त्यांचे मनही जरा चमत्कारिक झालें. “ त्याला दर दिवशीं जगांत जो अनुभव येत होता, हा जगांतील निरनिराळ्या व्यक्तींच्या वाईटपणाबद्दल येत होता, यामुळे त्यांचे मन दिवसानुदिवस जगांतील लोकांविषयीं अधिकाधिक वाईट होत चाललें होतें; त्यांतही पुरुषांपेक्षां स्त्रीवर्गाविषयीं विशेषच. तो स्वतः अत्यंत सरळपणें आजपर्यंत वागत आला, परंतु त्याच्याशीं सरळपणानें व दयाळूपणानें वागणारे लोक फार विरळा, त्यांतही स्त्रिया फारच विरळ, अशी कांहीं अंशी खरी स्थिति होती, व कांहीं अंशी त्याच्या वाईट होत चाललेल्या मनास वाजवीपेक्षां फाजील वाईट वाटत चाललें होतें.” ५ तें कसेही असलें तरी ही गोष्ट खरी कीं, देशाची अवनत स्थिति सुधारण्यासाठीं कांहींतरी आपण केलें पाहिजे असें त्याला वाटूं लागलें होतें. तें काय करावें हें त्याच्याच शब्दांनीं सांगणें अधिक बरें. “ माझ्या मनांतून फार वाटतें कीं, आपला अभ्यास वगैरे सोडून अशाच कांहींतरी उद्योगाला लागवें, त्यांतच खरं देशहित आहे. पण नाही. आजकाल युनिव्हर्सिटीच्या चार परीक्षांचा छाप बसल्याखेरीज कांहीं उपयोग नाही, तोंड उघडण्याची देखील सोय नाही.....एवढ्या करितांच या भानगडींत राहून एकदां चार परीक्षा देऊन बी. ए. या अक्षरांचें शेंपूट लावून घेणार; आणखी मग दुसरें कांहीं नाही, या रावसाहेब रावबहादुरादि सुधारकांचा चांगलाच समाचार घेतों. यांच्या सगळ्या सुधारणा, यांच्या मंडळ्या, यांचे समाज,—फार कशाल जें जें म्हणून यांचें त्याचा त्याचा नुसता धुव्वा उडवून देतो.

* यशवंतराव खरे, प्र.-४१, पृ. ३२४. डयशवंतराव खरे, प्र. ३०, पृ. २४९.

राजकीय—राजकीय, आधीं आपल्याला राजकीय सुधारणाच घडवून आणल्या पाहिजेत. लोकांना राज्यकारभारांत पुष्कळसा अधिकार मिळाला पाहिजे. त्यांचं म्हणणं काय तें सरकारनं जमेंत धरलंच पाहिजे. असा राज्यकर्त्यांना धाक वाटून त्यांनीं लोकमतानंच राज्य-व्यवस्था चालविली पाहिजे, इतकी सध्यांच्या कायदेकानूत सुधारणा झाली पाहिजे. ती सुधारणा आपण घडवून आणून मग समाज-सुधारणेकडे लक्ष द्यावं. आमच्या समाजव्यवस्थेंत असतील कांहीं गोष्टी वाईट; पण त्या सरकाराच्या मदतीनें लोकांच्या मनाविरुद्ध काढून टाकण्यापेक्षां सरकारांत लोकमताचा पुष्कळ प्रवेश करून घेण्यासाठीं सर्व सुशिक्षितांनीं एकतानतेनं आधीं प्रयत्न केले पाहिजेत. कांहीं नाही; तें कांहीं नाही. या सुधारकांची पण नुसती साऱ्या देशभर टर उडविली पाहिजे. त्याच्याखेरीज दुसरा मार्ग नाही. मी त्याच्याकरितां आपलं आयुष्य वाहणार. राजकीय सुधारणा आधीं घडवून आणली पाहिजे.”*

अशा प्रकारचीं यशवंतरावाचीं मतें बनून, त्यानें आपली कार्यदिशा ठरविली. पुढें तो मॅट्रिक पास होऊन कॉलेजमध्ये गेला; तेथें त्यानें हींच मतें जोरानें प्रतिपादून आपला एक वेगळा पंथच काढला. पुढें तर त्याची असेंही मानण्यापर्यंत मजल गेली कीं, राजकीय सुधारणेची जागृति लोकांत उत्पन्न करावयाची म्हणजे लोकांत स्वाभिमान उत्पन्न केला पाहिजे; आणखी “स्वाभिमान दाखवावयाचा म्हणजे त्याच्याबरोबर आपल्या ज्या काय वाईट बऱ्या जुन्या समजुती असतील त्याही धरून ठेवून चाललें पाहिजे. नाहीतर आपण ज्या पक्षाचें समर्थन करणार तो चांगल्या तऱ्हेनें वळवणार नाही.”* पुढें जनरुढीप्रमाणें विवाह करावा किंवा नाही हा प्रश्न त्याच्यापुढें आला. अविवाहित राहून देशकार्यं करावें असें तो

पुष्कळदां म्हणे. पण आपल्या हातून ब्रह्मचर्य निभेलच अशी खात्री न वाटल्यामुळे म्हणा किंवा त्याच्या गुरूंनीं कांहीं व्यावहारिक अडचणी दाखविल्यामुळे म्हणा, त्यानें लग्न केलें. अशा रीतीनें आपल्या गुरूच्या सहवासांत त्यांच्या मतांचें व वाचनांचें अनुकरण करीत यशवंतराव बी. ए. झाले. पुढें त्यांनीं देशकार्य कोणत्या प्रकारें केलें हा अधिक मनोरंजक वृत्तांत हरिभाऊंनीं दुसऱ्या कादंबरीकरितां राखून ठेविला होता. या कादंबरीचें कार्य जें होतें तें येथें संपलें. ज्या इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम गणपतराव अगर भावानंद याच्या मनावर एका दिशेनें झाला, त्याच्या अगदीं उलट दिशेनें त्याच शिक्षणाचा परिणाम त्याचवेळीं दुसऱ्या कित्येक तरुणांवर कसा झाला हें मुख्यतः दाखविण्याचा हरिभाऊंचा उद्देश होता. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांत दोन पक्ष निर्माण होऊन जे तीव्र मतभेद झाले, त्यांच्या उत्पत्तीची मीमांसा व पुढील मतभेदाचें भविष्य या कादंबरींत आहे. या गोष्टीचीं चिन्हे ज्यावेळीं हरिभाऊंनीं ही कादंबरी लिहिली त्यावेळींच दिसूं लागली होती; पण पुढें त्यांचें पर्यवसान काय होणार व कसें होणार हें त्यांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीनें ओळखून त्याची सूचना त्यांनीं समाजास आगाऊ देऊन ठेविली. इंग्रजी विद्येचा पहिल्या मोहिनीचा अंमल उतरल्यावर, तिनें पुष्कळ तरुणांस आपल्या समाजाच्या व राष्ट्राच्या स्थितीबद्दल विचार करावयास लाविलें आणि त्यामुळे समाजांत मोठी विचारक्रांति झाली, हें जें आपल्या समाजाचें दुसरें स्थित्यंतर म्हणून वर सांगितलें त्या स्थित्यंतराचा साग्र व सांगोपांग इतिहास हरिभाऊंनीं या चार कादंबऱ्यांतून कसा चित्रित केला आहे. हें यावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

वरील चार कादंबऱ्यांचा परस्पर संबंध.

‘गणपतराव,’ ‘पण लक्षांत कोण घेतो,’ ‘मी’ आणि

‘यशवंतराव’ या चार कादंबऱ्यांची कथानकें थोडक्यांत वर दिली आहेत, त्यांवरून प्रथमदर्शनीच जी गोष्ट लक्षांत येईल ती ही की, पहिल्या दोन कादंबऱ्यांचे नायक विवाहित असून, पुढील दोन कादंबऱ्यांतील नायक अविवाहित आहेत. यावरून समाजसुधारणेचा प्रश्न विवाहित सुशिक्षितांनी कोणच्या दृष्टीने, व अविवाहित सुशिक्षितांनी कोणच्या दृष्टीने सोडविला असेल अशा दोन्ही गोष्टी वाचकांपुढे मांडण्याचा हरिभाऊंचा विचार असावा कीं काय अशी शंका येते. दुसरी गोष्ट, जी आपल्या लक्षांत येईल ती ही की, पहिल्या दोन कादंबऱ्यांत मुख्यतः सामाजिक सुधारणेवर भर असून पुढील दोहोंत राजकीय सुधारणेची आवश्यकता दाखविली आहे. त्यामुळे त्यावेळीं विवाहितांस सामाजिक सुधारणेची जरूरी अधिक भासली व अविवाहितांस राजकीय सुधारणेची आवश्यकता अधिक भासली असावी असें दिसते. विवाहितांच्या व अविवाहितांच्या दृष्टींत हा जो फरक या कादंबऱ्यांत दाखविला आहे तो तसा खरोखरीच असेल, तर तो अगदीं साहजिक होता, यांत शंका नाही. राजकीय पारतंत्र्याकडे विवाहितांचे लक्ष्य गेले नाही असें नाही. राजकीय सुधारणेचा प्रश्न त्यांच्या पुढेही होता, हे हरिभाऊंनी ठिकाठिकाणीं दर्शित केले आहे. (उदाहरणार्थ, ‘मी’ मधील ५१ प्रकरणामधील शिवरामपंतांचे भाषण पाहावे.)

सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीची उत्पत्ति

राजकीय सुधारणांची चळवळ विवाहितांनीं हातीं घ्यावयाची; पण या कार्यांत त्यांच्यापुढे प्रथमच जी अडचण येऊन पडली ती ही की, नवऱ्यांच्या विचारांत नवीन शिक्षणाने मोठी क्रांति झाली, त्यांची दृष्टि व्यापक होऊन त्यांचे कार्यक्षेत्र विस्तृत झाले; पण त्यांच्या विचारांचे व कार्याचे महत्त्व घरच्या स्त्रियांच्या लक्षांत न आल्यामुळे, व त्यांना न समजल्यामुळे, विवाहितांस आपले कार्य

करणे अवघड होऊं लागले. घरच्या बायकांकडून त्यांना पदोपदीं अडथळे येऊं लागले. यामुळे अशा कुटुंबी पुरुषांना स्त्रीशिक्षणाची आवश्यकता भासू लागली. पाश्चात्य विदेशीं आमचा संबंध येण्या-पूर्वी समाजांतील स्त्रीपुरुषांची संस्कृति एक होती; दोघांचे आचार-विचार एक होते, दोघांचे शिक्षण समान होतें, पुरुषांत अधिक कांहीं असले तर ती साक्षरताच होती; यामुळे स्त्रीपुरुषांचीं ध्येयें भिन्न नसून उभयतांमध्ये बरीच सद्कारिता असे. पण पाश्चात्य शिक्षणाचा पुरुषांत पसार झाल्याबरोबर स्त्री-पुरुषांमधील हा बौद्धिक समतोलपणा बिघडला. पुरुषवर्ग आचारविचारानें पहिल्या जुन्या संस्कृतींतून निघून एकदम अगदीं वेगळ्या दिशेला गेला. परंतु स्त्रीवर्गाच्या आचारविचारांचा गाढा पहिल्या पूर्वपरंपरागत चाकरींतूनच फिरत राहिला. या असमानतेचा परिणाम विवाहित पुरुषांस फार भासला. कारण त्यामुळे कुटुंबांत असमाधान उत्पन्न झालें; कुटुंबाची पहिली घडी विसकटली. ही नवी उत्पन्न झालेली अडचण दूर करण्यास एकच उपाय होता; व तो पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांना शिक्षण देऊन, त्यांचे आचारविचार पुरुषांप्रमाणें होतील, पुरुषांच्या कार्याचें महत्त्व त्यांना समजूं लागेल, स्त्रीपुरुषांत पुनः पूर्वाप्रमाणें सद्कारिता होईल, अशी स्थिति आणणें हा होय. राजकीय उन्नतीची आवश्यकता, व त्यासाठीं लागणाऱ्या प्रयत्नांचें महत्त्व समजण्याइतकी पात्रता, समाजांत आल्याशिवाय राजकीय उन्नतीच्या मार्गे लागण्यांत अर्थ नाही, असें स्वतःच्या गृहस्थितीवरून व कौटुंबिक अडचणींवरून विवाहितांस वाटूं लागले; त्यामुळे गणपतराव, रघुनाथराव यांसारख्या विवाहित मंडळींच्या प्रयत्नांचा ओष साहजिकरीत्या सामाजिक सुधारणेकडे—विशेषतः स्त्रीशिक्षणाकडे—प्रथम वळला. हें कसें झालें याची साग्र उपपत्ति या पहिल्या दोन कादंबऱ्यांतून आपणांस पाहावयास सांपडते. 'मी'मध्ये ५० व्या प्रकरणाच्या शेवटीं शिवरामपंतांच्या तोडीं याबद्दलचे विचार

हरिभाऊंनी घातले आहेत. शिवरामपंत म्हणतात, “कोणचीही गोष्ट सुधारावयाची म्हटली म्हणजे ती अगदी अंतर्भागापासून सुधारली पाहिजे. कोठे कीड लागली असली, तर तिचे मूळ शोधून काढून तेथे उपाय करण्यास सुरुवात केली पाहिजे; नाहीतर, कांहींच फायदा होणार नाही.....” (हा आपला विचार पुढल्या प्रकरणांत शिवरामपंतांनी अधिक स्पष्ट करून दाखविला आहे) “आपल्या व्यवस्थेत जर कांहीं सुधारणा व्हावी असे वाटत असेल, तर पहिल्या प्रथम मूळ सुधारले पाहिजे. समाजाची व्यवस्था बरी नाही असा विचार मनांत आला की, घरच्या व्यवस्थेत बिघाड झाला आहे असे समजावे, आणखी तिकडे लक्ष देऊन कुठे काय बिघाड झाला आहे तो पहावा....नाहींतर वरून उपचार कितीही केले तरी ते व्यर्थ. त्यांच्यापासून कांहींसुद्धा निष्पन्न होणे नाही.”* याप्रमाणे अंतर्निरीक्षणाला आरंभ करितांच या विवाहित लोकांच्या नजरेस जी गोष्ट प्रथम आली ती ही की, कुटुंबव्यवस्था हल्लीं बिघडलेली आहे. पतिपत्नींचा केवळ शारीरिक विवाह होत असून त्यामध्ये समान शिक्षणाच्या अभावामुळे बौद्धिक असमानता उत्पन्न होऊन खऱ्या सहकारितेचा लोप झाला आहे. ही प्रगतीच्या मार्गांत मोठीच अडचण उत्पन्न झाली आहे. तेव्हां प्रथम स्त्रियांस शिक्षण देऊन, त्यांना पुरुषांच्या खऱ्या सहचारिणी बनविल्या पाहिजेत. कुटुंब हा समाजाचा पाया असल्यामुळे कुटुंबाची सुधारणा झाल्याशिवाय समाजाची सुधारणा करणे व्यर्थ आहे; आणि समाजाची सुधारणा झाल्याशिवाय, राजकीय जबाबदाऱ्या शिरावर घेण्याची पात्रता त्याच्या अंगांत येणार नाही. कारण जे लोक समाजातील निम्याहून अधिक व्यक्तींना शिक्षणापासून पराङ्मुख करितात, आपल्या सुखासाठीं दास्यांत ठेवितात,

व आपल्या चैनीत व अरेरावीत खंड पडेल म्हणून त्यांना स्वातंत्र्य देऊं इच्छीत नाहीत, ते लोक राजकीय समतेसाठी कोणत्या तोंडाने भांडणार ? अशा प्रकारची विचारसरणी बर्क, मिल्ल, स्पेन्सर अशा तत्त्वज्ञान्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनाने बऱ्याच लोकांची होऊन त्यांत जे विवाहित होते त्यांना या सर्वांचे मूळ आपल्या हल्लींच्या कुटुंब-पद्धतीत आहे असे वाटू लागले; व स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार झाल्या-शिवाय ही स्थिति सुधारणार नाही, अशी त्यांची खात्री झाली. हे त्यांचे विचार एकदेशीय असतील; पण त्या परिस्थितीत ते अयोग्य अगर अगदीच चुकीचे होते असे मात्र म्हणता येणार नाही. शिवराम-पंतासारख्या विचारी गृहस्थाने स्त्रीशिक्षणाबरोबर इतर राजकीय गोष्टींची आवश्यकता कधीही नाकबूल केली नाही.* पण गणपत-रावांसारखे जे विकारशील व मिल्सारख्यांचे कष्टे भक्त होते ते पूर्ण समाजसुधारणावादी झाले. ही क्रिया कशी झाली, याचे उत्तम चित्र 'गणपतराव' या कादंबरीत रेखाटले आहे. समाजसुधारकांच्या मतांत हा जो एकदेशीपणा आला तो चांगला होता की वाईट होता हे ठरविणे लोकांचे काम आहे; कादंबरीकाराचे नाही. इंग्रजी शिक्षणाने सुशिक्षित लोकांची—व विशेषतः त्यांत जे विवाहित होते त्यांची—विचारक्रांति कशी झाली याचे चित्र काढले आहे ते खरे आहे की नाही, हे आपणांस पाहावयाचे व ते अगदी खरे असून

* शिवरामपंत भाऊला सांगतात. “तू सर्व बाजूंनी उद्योगाला लाग. आधी राजकीय की सामाजिक हा प्रश्न ज्यांना काही करावयास नको त्यांचा... माझ्या मनावर जो धडा बिबला आहे तो हा की, आधी तें, मग हें, आधी अमुक सुधारा, आणखी मग तमुक सुधारा, असं म्हणण्यांत काही अर्थ नाही. सगळ्या शरीराला अशक्तता आली असतां एक हात लठ्ठ करून घ्या, मग बाकीच्या शरीराचं, असं म्हणण्यापैकी, 'आधी अमुक, मग तमुक' असें म्हणणाऱ्यांचं म्हणणं असतं. तर तसें काही नाही.” मी पृ. ३८७.

मोठ्या कुशलतेने काढलें आहे असेंच आपणांस म्हणावें लागतें. त्याकाळीं गणपतरावासारख्या विकारशील मनुष्यावर नवीन विचारांचा परिणाम किती जोराचा झाला व त्यामुळें आपल्या समाज-स्थितीविषयी व स्वतःच्या कुटुंबस्थितीविषयी असे लोक किती उदासीन व असंतुष्ट झाले, याचें उत्तम चित्र पुढील दोन तीन उताऱ्यांत आपणांस पाहावयास सांपडेल.

गणपतरावांची मनःस्थिति.

“ गणपतरावांच्या मनांत नेहमीं समाजसुधारणेचे विचार चाळत व त्या विचारांनीं त्यांचें डोकें केव्हां केव्हां अगदीं भणाणून जाई. या विचारांमुळें तो केव्हां केव्हां आकाशांत भराव्या मारी. जें चांगलें आहे तें लोकांनीं पटकन् कां घेऊं नये ? आपल्याला जे विचार चांगले वाटतात ते लोकांना कां चांगले वाटूं नयेत ? उदाहरणार्थ, पुनर्विवाहाची चाल. ही आपल्यांत मार्गें होती, चांगली आहे, ती पडल्यापासून पुष्कळ अनर्थ टळली; असें असून ती कां प्रचारांत येऊं नये ? तसाच बालविवाह कां बंद होऊं नये ? तसेंच स्त्रीशिक्षण कां वाढूं नये ? जातिभेद कां मोडला जाऊं नये ? एक कीं दोन ! सर्व गोष्टी एकदम व्हाव्या तशा होऊन आपला देश सुधारलेल्या देशासारखा सुखी व्हावा असें त्यास वाटे. ‘हळू हळू’ हें त्यास मुळींच आवडत नसे. कोणतीही गोष्ट एकदम झाली पाहिजे.... त्याला असें वाटे कीं, आपल्या बायकोनें एकदम आपल्या इतकें सुशिक्षित व्हावें. वास्तविक तिला शिक्षणाचा गंधही नव्हता. परंतु याला वाटे, तिनें आपण सांगूं तसा अभ्यास करून एकदम मोठी विदुषी व्हावें; पण तें कसें व्हावें ? तसें होत नाही म्हणून हा केव्हां केव्हां फार असंतुष्ट असे.....त्यानें प्लेटोच्या लोकसत्ताक राज्याप्रमाणें कल्पनेनें आपल्याला जशी हवी तशी सृष्टि बनविली होती. त्याच्या सृष्टीचें आद्यतत्त्व समता हें होय. तो असें म्हणे.

कीं, जगांतील सर्व अनर्थ टाळावयाचे असल्यास आज जें जगांत असमतेचें तत्त्व नांदतें आहे त्याला पूर्ण फांटा दिला पाहिजे.... त्याचप्रमाणें त्यानें आपल्या मते समाजव्यवस्थेंत अगदीं ठीक अशा सुधारणा करून ठेविल्या होत्या. त्याच्या जगांत स्त्री व पुरुष यांच्यांत भेद मुळींच नव्हता. किंबहुना हे शब्ददेखील नसावेत असें त्याचें मत.”*

गणपतरावाचे विवाहाबद्दलचे विचार.

इंग्रजी ग्रंथांच्या वाचनानें गणपतरावाचे लग्नाबद्दलचे विचार असेच फार बदलले होते. या त्याच्या दृष्टीनें आपल्या समाजांत हल्लीं होणारीं लग्नें त्याला अगदीं त्याज्य व टाकाऊ वाटलीं तर आश्चर्य नाहीं. याबद्दलचीं आपलीं मते त्यानें आपल्या मित्रास-नानास एक पत्र लिहिलें आहे त्यांत फार चांगल्या रीतीनें मांडिलीं आहेत. इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम त्या वेळच्या तरुण पिढीवर होऊन आपल्या चालीरीतींचें संशोधन नव्या दृष्टीनें करण्याची प्रवृत्ति त्यांच्यामध्ये कशी झाली हें त्यावरून चांगलें समजून येतें. गणपतराव नानास लिहितो, “ लग्न म्हणजे आपल्या आयुष्यांत ज्या कित्येक गोष्टी घडून येतात त्यांच्यापैकीं अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे हें तूं जाणतोसच आहेस. ‘सब्जेकशन् ऑफ् वुइमेन्’ मध्ये लग्न म्हणजे काय, हें सांगितलें आहे तें लक्षांत आण. पाहा बरें, ‘लग्न’ या शब्दांत काय काय गोष्टी भरल्या आहेत ! वधूवरांचे मनांत परस्परांविषयीं प्रेम, मैत्री, आदर, एक कीं दोन ! जगांतील ज्या ज्या काहीं उत्कृष्ट गोष्टी आहेत, त्या सर्वांचें सार म्हणजे विवाह होय. सर्व सुखाचें भाण्डार चांगल्या विवाहांत आहे. दोन प्राण्यांच्या आयुष्यक्रमाचा मेळ त्या यःकश्चित् पिवळ्या दोऱ्यानें व हळकुंडानें बांधला जातो, तो असा कीं, मरणावांचून त्यांची ताटातूट नाहीं; तेव्हां ही जी विवाहाची

थोरवी आहे, त्या थोरवीच्या मानानेच त्याविषयी फार खोल विचार केला पाहिजे, असे सुशिक्षित मनुष्य कधीही म्हटल्यावांचून राहणार नाही. आपल्या मनाप्रमाणे आपल्या सर्व सुखदुःखांचा वांटा घेणारा प्राणी असावा, असे कोणास वाटणार नाही ?....नाना, तूच पहा; तुझी आमची मैत्री आहे यामुळे आपणां दोघांस किती सुख होतं आहे बरं ? मग आपल्या जिवापेक्षाही ज्याच्यावर आपण जास्त प्रीति करितो, असा एक प्राणी नेहमी आपल्या सन्निध आहे असे आपल्यास वाटत असलं, तर किती बरं आपल्यास सुख होणार आहे ? आपणांस आनंद होवो, दुःख होवो, त्याचा सारखा वांटा मोठ्या आनंदाने उचलणारी अशी आपली अर्धांगी आहे, अशी खात्री असल्यावर सुख म्हणजे काय हें विचारावयाला पाहिजे काय ? कोणताही विचार येवो व तो कसलाही असो; आपल्या अंतःकरणांतून त्या दुसऱ्या अंतःकरणांत गेला की पुरे, दुःख हलकं झालं. सुख मात्र त्या वांट्याने अधिक होतं, असे ज्याच्याविषयी आपल्या मनांत सतत वागत आहे असा प्राणी आपल्यास मिळाल्यावर आणखी काय पाहिजे ? सर्व जगाने जरी आपल्यावर हव्या त्या गोष्टीचें काढूर माजविलें, तरी आपली अर्धांगी आपणांस एका उत्तराने काय, परंतु क्षणिक विचारानेही दुखविणार नाही; आपणां-करितां आपलें सर्वस्व गेलें तरी जाऊं देईल, व आपणही तिच्या-करितां त्याच तऱ्हेने वागूं. दिवस असो, रात्र असो, वियोगाचा विचार कधीही आपल्या मनांत येणार नाही; आपणांस सुख झालें असतां तिला त्या सुखाखेरीज कांहीं दिसणार नाही; त्याचप्रमाणे तिचें सुख पाहून आपल्यासही सुखाशिवाय कांहीं ध्यानांत येणार नाही; तिच्या दुःखाने आपण व आपल्या दुःखाने ती दुःखी होईल; इत्यादि गोष्टींची जेव्हां नवराबायकोच्या मनांत खात्री असेल तेव्हाच त्याला विवाह, आणि अशी ज्यांना एकमेकांविषयी खात्री आहे त्यांनाच

नवराबायको म्हणावें....नाही तर घोघर विवाह व घोघर नवरा-
बायको आहेत.” “गुणांनी, विद्येने व ग्राहकशक्तीने दोघेही
सारखीच; त्याचप्रमाणे एका गोष्टीत एक कुशल, तर दुसऱ्या
गोष्टीत दुसरा; एका गोष्टीत याचें मत उपयोगी, तर दुसऱ्या गोष्टीत
दुसऱ्याच्या मतावाचून व्हावयाचें नाही; अशा स्त्रीपुरुषांचा जर
विवाह झाला, तर त्यांत किती सुख आहे हें मी सांगत नाही. कारण
व्याला या सुखाची कल्पना करतां येईल त्यांना हें सांगण्याची
आवश्यकता नाही; व ज्यांना ती कल्पना करतां येणार नाही, त्यांना
कितीही सांगितलें तरी तें मृगजलवत् भासणार आहे.” असें मिळनें
विवाहाविषयीं म्हटलें आहे. पण काय रे ! असा विवाह आमच्या-
मध्ये एक तरी आहे का ?” *

याप्रमाणे विचार असून समाजाच्या सद्यःस्थितीबद्दल असंतुष्ट
झालेले लोक त्या काळीं पुष्कळ होते. गणपतराव हा त्यांपैकीं एक
नमुना आहे. नव्या विद्येचा विद्युद्दीप झळकल्याबरोबर, समाजाकडून
स्त्रियांवर होत असलेला जुलूम दृष्टीस पडून, व त्यामुळे विवाह-
संस्थेची होत अललेली यष्टा पाहून, गणपतरावासारख्या लोकांचें
चित्त पिळवटून गेलें; आणि ही स्थिति सुधारण्यास त्यांस स्त्रीशिक्षण
हा एकच उपाय दिसला. ‘गणपतराव’ या कादंबरींत १२ व्या
प्रकरणांत असा एक प्रसंग फारच मजेनें वर्णिला आहे. स्त्रियांच्या
हीन व परावलंबी स्थितीचा विचार करतां करतां, गणपतरावाचें
मन फार उद्विग्न होतें; व सुधारकांच्या सद्देहूचा विपर्यास करून
त्यांच्या कार्यांत विघ्ने आणणाऱ्या लोकांचा विचार मनांत येतांच
त्यास संताप येतो. त्याची चित्तवृत्ति, अशा परिस्थितींत आपण काय
करावें या विचारानें किंकर्तव्यतामूढ होऊन जाते. तो आपल्याशींच
मोठा सुस्कारा सोडून म्हणतो, “छे ! आशा नको, सुशिक्षित

लोक जेव्हा 'होईल तसं होऊं या; आपण कांहीं करूं नये' असं म्हणून कोणी सुधारणेची कांहीं युक्ति काढली तर त्याचा अज्ञ लोकांत उपहास करून व त्याला हाणून पाडून, निवळ खोटा लौकिक मिळविण्याची हांव धरूं लागले, तेव्हा आतां कसली आम्हांला आमच्या सुधारणेची आशा आली आहे ? कोणीकडे तरी जाऊं आम्ही पांचजन्य वाजवीत झालं ! असंच तें ! देशाचं नष्टचर्यच ओढवेलें." यानंतर पुनः बराच वेळ विचार करून तो पुढें स्वतःशीं म्हणतो, " आपण तरी कां करूं नये कांहीं ? लोकांना जर आपण हंसतो, तर आपण स्वस्थ कां बसावं ? येऊन जाऊन लोक निंदा करतील, उपहास करतील, आपल्या गोष्टी मोडून काढायला पाहतील, हरकत नाही. पण त्या सगळ्यांना पुरून उरण्याइतकी हिंमत आपण कां धरूं नये ? स्वस्थ कां बसावं ? आपल्या मनाला जें एवढं वाटतं आहे त्याचा उपयोग काय तर मग ? कांहींना कांहीं तरी केलं पाहिजे. शेण पढल्यावर माती घेऊनच उठणार. उगीच उठायचं नाही. किती जरी या प्रतिस्पर्ध्यांनीं हाडाची काढं केलीं तरी एवढं तेवढं तरी आपल्या हातून होईल ! त्याचा एक लक्षांश, परार्धांश तरी परिणाम होईलना ? पुरे झाला. आणखी काय पाहिजे आपणांला ? पण करावं काय ? आणखी कोणत्या मार्गानें करावें ? यानंतर आपल्यास समाजाच्या उन्नतीसाठीं काय एकट्यानें करतां येईल याबद्दल त्याच्या मनाचा फारच गोंधळ झाला. इकडे तिकडे पाहतां सहज समोरच्या टेबलाकडे त्याची दृष्टि गेली; तेथें दोन पुस्तकें, एक मिल्वें 'सन्जेक्शन ऑफ युइमेन' व दुसरें स्पेन्सरचा 'शिक्षणावरचा निबंध,' हीं त्याच्या दृष्टीस पडलीं. त्याबरोबर त्याच्या मनांत एकदम एक विचार आला, व तो आपल्याशीं मोठ्यानें म्हणाला, " आपल्या हातून कांहीं झालें तर याच संबंधांत होईल. आणखी तें आपण करणारही." ही

कल्पना मनांत येतांच एक मोठा प्रश्न सुटव्यासारखें त्याला वाटलें, व त्याला फार आनंद झाला. 'जर आपल्या हातून काहीं होईल तर स्त्रीपुरुषशिक्षणमार्गाची सुधारणा असें त्यास स्पष्ट दिसूं लागलें. ही शिक्षणाची गोष्ट पक्की मनांत धरून ती सुंदर तऱ्हेनें साध्य होईल ते ते उपाय आपणांस साध्य केले पाहिजेत. हा विचार मनांत येण्याबरोबर त्याच्या चेहऱ्यावर आनंदाची टवटवी दिसूं लागली. तो एकदम वेड्यासारखा उठला, त्या शेल्फजवळ गेला; त्यानें तीं दोन्ही पुस्तकें काढलीं, व त्यांजकडे पाहूं लागला. त्यांपैकीं पहिलें हातांत घेऊन तो इंग्रजींत म्हणाला, "मिलसाहेब, आपण माझ्या मनाला जितकें उदात्तत्व दिलें, तितकें दुसरे कोणीही दिलें नाही. तर मी आजपासून स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ झटेन. अगदीं शपथपुरःसर झटेन."*

स्त्रीशिक्षणाच्या व समाजसुधारणेच्या मार्गांतील अडचणी.

वर वर्णन केलेला-मिळचें पुस्तक हातांत धरून शपथ घेण्याचा-प्रसंग आज एकाद्यास जरा हंसूं येण्यासारखा वाटेल ही गोष्ट खरी. तथापि त्यावरून त्या वेळीं गणपतरावासारख्या मंडळीच्या मनांत सामाजिक सुधारणेविषयी किती खरी कळकळ वसत होती व इंग्रजी विद्येचा त्यांच्या मनावर किती जोराचा परिणाम झाला होता हें स्पष्टपणें दिसून येणार आहे. 'मधल्या स्थिती'तील इंग्रजी शिकलेले अनंतराव, अगर महाशब्दे, यांच्याशीं गणपतरावाची तुलना करा, म्हणजे तेव्हापासून गणपतरावाच्या काळापर्यंत अल्पावधींत किती प्रगति झाली आहे तें दिसून येईल. असो. याप्रमाणें इंग्रजी शिक्षणाचा 'मधल्या स्थिती' नंतरच्या पिढीवर किती चांगला परिणाम झाला, सामाजिक सुधारणेबद्दल कशी आस्था उत्पन्न झाली व गृहस्थिति सुधारण्यास स्त्रीशिक्षणाची सुशिक्षित विवाहित मंडळींस कशी आवश्यकता वाटूं लागली, आणि

* गणपतराव, प्र. १२, पृ. १००-२.

स्त्रीशिक्षणाच्या कल्पनेचा उदय कसा झाला, हे 'पणपतराव' या कादंबरीत दाखविल्यावर, त्याच्या पुढील पायरी, म्हणजे स्त्रीशिक्षणाची कल्पना व्यवहारांत अमलांत आणतांना, अविभक्त कुटुंबपद्धति, नवराबायकोच्या मर्यादेच्या फाजील कल्पना, बालविवाह व परंपरागत अनेक रूढि यांमुळे स्त्रियांना शिक्षण देण्याच्या कामी पुरुषांना किती अडचणी येतात हे दाखविण्यासाठी, हे समाजाच्या मनावर ठसविण्यासाठी "पण लक्षांत कोण घेतो?" या कादंबरीचा जन्म झाला. समाजस्थितीचे इतके हुबेहुब चित्र आजपर्यंत कोणाही कादंबरीकाराच्या लेखणीतून उतरले नसेल; व त्यांत मौज अशी आहे की, स्त्रीशिक्षणाच्या मार्गांतील या सर्व अडचणी एका स्त्रीने स्वानुभवाने वर्णन केल्या आहेत असे दाखविल्यामुळे त्याचा परिणाम वाचकांच्या मनावर फारच तीव्रतेने व जलद होतो. मुलीचे वाल्य कशा रीतीने जाते, तिचा विवाह करून टाकण्याबद्दल तिच्या आईबापांस व आतांस किती आतुरता असते, विवाहापूर्वी मुलगी पाहाणे म्हणजे किती हास्यास्पद प्रकार होऊन बसला असून त्यावरून स्त्रियांबद्दल आमची कल्पना किती क्षुद्र आहे हे कसे दिसून येते,* बालविवाहामुळे स्त्रीशिक्षणाच्या मार्गांत एकदम कसा मोठा खो येऊन बसतो; अविभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे स्त्रियांवर घरकामाचा बोजा येऊन त्यांना आपल्या स्वतःच्या मानसिक उन्नतीकडे लक्ष द्यावयास अल्पही वेळ कसा मिळत नाही, नवरा वाईट निघाला तर बायकोच्या सर्व जन्माचे कसे मातेरे होते, पति जिवंत असतांना स्त्रियांची स्थिति ठीक असली तरी तो मरतांच त्यांची कशी दैना व अवहेलना होते, या सर्व गोष्टींचे चित्र इतक्या अप्रतिम कौशल्याने

* पाहायला देण्याच्या या चालीवर, 'पण लक्षांत कोण घेतो!' या कादंबरीत पृ. ८१ वर नायिकेने जे उद्गार काढून स्त्रियांची व गुरांची तुलना या वावर्तीत केली आहे ती खरी नाही, असे कोण म्हणेल !

काढण्यांत आले आहे की, हें खरोखरीच्या अशा एका हतभाग्य स्त्रीचें आत्मचरित्र नसेल, ही गोष्ट कोणास सांगूनसुद्धां खरी वाटणार नाही. आणखी त्यांत खेद वाटण्यासारखी गोष्ट अशी की, रूढीचा व धर्मभोळेपणाचा आमच्या स्त्रियांच्या मनावर इतका दृढ परिणाम झाला आहे की, आपली स्थिति निकृष्ट झाली आहे, आपणांस पुरुषांकडून मान मिळत नाही, आपला जन्म केवळ प्रपंचाचा भार वाहण्यासाठींच नसून सुशिक्षण संपादन करून लोकहित करण्याचा पुरुषांइतकाच आपल्याला अधिकार आहे, या गोष्टी त्यांना सांगूनही खऱ्या वाटत नाहीत. पिंजऱ्यांतून सोडून देण्यासाठीं दार उघडें ठेवून पिंजरा हलविला, तरी आंतला पक्षी जसा पडण्याच्या भयानें आंतल्या दांडीसच घट्ट आंवरून धरतो, व तीच स्थिति त्याला बरी वाटते, तद्वत् आमच्या स्त्रियांची स्थिति झाली आहे. स्त्रियांना शिक्षण दिलें म्हणजे सर्व सुधारणा एकदम होईल, हें म्हणणें अगदीं सोपें आहे; पण तसें काम प्रत्यक्ष करणें किती अवघड आहे, त्याच्या मार्गांत रूढीच्या अज्ञानजन्य व शंकरमामंजी-सारख्या नीच लोकांकडून बुद्धिपुरस्सर येणाऱ्या अशा किती अडचणी आहेत व हें कार्य या सर्व अडचणींस टक्कर देऊनच आणि किती धिमेपणानें होणारें आहे, हें सर्व 'पण लक्षांत कोण घेतो?' या कादंबरीत हरिभाऊंनीं फार उत्कृष्टपणें दाखविलें आहे. किंबहुना 'गणपतरावा' सारख्या उतावळ्या लोकांना हा एक चांगला धडाच आहे. तसेंच सुधारकांच्या उतावळेपणानें समाजाचा गाडा भलत्या दिशेला जाऊन त्याचा चक्काचूर होईल अशी पुष्कळांना जी भीति वाटते, त्यांनाही या कादंबरीनें चांगलें उत्तर मिळणार आहे. कारण या कादंबरीत हरिभाऊंनीं स्पष्ट दाखविलें आहे की, समाजरूपी गाड्याचें चाक रूढीच्या फार खोल अशा चाकोरीत फिरत असून तें वर उचलून काढून दुसऱ्या मार्गाला लावण्याचें

काम थोड्याशा सुधारकांच्या दीर्घ प्रयत्नांने सुद्धा सहज व अल्पकाळांत होणारें नाहीं. ही गोष्ट हळुहळू व परिस्थिति बदलेल त्या मानानेंच होणारी आहे. असें आहे तरी त्याला सुधारकांचे अविश्रांत व दीर्घ प्रयत्नांची आवश्यकता आहेच. कारण त्यांच्या ओरडीमुळे या गोष्टीकडे समाजाचें लक्ष जाऊन दोष दूर करण्याची थोडीबहुत तरी बहुजनसमाजाला इच्छा होते. सर्व सुधारणा हळुहळू होत आहेतच, मग त्या आतांच लादून लोकांवर जुलूम कां? असा जो या मुद्यावर आक्षेप येईल त्याला हरिभाऊंनीं 'गणपतराव' या कादंबरींत गणपतरावाच्या तोंडून चांगलें उत्तर दिलें आहे. तो म्हणतो, "हळुहळू सारं होतं आहे, मग तुम्ही काय करणार? होतं आहे तें होतंच आहे! त्यांत तुमची प्रतिष्ठा काय राहिली? तुम्ही काय करतां आहां तें सांगा. इंग्रजलोक आहेतच उरावर. त्यांचें वजनच जास्त तेव्हां ते तुम्हांला दडपणारच. मरायचं नसलं तर थोडीबहुत चळवळ केलीच पाहिजे! त्याप्रमाणें करतां आहां, यांत नवल तें काय? नाहीं केलंत तर नायनाट होईल. उद्यां तुम्ही म्हणाल, 'पहा, आम्ही आगगाडींत बसल्यावर महारापोरांचा देखील विटाळ मानीत नाहीं.' लोको, मानून करतां काय? तेव्हां या अशा गोष्टी कांहीं उपयोगाच्या नाहींत. तुम्ही स्वतः आपला इच्छेनं काय गोष्टी करतां आहां, त्या सांगा. तें पाणीच नाहीं. आणखी, तें पाणी नाहीं, सगळा नेमळेपणा भरला आहे, तेव्हां मग म्हणायचं आम्हांला हें नको आहे, आणखी तें नको आहे. लोकांवर असा जुलूम नको, आणखी तसा नको. छट्! या असल्या बोलण्यांत कांहीं तात्पर्य नाहीं!" + तेव्हां केवळ परिस्थितीचे दास बनून ती ढकलील तिकडे समाजानें यदृच्छया जाणें हें जिवंतपणाचें लक्षण नव्हे. असें न व्हावें. आपण परिस्थितीकडून वळविले जाण्यापेक्षा,

आपण परिस्थितीला वळविलें पाहिजे, एतदर्थ सुधारकांची चळवळ चालू राहाणें अवश्य आहे. स्थळें लवकर मिळण्यास अडचण पडते म्हणून मुलींचीं लग्नें आपोआपच उशिरां होतात; तेव्हां त्या नुसत्या घरीं बसावयाच्या त्या शाळेंत अडकलेल्या बऱ्या, म्हणून त्यांना यदृच्छयां शिक्षण मिळण्यापेक्षां, त्यांना शिक्षण देणें हें मुलाइतकेंच अवश्य आहे व सुशिक्षित स्त्रियांपासून समाजोन्नतीला व राष्ट्रोन्नतीला फार मोठी मदत होणार आहे, म्हणून त्याचें महत्त्व जाणून मुलींना शिक्षण देणें अधिक चांगलें नाहीं काय ? शिवाय असें झाल्यानें स्त्रियांच्या हल्लींच्या निकृष्ट व परावलंबी स्थितीची आपल्यास जाणीव आहे व त्यांच्या उन्नत्यर्थ आपण प्रयत्न करीत आहों असेंही दिसून येणार नाहीं काय ? सुधारकांच्या मार्गांतल्या या सर्व अडचणी, ज्या तात्त्विक विचार करितांना दिसून येत नाहींत, पण प्रत्यक्ष काम करूं लागल्यावर मात्र दिसतात त्या, 'पण लक्षांत कोण घेतो ?' या कादंबरींत फार चांगल्या रीतीनें समाजापुढें मांडिल्या आहेत. या कथानकांतील नायिकेनें स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल शेवटीं जे उद्गार काढले आहेत, त्यांची सत्यता ते उद्गार वाचूनच पटणार आहे. ती म्हणते, "आज दादा म्हणत होता कीं, अशा दुःस्थितींत असणाऱ्या स्त्रियांना लिहितां वाचतां येऊन त्यांनीं स्वतः, किंवा लिहितां वाचतां येणाऱ्या दुसऱ्या स्त्रियांना सांगून, जर आपलीं समग्र चरित्रें लिहिलीं; तर त्यांची स्थिति सुधारण्याचा एक मार्ग होणार आहे नाहीं ? हा दादाचा केवढा भ्रम आहे ! आम्हां दीन गाईची खरोखर काय स्थिति असते, आमच्यावर नेहमीं ज्या त्या बाबतींत किती जुद्धम होत असतो, अज्ञान अतोनात माजल्यानें आमच्या आम्हीच आपलें किती नुकसान करून घेतों, आम्हांला आमचें मन गुंतविण्यास श्रेष्ठ श्रेष्ठ विषय नसल्यानें आमचीं मनें नेहमीं दागदागिने, लुगडींचोळ्या, निंदा, कुटाळक्या इत्यादिकांतच किती

गुरफटून गेलेलीं असतात, एक ज्ञान नसल्यानें आमच्या मनावर दुराग्रहाचें पटल केवढें जबर असतें, व तें निघण्याची कोण मारामार पडते; त्याचप्रमाणें धर्म ! धर्म !! नीति ! नीति !! म्हणून ओरडणाऱ्या लोकांपैकीं शेंकडा ८०-९० लोक केवळ आमचा चेदा किती करीत असतात; या गोष्टी कुणाला दिसत नाहीत असें का आहे ? डोळे उघडून पाहील त्याला सर्व दिसेल. लक्षांत घेईल त्याच्या लक्षांत सारें येईल. पण डोळे कोण उघडतो, आणखी लक्षांत कोण घेतो ? ”*

राजकीय चळवळीची उत्पत्ति.

राष्ट्राच्या अवनत स्थितीची जाणीव झाल्यावर आपल्या उन्नतीच्या उपायांचा विचार करितांना, सुशिक्षितांपैकीं ज्यांचें सामाजिक बाबींकडे लक्ष वेधलें त्यांनीं काय केलें, हें याप्रमाणें ‘गणपतराव’ व ‘पण लक्षांत कोण घेतां ?’ या दोन कादंबऱ्यांत दर्शविल्यावर, ज्यांचें राजकीय बाबींकडे अधिक लक्ष वेधलें त्यांनीं काय केलें, हें ‘मी’ व ‘यशवंतराव खरे’ या दोन कादंबऱ्यांत दाखविलें आहे. या दोन्ही कादंबऱ्यांतील नायक अविवाहित दाखविण्यांत राजकीय कार्यासाठीं अविवाहितांचा अधिक उपयोग होईल असें दाखविण्याचा हरिभाऊंचा हेतु असावा कीं काय, अशी एक शंका येते; कारण विवाहित आणि अविवाहित यांच्या स्थितींत फार मोठा फरक आहे. विवाहित पुरुषावर ज्या जबाबदाऱ्या असतात त्या अविवाहित पुरुषावर नसल्यामुळें, व अविवाहितावर विवाहित पुरुषांप्रमाणें कोणा व्यक्तीचें अगर व्यक्तीचें जीवित अवलंबून नसल्यामुळें अविवाहित पुरुषांचे विचार अधिक व्यापक आणि त्याचें कार्यक्षेत्र अधिक विस्तृत असल्यास त्यांत आश्चर्य नाही. विवाहितांस कोणतेंही कार्य अंगावर घेण्यापूर्वीं कितीतरी गोष्टींचा विचार करावा

लागतो; त्याला त्याच्या अंगीकृत कार्यांत घरांतल्या बायकांची अनुकूलता असेल, तर त्याच्या हातून पुष्कळ कार्य होईल; पण हेंच त्यांना त्याच्या कार्याचें महत्त्व न कळलें, आणि त्यांची त्याला अनुकूलता नसली, तर त्याच्या मार्गांत पुष्कळ अडचणी येऊन त्याची सर्व उमेद खचून जाईल. पण अविवाहितांची गोष्ट तशी नाही. गाडीला जुंपलेल्या जोडीपैकीं एका घोड्याची जी स्थिति, ती संसारी मनुष्याची होते. त्या घोड्याला आपला वेग दुसऱ्या घोड्यास झेपेल इतका ठेवावा लागतो; दुसरा घोडा मड असेल, खोडकर असेल, तर हा घोडा कितीही चपळ व चलाख असून उपयोग नाही; उलट तो गुण त्याच्या स्वतःच्या त्रासाला मात्र कारणीभूत होतो. पण हाच घोडा एकटा गाडी ओढीत असेल तर, त्याचा वेग तोच गाडीचा वेग. ही उपमा इकडेही चांगल्या प्रकारें लागते. ही गोष्ट लक्षांत आणली म्हणजे प्रथम सामाजिक सुधारणेचीच चळवळ इतकी जोरांत कां सुरू झाली असावी, हें समजेल. कारण आपल्या स्थितीची जाणीव होऊन त्यासाठीं प्रयत्न करण्याची प्रेरणा प्रथम ज्या सुशिक्षितांस झाली ते सर्व बहुतेक विवाहित होते, व त्यांना आपल्या कार्यांत पहिली अडचण त्यांच्या घरांतील अशिक्षित स्त्रियांकडून आली. म्हणून स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार होऊन समाजसुधारणा अशक्य आहे असें त्यांस साहजिकच वाटलें असावें. परंतु सामाजिक सुधारणेच्या जोडीनें, किंबहुना त्यापेक्षां अधिक जोरानें, राजकीय चळवळ चालावी असें म्हणणारा दुसरा पक्ष त्या वेळींही अस्तित्वांत होता. त्यांत दोन प्रकारचे लोक होते. पहिल्या प्रकारच्या लोकांचें म्हणणें असें होतें कीं, “सामाजिक सुधारणा झाली पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे; ती होण्यासाठीं कसून प्रयत्न होणेंही अवश्य आहे; पण नुसतें स्त्रीशिक्षण, प्रौढ-विवाह, विधवाविवाह, आणि जातिभेदशैथिल्य या चतुःसूत्रीवरच

राष्ट्राचा अभ्युदय अवलंबून नसून, त्याला इतर प्रयत्नांचीही तितकीच आवश्यकता आहे. शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार करणे, लोकांना त्यांचे राजकीय हक्क समजावून देणे, राज्यकारभारांत हिंदी लोकमताचा प्रवेश होईल अशाबद्दल खटपट करणे, वगैरे गोष्टीही तितक्याच किंवाहुना अधिक अवश्य आहेत. यामुळे आपल्या प्रयत्नांचा सर्व केन्द्र सामाजिक सुधारणांवरच न राखता आपल्या प्रयत्नांना अधिक व्यापक स्वरूप दिले पाहिजे.” दुसऱ्या प्रकारचे लोक होते, त्यांना कसलीच समाजसुधारणा नको होती. ते असे म्हणत की, “आमचा समाज आज ज्या स्थितीत आहे ती स्थिति उत्तमच आहे, त्यांत काहीच फरक करण्याची जरूरी नाही; उलट पाश्चात्य वळणावर समाजाच्या चालीरीती गेल्या तर आर्यसंस्कृतीचा नाश होऊन, स्वाभिमान नष्ट होऊन समाज अधोगतीला जाईल. म्हणून समाजसुधारणेची आज आम्हांस आवश्यकता नसून राजकीय सुधारणेची मात्र खरी आवश्यकता आहे” बहुजनसमाजास अर्थात् हेच मत पसंत पडले; कारण जुन्या रूढीचा त्याग करून नवीन चालीरीती स्वीकारणे हे मनुष्यस्वभावास साधारणतः आवडत नाही. त्यांत इंग्रजी शिकलेल्या पहिल्या लोकांचे अत्याचार पाहून समाजसुधारणेबद्दल बहुजनसमाजाची मने साहजिकच साशंक होऊन त्यामुळे सामाजिक सुधारणेस समाजाकडून कसून विरोध होऊ लागला. या अनेक कारणांमुळे समाजसुधारणेची आम्हांस मुळीच जरूर नाही, राजकीय सुधारणा पाहिजे, असे म्हणणाऱ्या लोकांकडे साहजिकरीत्या या बहुजनसमाजाचे नेतृत्व आले; आणि कित्येक लोक तर असे नेतृत्व यावे म्हणून मुदाम अशीं मते लोकसंग्रहाच्या नावाखाली प्रतिपादन करू लागले. या दोन्ही प्रकारच्या लोकांच्या मतांची उत्क्रांति ‘मी’ व ‘यशवंतराव खरे’ या कादंबऱ्यांत दाखविली आहे.

व्यापक दृष्टीची राजकीय चळवळ.

भावानंदाचा गुरु शिवरामपंत हा पहिल्या मताचा असून, यशवंतरावाचा गुरु श्रीधरपंत हा दुसऱ्या मताचा गृहस्थ आहे. सामाजिक सुधारणेचा हा जोर पहिल्या पिढीपुरताच राहिला; दुसऱ्या पिढीला इतका राहिला नाही; तो कां, हें या दोन कादंबऱ्यांत दाखविलें आहे. पुढील पिढीतील अविवाहित तरुण मंडळींस मागल्या पिढीतील गणपतराव, रघुनाथराव या विवाहित मंडळींप्रमाणें, स्त्री-शिक्षणाची जरूरी अर्थातच इतक्या तीव्रतेनें भासली नाही. पहिल्या पिढीतील विवाहित सुशिक्षितांस कौटुंबिक अडचणी आल्या, त्या पुढील पिढीतील अविवाहित तरुण मंडळींस तितक्या आल्या नाहीत, त्यामुळे त्यांची व्यापक दृष्टि राजकीय व इतर बाबींकडे वळली; व सामाजिक सुधारणेबद्दल पहिल्या पिढीतच जे दोन पक्ष झाले होते त्या पक्षांच्या लोकांनी या तरुण मंडळींचा फायदा करून घेतला. 'मी'मधील शिवरामपंतांस समाजसुधारणा इवी होती; व त्याप्रमाणें मोठें मनोधैर्य दाखवून त्यांनीं स्वतःच्या मुलीस अविवाहित ठेवून व शिक्षण देऊन आपलीं मते अमलांतही आणलीं. पण त्या प्रसंगीं ते इतर सुधारणांची आवश्यकता विसरले नव्हते, याबद्दल त्यांनीं आपलें मत भावानंदास सांगितलें, त्याचा उल्लेख मागें केलाच आहे. पण भावानंद एल्. एल्. बी. झाल्यावर त्याला पुढील आयुष्यक्रमाबद्दल त्यांनीं जो उपदेश केला आहे, त्यांत त्यांनीं आपलें मत अधिक स्पष्टपणें उच्चारून दाखविलें आहे. ते भाऊला सांगतात, “ एकाच दिशेनेंही प्रयत्न उपयोगी नाहीत. आधीं अमुक कीं आधीं तमुक हा प्रश्नच नाही. नुसता हातच लठ्ठ करावयाचा कीं पाय, हा प्रश्न किती चमत्कारिक आहे ! सशक्ता आणावयाचीं तीं सर्वांगाला सारखी पाहिजे ना ? त्याचप्रमाणें आपल्या या देशाचें आहे. आधीं राजकीय कीं आधीं सामाजिक हा प्रश्न कां ? अरे, दोन्ही एकदम. जें ज्याला रेटेल,

तें त्यानें पुढें रेटावें. राजकीय बाबतींत लोकांच्या गरजा विशेष जबर आहेत, त्यांचा आधीं विचार केला पाहिजे. त्या राजकीय गरजा त्यांना फार चांगल्या भासतात, कारण त्यांचा पोटाशीं संबंध आहे. त्या त्या गरजांचा तुम्हीं विचार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें दुसऱ्याही पुष्कळ गरजा आहेत. त्या लोकांना जरी प्रत्यक्ष भासत नाहीत, किंबहुना जरी त्या गरजा नाहीतच असें त्यांना वाटतें आहे, तरी पण आपण त्यांकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. या गोष्टी ध्यानांत धरून काय करणें तें केलें पाहिजे.” § या उताऱ्यावरून असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, केवळ सामाजिक सुधारणेपुरतीच आपली दृष्टि आकुंचित न करितां, व्यापक दृष्टीनें आपल्या परिस्थितीचा विचार करणारे कांहीं लोक, इंग्रजी शिक्षणानंतरच्या पहिल्या पिढींत उत्पन्न झाले; पण त्यांच्या हातून फक्त विचार करून कार्य-दिशा आंखण्यापलीकडे कांहीं झालें नाहीं. त्यांचे विचार आचारांत आणण्यासाठीं त्यांना अविवाहित तरुण पिढींतील लोकांचीच मदत घ्यावी लागली. याप्रमाणें आपलें कार्यक्षेत्र व्यापक करण्याला या तरुण पिढीस अवसर सांपडला, याचें कारण ती मंडळी आधींच्या पिढींतल्या लोकांपेक्षा अधिक काळपर्यंत अविवाहित राहिल्यामुळें, त्यांना आधींच्या लोकांइतक्या कौटुंबिक अडचणी आल्या नाहीत; आणि त्यामुळें व्यापक कार्य आपण हातीं घेऊन, सामाजिक सुधारणेचें कार्य दुसऱ्यावर सोंपविणें त्यांस शक्य झालें. इतकेंच नव्हे, तर विवाह केल्यानें नुसत्या जबाबदाऱ्या अंगावर पडून आपलें कार्यक्षेत्र आकुंचित होईल असें भय वाटून मुळांच विवाह न करणें बरें, असें पुष्कळ तरुणांस वाटूं लागलें. त्यापैकी किती तरुणांच्या अंगांत असें करण्याची हिंमत होती व दिसली, हा भाग वेगळा; पण पुष्कळांच्या डोक्यांत असे विचार

येऊं लागले ही गोष्ट खरी. या तरुणांचे लक्ष देशाच्या स्थितीकडे व्यापकदृष्ट्या कसे वेधले हें वर सांगितलेच आहे; भावानंदाचे मत या बाबतींत विचार करण्यासारखे आहे. तो म्हणतो, “माझ्या मनाची पक्की खात्री झाली आहे कीं, आतां यापुढें ज्याला लोकहित साधावयाचें असेल, त्यानें सर्वसंगपरित्याग करून लोकांत ज्ञानाचा प्रसार केला पाहिजे. एकट्या-दुकट्याच्या वतीनें एखाददुसरी सुधारणेची गोष्ट प्रत्यक्ष करून दाखवून तादृश उपयोग नाही. साधारण लोकांची स्थितीच श्रेष्ठावली पाहिजे. सामाजिक बाबतींतच, राजकीय बाबतींतच, किंवा उद्योगधंद्यांतच काय. ती सुधारणा होईल ती करावयाची, असा कोणताही नियमित बाणा धरावयाचा नाही. जी ज्ञानाची शाखा कोणाला लाभली असेल, जें ज्याला सत्य दिसलें असेल, तें त्यानें निरपेक्षबुद्धीनें सगळ्यांना सांगून त्यांचीं मनें त्यांच्या अंगीकाराकडे प्रवृत्त करावी हाच काय तो क्रियामार्ग. जेथें सरकारी अंमलदारांकडून जुलूम होत असेल तेथें जाऊन त्याचा निरास करावा. लोकांना आपले हक्क समजावून द्यावे. जेथें कोणच्या एकाद्या चालीरीतीमुळे लोकांना कष्ट होत असतील, तेथें ती मोडून टाकण्याविषयी लोकांना उपदेश करावा. सारांश, ज्याला जें सुलभ तें त्यानें करावें आणि तें करण्याची शपथ वाढून माझ्या नव्या पंथांत यावें.”+ भावानंदाची ही इतकी व्यापक कार्यदिशा—ज्यांत सामाजिक व राजकीय दोन्ही सुधारणांचा समावेश केला होता ती—सरकार व जनता या दोहोंसही अप्रिय होणार, या कार्यदिशेनें प्रयत्न करण्यास दृढनिश्चय व धैर्य फार मोठें पाहिजे, ही गोष्ट भावानंद जाणून नव्हता असें, नाही; कारण आपल्या कार्याच्या दुर्घटतेबद्दल एकाजवळ त्यानें पुढील महत्त्वाचे उद्गार काढिले आहेत: “लोकांना आणखी सरकारालाही केवळ स्तुति करून

घेण्याचीच चटक लागली आहे. जुन्या चाली, मग त्या बऱ्या असोत वाईट असोत, त्यांची स्तुति केली, की लोक खूष होतात. सरकारी अधिकाऱ्यांचीं कृत्ये बरीं असोत, वाईट असोत तीं वाखाणलीं, इंग्रजी राज्याचे दोष न दाखवितां नुसते पोवाडे गाइले, की सरकार खूष.....इंग्रजी शिक्षणापासून जे आम्ही स्वतंत्र विचाराचे धडे शिकलो, ते एकाच बाजूच्या उन्नतीकरितां नाहींत सरकार आम्हांला सांगणार, तुम्ही आपली सामाजिक उन्नति करण्याच्या नाहींत; लागा; राजकीय बाबींत तुम्हांस मुळींच मन घालावयास नको. लोक आम्हांला सांगणार, आमची सामाजिक स्थिति फार उत्तम आहे तींत अणुमात्र फरक नको आहे. सगळं बिघडलं आहे तें राजकीय परिस्थिति नीट नसल्यामुळे; तेव्हां तिकडे तुम्ही आपलं तनमनधन वाहा. तेव्हां अशा दोन्हीकडून चमत्कारिक स्थिति झालेल्या नव्या मंडळीचे नवे विचार लोकांच्या आणि सरकारच्या पुढें स्पष्टपणानें मांडायचे अवघड काम करायला हात घालण्याचा आमचा विचार आहे.” * हीं एका पक्षाचीं मतें झालीं; पण सामाजिक सुधारणेची काहींच आवश्यकता नाहीं, असें प्रतिपादून केवळ राजकीय सुधारणेची कांस धरणारा पक्ष अस्तित्वांत याच वेळीं आला. त्या पक्षाची उत्पत्ति व उत्क्रांति ‘यशवंतराव खरे’ या कादंबरींत चित्रित केली आहे; ती कशी याचें विवेचन वर आलेच आहे, म्हणून त्याबद्दल पुनः आतां लिहिण्याचें कारण नाहीं.

‘जग हें असें आहे.’ या दुसऱ्या समूहापैकी ‘जग हें असें आहे’ या एका कादंबरीचा विचार करावयाचा राहिला; परंतु इतर नऊ कादंबऱ्यांतून जी सामाजिक स्थित्यंतरांची क्रमवार उत्क्रांति दाखविली आहे, त्या दृष्टीनें ही कादंबरी लिहिली गेली नसल्यामुळे

तिच्याबद्दल येथे विशेष विचार करण्याची जरूर नाही. वृद्धपणीं लग्न करण्याने घरांत सावत्रपणा माजून घरादाराची कशी नासाडी होते, श्रीमंतांच्या घरांतून सर्व व्यवहार कारकुनांच्या हातीं असल्यामुळे त्यांचे घरांत कसे प्राबल्य वाढते, वगैरे गोष्टीच या कादंबरीत दाखविल्या आहेत; व प्रसंगानुरोधाने, साहेब अधिकाऱ्यांचे साधारणतः अरेरावीचे वर्तन कसे असते हे बुलीस्नीक साहेबांच्या द्वारे दाखवून, साहेबांस अशा रीतीने एतद्देशीयांशीं वागण्यास आपणच आपल्या खुशामतीने कसे शिकवितो हे चितोपंत व बाबू-महाशय यां पात्रांच्याद्वारे दाखविले आहे. तथापि, युरोपिअन अधिकारी लोकांशीं सौजन्याने व प्रेमाने वागले तर त्यांना किती चांगले कार्य करतां येण्यासारखे आहे, हे फेअरब्रेनसाहेबांचे पात्र वर्णून दाखविले आहे. असो. याप्रमाणे या दुसऱ्या समूहातील कादंबऱ्यांचा विचार येथपर्यंत केला. समाजाचे हे जे दुसरे स्थित्यंतर झाले, ते आपल्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाचे आहे यांत संशय नाही. कारण, आज जी आपली थोडी फार प्रगति, सामाजिक व राजकीय अशा दोन्ही बाबतींत झालेली दिसत आहे. तिचे सर्व श्रेय व त्याचा सर्व उगम, या मागल्या पिढींत जी दांडगी विचारक्रांति झाली तिलाच आहे. आपल्या पुढील कार्याची दिशा व स्वरूप कसे ठेविले पाहिजे हे ठरवावयास, ही जागृति कशी झाली त्याची उपपत्ति आपणांस पाहिली पाहिजे. या जागृतीचा सांगोपांग इतिहास हरिभाऊंनी, गणपतराव, पण लक्षांत कोण घेतो?, मी आणि यशवंतराव खरे, या चार कादंबऱ्यांत, किती कौशल्याने आणि विस्तृत रीतीने चित्रित केला आहे हे वर केलेल्या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. या चार कादंबऱ्यांच्या विवेचनानेच प्रस्तुत निबंधाची बरीच जागा अडविली ही गोष्ट खरी आहे; तथापि विषयाच्या महत्त्वामुळे तसे होणे अपरिहार्य होते.

बदललेली परिस्थिति

आतां आपण तिसऱ्या समूहाकडे वळू. यांत “ भयंकर दिव्य ” व “ मायेचा बाजार ” या दोन कादंबऱ्यांचा समावेश केला आहे. या दोन कादंबऱ्यांत जी समाजस्थिति वर्णिली आहे, ती उपरिनिर्दिष्ट सहा कादंबऱ्यांत वर्णन केलेल्या समाजस्थितीपेक्षा वेगळी आहे, हे या कादंबऱ्या अगदीं वरवर वाचनाऱ्याच्याही लक्षांत येईल. या काळीं समाजाची सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत अधिक प्रगति झालेली आहे. या पूर्वीच्या कादंबऱ्यांतील नायिका आरंभी अशिक्षित असून त्यांना त्यांच्या पतीकडून मागाहून शिक्षण देण्यांत येत आहे असे दाखविले आहे. “ मी ” मधील सुंदरीला मात्र तिच्या बापाकडून शिक्षण मिळते; पण तिची सर्वच स्थिति अपवादात्मक असून तत्कालीन समाजांतही तिचे उदाहरण अपवादात्मकच मानले जात होते. कारण तिला बापाने अविवाहित ठेवून शाळेत पाठविले, याबद्दल शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनी फार टीका व कुचाळ्या केल्या असे वर्णन आहे. परंतु ‘ भयंकर दिव्य ’ व ‘ मायेचा बाजार ’ या दोहोंतील नायिका (कमला व पद्मा) यांचे शिक्षण त्यांच्या लग्नापूर्वीच थोडेफार झाले आहे. त्यांच्या आईबापांना आपल्या मुलींस प्रथम शिक्षण देऊन मग त्यांचे लग्न करावे अशी जाणीव उत्पन्न झालेली आहे. तसेंच, पूर्वी ज्या गोष्टींचे नुसते नांव काढतांच समाज बुजत असे, त्या गोष्टी आतां कांहीं कुटुंबांतून दृष्टीस पडल्या, तरी त्यांना विशेष महत्त्व न देण्याची प्रवृत्ति समाजांत उत्पन्न झालेली या पुढील दोन कादंबऱ्यांत दिसते. दिगंबरपंत किंवा सद्गुणाना यांच्यासारखे ढोंगी व कुचाळ लोक मुद्दाम जुन्याच्या अभिमानाचा आव आणून नवीन मते आचरणांत आणणाऱ्यांची टवाळी व छळ करण्याचा प्रयत्न करीत ही गोष्ट खरी; पण बारीक दृष्टीने पाहणारास त्यांच्यावर सुद्धा नवीन काळाचा परिणाम झाला आहे हे दिसून येते; शिवाय असे

लोक केव्हांही आणि कोणच्याही समाजांत असणारच. परंतु सर्व-साधारण समाजांत नवीन मतांबद्दल एक प्रकारची सहिष्णुता उत्पन्न झाली आहे हे स्पष्ट दिसते. 'भयंकर दिव्यां'त बळवंतराव पुनर्विवाहित आहे म्हणून त्याच्याशी समाजाने आपले दळणवळण अगदीच तोडून टाकले आहे असे नाही, 'मायेच्या बाजारां'त आबासाहेब व दादासाहेब यांनी आपल्या मुली, पद्मा व मालती या चौदापंधरा वर्षांपर्यंत अविवाहित ठेवून, पुढे लग्नानंतरही त्यांचे शिक्षण चालू ठेविले आहे, यामुळे समाजांत कोठे खळबळ उडालेली दिसत नाही. त्याच कादंबरींतील मथुराताईसारखी गरीब आणि तरुण गतभर्तृका वैधव्याचा घाला पडतांच मास्तरणीची नोकरी करून आपल्या लहान भावंडांचे पोट भरू शकते, ही गोष्टही समाजाचे जुन्या मतांतून नव्या मतांत हळुहळू उत्क्रमण होत चालले याचे निदर्शक आहे. मथुराताई मास्तरणीची नोकरी करण्याइतकी शिकलेली होती, यावरून स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार शहरांतील गरीब कुटुंबांपर्यंत सुद्धा थोडाफार झाला आहे असे दिसते. तसेच मालतीचा नवरा विलायतेस गेल्यावर तिचा सासरा, आपला मुलगा परत आल्यावर त्याची बायको त्याच्या आचाराविचारांस साजेशी व्हावी म्हणून तिचे शिक्षण पुढे सुरू ठेवितो व वसंतरावाचा बाप वसंतरावासाठी मुलगी पसंत करितांना ती शिकलेली असेल अशाविषयी दक्षता बाळगितो; यावरून सुखाचा संसार होण्यास बायका सुशिक्षित असतील तितक्या चांगल्या, ही कल्पना मध्यमस्थीतल्या सुशिक्षित कुटुंबांत आता उत्पन्न झाली आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. याच्या आधीच्या समाजांत सुनेला लिहितां वाचतां येत असण्याची आवश्यकता फारच थोड्या सासूसासऱ्यांस वाटत होती. शिक्षणाच्या प्रसाराने नवीन पिढीत

स्त्रियांबद्दल आदर

उत्पन्न होऊन वैवाहिक पावित्र्याची कल्पना अधिक उच्च झाली,

म्हणून वर सांगितलेंच आहे; व ही वाढ हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांत कशी दाखविली आहे हेंही आपण पाहिलें. या दोन कल्पनांची वाढ त्यानंतरच्या पिढीत आणखी अधिक झाली आहे हें 'मायेंच्या बाजारां'तील भगवंतराव व वसंतराव या दोन पात्रांवरून दिसून येतें. डॉ० भगवंतराव हे आपली प्रथम पत्नी निवृत्तल्यावर विधुरच राहिले, आणि वसंतराव तर—त्यांचें पन्नेवर प्रेम असल्यामुळें—शेवटपर्यंत अविवाहितच राहिला. कृष्णाजीपंतदादांच्या सहाव्या लग्नाचे वेळीं लोकांनीं त्यांची जी टर उडविली त्यावरून बालावृद्ध-विवाहाला लोकमत प्रतिकूल होत चाललें होतें हें स्पष्ट दिसतें. पद्माकाराचें मन मध्यंतरीं कमलेबद्दल संशयग्रस्त झालें होतें तरी, त्याच्यापूर्वीं व पुढें संशयनिवृत्तीनंतर, तो तिला फार आदरानें वागवीत होता, असें दाखविलें आहे. कमलेला मागणी घालतांना त्यानें बळवंतरावास पत्र लिहिलें त्यांत त्यानें तिच्या श्रेष्ठतेबद्दल व स्वतः तिला अयोग्य असल्याबद्दल उद्गार काढले आहेत, तसले उद्गार जुन्या काळच्या पुरुषाकडून सहसा निघावयाचे नाहींत. द्वारकाताईबद्दल तिच्या घरच्या मंडळीकडून व स्नेह्यांकडून जो आदर दाखविण्यांत येतो, व मालती, पद्मा, मथुराताई यांना भगवंतराव, वसंतराव, गंगाधर या तरुण मंडळींकडूनच नव्हे तर वसंतरावाच्या वृद्ध वडिलांकडून सुद्धां जो आदर दाखविण्यांत येतो, त्यावरून हा स्त्रीजातीविषयींचा आदर हल्लींच्या सुशिक्षित समाजांत फक्त स्वतःच्या पत्नीपुरताच नसून, बहीण आई वगैरे सर्व स्त्रियांबद्दल सारखाच उत्पन्न झाला आहे असें दिसतें.

स्त्रीपुरुषांचा मिश्रसमाज.

समाजाच्या या तिसऱ्या स्थित्यंतरांत तिसरी एक गोष्ट आपल्या दृष्टीस पडते ती स्त्रीपुरुषांच्या मिश्रसमाजाची. अद्यापि हें संमिश्रण मोठ्या प्रमाणावर होत नाहीं ही गोष्ट खरी; व तशी स्थितिही

आपलेकडे अजून आली नाही. अगदीं प्रथम, स्त्रियांनीं माजघरच्या वाहेर दिसणें म्हणजे पाप अशी कल्पना होती, मग पतीच्या स्नेहाशीं बोलणें चालणें कुठलें ? * पुढल्या काळांत ही कल्पना नष्ट व्हावयास लागून ज्या कुटुंबांत चांगला स्नेह आहे अशा कुटुंबांतील स्त्रीपुरुषांत संमिश्रण व्हावें असें शिकलेल्या लोकांस वाटूं लागलें; या दृष्टीनें प्रथम प्रयत्न कसे करण्यांत आले याचें चित्र आपणांस “ पण लक्षांत कोण घेतो ? ” यांत पाहावयास सांपडतें. त्यानंतर समाजाचें तिसरें स्थित्यंतर ‘भयंकर दिव्य’ व ‘मायेचा बाजार’ या दोन कादंबऱ्यांत दाखविलें आहे. त्यांत हें संमिश्रण कांहीं सुशिक्षित कुटुंबांतून चांगलें प्रचारांत आलें आहे, असें दृष्टीस पडतें. इतकेंच नव्हे, तर हें मिश्रण दोन स्नेही कुटुंबांतील वयस्क स्त्रीपुरुषांपुरतेंच नसून तरुण मुलांमुलींना सुद्धां ही मोकळीक देण्यापर्यंत कुटुंबांतील वडील मंडळींचीं मते तयार झालीं आहेत असें दिसतें. प्रभाकर व पद्माकर यांचें बळवंतरावांच्या घरी चांगलें येणें जाणें असून प्रभाकर व कमला यांचा खरा स्नेह जडलेला आहे. ‘ मायेच्या बाजारा ’त सुद्धां, पद्मा नुसत्या वसंतरावाशींच मोकळेपणानें बोलते चालते असें नसून वसंतरावाच्या स्नेहांत सुद्धां मिसळण्यास तिला आणि मालतीला संकोच वाटत नाही; व अशा प्रकारानें एकमेकांत मिसळण्याला घरांतल्या वडील मंडळीकडूनही हरकत आलेली नाही. तरुण स्त्री-पुरुषांस एकमेकांत मिसळण्याचे असे प्रसंग आले म्हणजे प्रीतिविवाहांत त्याचें पर्यवसान होण्याचा, किंवा परस्परांबद्दल प्रेम उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, हें पद्माकर-कमलेच्या विवाहावरून व वसंतरावाचें पद्मेवर अकृत्रिम व दृढ प्रेम होतें असें दाखवून हरिभाऊंनीं सूचित केलें आहे. अशा प्रकारची परिस्थिति जसजशी अधिक प्रचारांत येईल तसतसे मुलांमुलींचे विवाह ठरविण्याचें काम आज जें सर्वस्वीं

आईबापांच्याकडे आहे, तें जाऊन विवाहेच्छु व्यक्ति आपल्या स्वतःवर घेणार व अशा गोष्टीस आपण तयार झालें पाहिजे, हें आपोआपच निष्पन्न होतें, हेही हरिभाऊंनीं सुचविलें आहे.

वडीलधाकट्यांमधील परस्पर संबंध.

या काळी चौथी एक गोष्ट दिसून येते ती, कुटुंबांतील वडील व धाकट्या मंडळींच्या परस्परसंबंधांत झालेला फरक. जुन्या पद्धतीच्या कुटुंबांतून वडिलांचा मान ठेवण्याच्या व मर्यादेच्या ज्या कल्पना आढळतात, त्या नवीन शिक्षणानें आणि समतेच्या तत्त्वाच्या प्रसारानें बऱ्याच बदललेल्या दिसतात. जुन्या कुटुंबपद्धतींत घरांतील वडील मनुष्य करील तीच पूर्व दिशा; घरांतील लहान मुलां-मुलींच्या लग्नाचा प्रश्न सुद्धां त्यानें आपल्या मर्जीप्रमाणें, त्यांत संबंध येणाऱ्या व्यक्तींच्या इच्छेचा किंवा अनिच्छेचा विचार न करतां, सोडवावा; वडिलांच्या मताविरुद्ध लहान मंडळींनीं आपलें खरें मत केव्हाही सांगणें योग्य नाहीं; अशी स्थिति असे. पण उत्तरोत्तर ही स्थिति बदलून हा संबंध अधिक समतेचा व निव्वळ आज्ञाधारकतेच्या ऐवजीं प्रेमळ स्नेहाच्या उपदेशाचा राहणार हें हरिभाऊंनीं आपल्या या दोन कादंबऱ्यांत दर्शविलें आहे; आणि ज्या ठिकाणीं आईबाप आपल्या मुलांस इतकें योग्य स्वातंत्र्य देण्यास तयार होणार नाहींत, त्या ठिकाणीं जुन्या व नव्या पिढींत कसा जोराचा खटका उडेल, हें 'भयंकर दिव्यां'त दादासाहेब व पद्माकर या पात्रांवरून दाखविलें आहे. 'मायेच्या बाजारां'त वसंतरावास उग्र करण्याबद्दल त्याचे वडील फार आग्रह करितात; त्याचा अविवाहित राहण्याचा दृढ निश्चय पाहून त्यांस फार वाईट वाटतें; पण आपल्या मुलावर जवरी करण्याचा विचार जुन्या पद्धतीच्या बापांप्रमाणें त्यांच्या मनांत येत नाहीं. 'लग्न न करण्याचा निश्चय तरी तूं कां केला आहेस, तें तरी सांग' असें ते वसंतरावास आग्रहानें विचारतात; पण तेही वसंतराव

सांगत नाही, असे पाहून त्यास अधिकच वाईट वाटते. ते कां ? आपला मुलगा आपली आज्ञा-आज्ञा नव्हेच, इच्छा-पाळीत नाही म्हणून नव्हे, तर आपले खरे हेतु सांगून मोकळेपणाने आपल्याशी वागण्याइतका मुलाचा आपल्यावर विश्वास नाही, असे वाटून ते त्याला मोठ्या काकुळतीने म्हणतात, “ इकडे बघ, तू स्पष्ट काय ते बोलायला मुळीं सुद्धां संकोचून नकोस. जे काय तुझ्या मनांत असेल ते स्पष्टपणे मला सांग. मला त्याबद्दल कांहींसुद्धां वाटायचें नाही. मी तुझा एक वृद्ध स्नेही आहे, तुझ्यापेक्षा मला जास्त अनुभव आहे, आणखी विचारही आहे असे मनांत समज; जुन्या चालीप्रमाणे वडिलांबद्दल भीति बाळगायची, तशी बाळगूं नकोस*” “चार लोक जी गोष्ट करितात, आणखी जी गोष्ट तुम्हीं करावी असे आम्हांला वाटते, ती करायची नाही असा निश्चय करायला तुम्हांला कारण काय हे आम्हांला नको कां समजावयाला ? जगांत जर कोणी तुमच्या पूर्ण विश्वासाला पात्र अशा व्यक्ति असतील, तर त्या आम्ही दोघ, मी आणखी तुम्ही आई. पण त्या आम्हांला तुम्ही कांहीं सांगत नाही तेव्हां काय म्हणावं ? ” + वसंतराव एकाद्या महत्कार्यासाठीं अविवाहित राहात असावा असे त्याच्या वडिलांस वाटले, म्हणून तसे कांहीं आहे का ? व तसे असल्यास ते महत्कार्य कोणते ? असेही त्यांनी त्याला विचारले. पण “ ते काय तेही आतांच मला सांगतां येत नाही.” असे वसंतरावाने उत्तर दिले. यावर दादासाहेब त्याला पुनः म्हणतात, “ ते आतांच तुला आम्हांला सांगतां येत नाही; पण जेव्हां तू ते आपल्या अंगावर घेशील तेव्हा आधीं आम्हांला सांगून आमचा विचार तर घेशीलना ? ” दादासाहेबांनीं यापुढे वसंतरावास लग्नाचा पुनः आग्रह केला नाही.

* मायेचा बाजार, प्र. १७, पृ. १०२.

+ हे दादासाहेबांचे सर्वच भाषण वाचण्यासारखे आहे. पृ. १०४

“भयंकर दिव्यां तही बळवंतराव व त्यांचीं अपत्यें कमळा व गोपाळ यांमध्ये असाच प्रेमळपणाचा व मोकळेपणाचा संबंध आहे. तेच पद्माकराचे जुन्या मताचे वडील दादासाहेब, किंवा ‘पण लक्षांत कोण घेतो’ मधील यमुनेचे वडील आणि तिच्या सासरची वडील माणसें, यांचें आपल्या अपत्यांशीं किंवा धाकट्या मंडळींशीं असलेलें वर्तन पाहिलें, म्हणजे पुढल्या पिढींत किती फरक झाला हें दिसून येतें. आतां यावर एक आक्षेप असा येतो कीं, पहिल्या पिढीच्या मंडळींत आपल्या वडील माणसांबद्दल व त्यांच्या मतांबद्दल जो आदर दिसून येत असे, तो या पुढल्या पिढींतील लोकांतून गेला असून, त्याच्याऐवजीं वडिलांची अवज्ञा करण्याची प्रवृत्ति अलीकडील तरुणांत दिसून येते; आणि कित्येक बाबतींत वडील मंडळींशीं आपला मतभेद झाला असतां, त्यांच्या अनुभवाकडे व वयाकडे लक्ष देऊन तो तरुण मंडळींनीं जितक्या सौम्यपणें व आदरपूर्वक दाखवावयास पाहिजे तसा न दाखवितां, वडील माणसें चुकत असून आम्हीच कायते शहाणे, अशा घमेडीनें ते आपला मतभेद व्यक्त करितात. हा आक्षेप कांहीं अंशीं खरा आहे, ही गोष्ट नाकबूल करितां येणार नाही; पण याला उत्तर एवढेंच आहे कीं, आजपर्यंत न मिळालेलें विचारस्वातंत्र्य एकदम मिळालें म्हणजे आरंभीं कित्येक ठिकाणीं त्याचा दुरुपयोग झाला तर त्यांत आश्चर्य नाही. हा दोष चांगल्या व प्रेमळ गृह-शिक्षणानें दूर होण्यासारखा आहे. येथें दाखवावयाचें तें एवढेंच कीं, समाजाच्या या तिसऱ्या स्थित्यंतरांत कुटुंबांतील शिस्तीच्या जुन्या कल्पना बदलल्या, व काचित् वडील मंडळींच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन आपल्या मतांप्रमाणें उघडपणें आचरण करण्याची धमक अगर जोर नव्या पिढींत आला. पद्माकर व वसंतराव या दोन पात्रांवरून हरिभाऊंनीं हें दर्शविलें आहे.

बहुजनसमार्जाची सुधारणेबद्दल सहिष्णुता.

वर केलेल्या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच कीं, पहिल्या दोन समूहांतील कादंबऱ्यांतून ज्या समाजाचें चित्र हरिभाऊंनीं रेखाटलें आहे, त्यापेक्षां या दोन कादंबऱ्यांत चित्रित केलेला समाज अधिक पुढें गेलेला आहे. स्त्रीशिक्षणाची वाढ झाली असून मुलांमुलींच्या लग्नाचें वय पूर्वीपेक्षां वाढलेलें आहे; सामाजिक सुधारणेविरुद्ध बहुजनसमाजाचा प्रतिकारही पूर्वीइतका जोराचा राहिलेला नाही. तरुण पिढींत अधिक मानसिक धैर्य उत्पन्न झालें असून, वैवाहिक पावित्र्याच्या व एकनिष्ठतेच्या कल्पना अधिक दृढ झाल्या आहेत; मागल्या पिढीसही आपल्या मुलांच्या मतांबद्दल व आकांक्षांबद्दल आदर व सहानुभूति वाढूं लागली असून त्यांना मतस्वातंत्र्य देण्याची बुद्धि होऊं लागली आहे, आणि एकंदर स्थिति आशाजनक होत चाललेली आहे. तथापि कोणत्याही काळांत आणि कोठल्याही समाजांत जेव्हां एकादी नवीन विचारक्रांति होते व नवीन ध्येयें अस्तित्वांत येतात, तेव्हां ही सुधारणा प्रथम काहीं थोड्या सुशिक्षितांपुरतीच मर्यादित असून बहुजनसमाज आरंभी या सुधारणाविषयीं साशंक असून त्यांना विरुद्ध असतो. पुढें या जोराच्या विरोधाचें टवाळींत रूपांतर होतें; नंतर परिस्थिति बदलत जाईल तसें त्या टवाळीच्या जागीं सहिष्णुता किंवा ताटस्थ्य येतें; आणि शेवटीं या प्रगतीच्या ओघांत तो बहुजनसमाज सांपडून, त्या सुधारणेचा न कळत त्याच्याकडून स्वीकार होतो. या सर्व क्रिया हरिभाऊंनीं आपल्या या दोन कादंबऱ्यांत दाखविल्या आहेत. सद्गुभाऊ, दिगंबरपंत, कृष्णाजीपंतदादा, रावसाहेब गिरिधरपंत, इत्यादि पात्रे, या अशा बहुजनसमाजांतील नमुने असून, दिगंबरपंत आणि 'कर्मयोगा'तील भाऊसाहेब वगैरे मंडळी जरी बाह्यतः धर्माभिमानाचें ढोंग आणून नव्या मतांची टवाळी करितात, तरी त्यांच्या चरित्राचें

सूक्ष्म अवलोकन करणारांस त्यांच्यावर या नव्या गोष्टीचा परिणाम झाला असून त्यांचे बाह्य वर्तन केवळ लोकप्रियता मिळविण्यासाठीच आहे असे दिसून आल्याखेरीज राहणार नाही.

नव्या परिस्थितीत येणारे नवे प्रश्न.

बदलत चाललेल्या नव्या परिस्थितीत समाजापुढे नवे प्रश्न कोणते हेंही हरिभाऊंनी सुचविले आहे. उदाहरणार्थ, पूर्वापेक्षां जीवनार्थ-कलह अधिक विकट होत चालला आहे, हें पद्माकरास मुंबईस ५०।६० रुपयांची नोकरी मिळण्यास कसा त्रास पडतो हें दाखवून सूचित केले आहे. या प्रसंगीचे उद्गार (भयंकर दिव्य, प्र. ३२) वाचण्यासारखे आहेत. या जीवनार्थकलहांत स्त्रियांनाही भाग घ्यावा लागणार; व तसें झाले म्हणजे त्यांना कोणत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागणार हें 'मायेच्या बाजारां'तील मथुराबाईच्या पात्रावरून दर्शित केले आहे. तसेंच हिंदुधर्मानें व विशेषतः रूढीनें, स्त्रियांना समाजांत व कुटुंबांत आज जो दर्जा प्राप्त झाला आहे, तो जाऊन त्या वरच्या व पुरुषांच्या बरोबरीच्या स्थितीला येण्यास केवळ स्त्रीशिक्षण व प्रौढविवाह अमलांत आणून भागणार नाही, हें कमला व पद्मा या दोन पात्रांवरून दाखविले आहे. स्त्रीपुरुषांचा समान दर्जा होण्यास काय उपाय योजला पाहिजे हें स्पष्टपणें हरिभाऊंनी कोठेंच सांगितले नाही हें खरें; कारण कदाचित् तो उपाय त्यांनाही सांपडला नसेल; अगर सांपडला असून, तो समाजास हल्लींच्या स्थितीत रुचणार नाही म्हणून, त्यांनी तो सांगितला नसेल. परंतु स्त्रियांचे नष्टचर्य त्यांना केवळ शिक्षण दिल्यानें, व त्यांची प्रौढ वयांत लग्नें केल्यानेंच संपणार नाही, तर तसें होण्यास स्त्री ही जात्याच पुरुषापेक्षां कनिष्ठ असून तिच्या हितसंबंधांची (interests) वाढ पुरुषांच्या interests ला अनुलक्षूनच असली पाहिजे, ही जी एक कल्पना समाजांत अनेक वर्षांच्या रूढीनें दृढ होऊन बसली आहे, तीच

आमूलाप्र बदलली पाहिजे हें मात्र, कमळा व पद्मा या दोन पात्रांवरून, हरिभाऊंनी उत्कृष्ट रीतीने वाचकांच्या मनावर ठसविलें आहे. ५

चौथा समूह.

आतां आपण हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांच्या चौथ्या समूहाकडे वळलों आहों. यामध्ये त्यांच्या शेवटच्या 'आजच' व 'कर्मयोग' या दोन कादंबऱ्यांचा आपण समावेश केला आहे. या दोन्ही कादंबऱ्यांचा दुसऱ्या समूहातील 'यशवंतराव खरे,' 'गणपतराव' व 'मी' या कादंबऱ्यांशी निकट संबंध आहे; किंबहुना वरील तीन कादंबऱ्यांचा हा उत्तरार्धच आहे असे म्हटलें तरी हरकत नाही. दुसऱ्या समूहातील कादंबऱ्यांत, सामाजिक सुधारणा व राजकीय सुधारणा या दोहोंचेही बीं सुशिक्षितांकडून प्रथम पेरलें गेलें एवढेंच दाखविलें आहे. यांपैकी सामाजिक सुधारणेचा प्रसार समाजांत परिस्थितीमुळे न कळत कसा झाला, हें तिसऱ्या समूहातील 'भयंकर दिव्य' व 'मायेचा बाजार' या कादंबऱ्यांत समाजाची सुधारणेबद्दलची तटस्थ वृत्ति दाखवून वर्णिलें आहे. आणि आतां या चौथ्या समूहातील दोन कादंबऱ्यांत, राजकीय सुधारणेबद्दलच्या भिन्न मतांची उत्क्रांति कशी झाली हें दाखविलें आहे. त्यामुळे या दोन कादंबऱ्या फार मनोवेधक, आणि हल्लींच्या काळच्या तरुण विचारी मंडळींस फार उपयुक्त झाल्या आहेत. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही की, या दोन्ही कादंबऱ्या ऐन रंगाच्या वेळींच अपुऱ्या राहिल्या असून, 'कालोद्दयं निरवाधिर्विपुलाच पृथ्वी' असतांही, आणि पुढें हरिभाऊंच्याशी 'समानधर्मा' असा प्रतिभाशाली कादंबरीकार उत्पन्न झाला तरी, त्या चिरकाल तशाच अपुऱ्या राहणार. तथापि या कादंबऱ्यांचा आज जितका भाग लिहून झाला आहे त्यावरून, राजकीय सुधारणेची

५ मासिक मनोरंजनाच्या एप्रिल १९१९ च्या अंकांत प्रसिद्ध झालेल्या "हरिभाऊंशी दोन घटका" हा रा. रेंदाळकरांचा लेख पाहा.

कोणती दिशा हरिभाऊंनी निश्चित करून समाजापुढे मांडली असती, हे समजणे अवघड नाही.

‘ आजच. ’

‘ आजच ’ या कादंबरीची अवधी ३७ प्रकरणे लिहून झाली असून यांतील बहुतेक पात्रे वाचकांच्या पूर्वपरिचयाची आहेत. ‘ भयंकर दिव्या ’ तील पद्माकर व कमला आतां सुखाने संसार करित असून, पद्माकर आपण आयुष्यात काय करावे या विचारात आहे. प्रभाकर व गोपाळ उभयतां, एक उद्योगधंदा शिकण्यासाठी व दुसरा सिव्हीलसर्विससाठी, विलायतेस गेले आहेत. गणपतराव हा मोठा समाजसुधारक झाला असून त्याच्या पक्षाचे त्याच्याकडे धुरीणत्व आले आहे. यशवंतराव हाही आपल्या निवळ राजकीय सुधारणावादी पक्षाचा पुढारी झाला असून तरुण मंडळीत त्याला बरेच अनुयायी मिळाले आहेत. “ यशवंतराव खरे ” यामधील कृष्णाबापू आतां कृष्णराव होऊन यशवंतरावाच्या प्रभावळीतला एक मणी होऊन बसला असून औद्योगिक चळवळीत मोठ्या उत्साहाने पडलेला दाखविला आहे. ही सर्व मंडळी जुनीच असून कथानुरोधाने नारायणराव, अद्वैतानंद स्वामी, वगैरे नवीन पात्रे आली आहेत. ‘ मी ’ मधील भावानंदाच्या मठाची स्थिति अधिक कार्यक्षम झाली असल्याबद्दलही ‘ आजच ’ मध्ये वर्णन आले आहे. या कादंबरीचा जो भाग लिहून प्रसिद्ध झाला आहे, त्यांत कथानकाची परिणति (development of action) फारशी झालेली दिसत नाही. भिन्न मतांच्या लोकांचे परस्परांशी वाद, व अशा एकांगी मतांचे काय पर्यवसान होण्याचा संभव आहे, याचे एकदोन ठिकाणी अल्प दिग्दर्शन इतकेच काय ते या सदतीस प्रकरणांत आले असून, कथानकाच्या action ला नुसता आरंभ झाला आहे. कित्येक पात्रे तर एकदांच वाचकापुढे येऊन गेली असून कित्येक तर अद्यापि

यात्रयाचीं आहेत. अशीच स्थिति “कर्मयोगा”चीही आहे. अशा परिस्थितीत, या दोन्ही कादंबऱ्यांवरून कोणतेही निश्चित अनुमान काढणे जरा धोक्याचें आहे ही गोष्ट खरी. तथापि, आतांपर्यंतच्या कादंबऱ्यांतून ग्रंथकारांची जीं मते दृष्टीस पडलीं आहेत, व या अपूर्ण कादंबऱ्यांतही ठिकठिकाणी, वादविवादाच्या ओघानें, जे विचार हरिभाऊंनीं विशेष प्रामुख्याने प्रगट केले आहेत, त्यांवरून देशोन्नतीचा कोणता मार्ग त्यांनीं निश्चित केला असावा याचें थोडेंसे तरी अनुमान करण्यास हरकत नाहीं.

व्यापक दृष्टीचा नवा पक्ष.

आपल्या देशाची स्थिति कशी सुधारेल याबद्दल प्रत्येकांने आपला वेगळा मार्ग सुचविल्यामुळे कांहीं वर्षांपूर्वी “नानामतांचा गलबला” होऊन, पुढाऱ्यांमध्ये फार तीव्र मतभेद झाले होते, ही गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहेच. परंतु सुदैवानें हल्लीं ती स्थिति पाळटली असून वऱ्याच गोष्टींत भिन्न मतांच्या पुढाऱ्यांचें व समाजाचें मतैक्य झालें आहे. ही स्थिति येण्यास मुख्यतः एक गोष्ट कारणीभूत झाली, ती ही की, देशाची अवनति सर्व बाजूंनीं झाली असल्यामुळे ती स्थिति सुधारण्यास प्रयत्नही सर्व बाजूंनीं सारखा झाला पाहिजे, या गोष्टीची सर्वांच्या मनांत जाणीव झाली. राजकीय परावलंबित्व पदोपदीं तीव्रतेनें भासूं लागल्यामुळे, निवळ समाजसुधारणेच्या मार्गे लागून उपयोग नाहीं, असें समाजसुधारकांस दिसून आलें; व समाजसुधारणेच्या तत्त्वांची हेटाळणी व विरोध केल्यानें राजकीय सुधारणेच्या मार्गांत अडचणी येतात हें अनुभवास आल्यानें, निवळ राजकीय सुधारणावाद्यांचा समाजसुधारणेशीं विरोध कमी झाला. जातिभेदाच्या कडक बंधनांचें मंडन आमच्या राजकीय पुढाऱ्यांपैकीं कांहींनीं एकसारखें केल्यानें कनिष्ठ वर्गाचा आपल्यावरील विश्वास उडून जाऊन आज ते आपल्या देशाच्या उन्नतीच्या मार्गांत कसा खो

घालीत आहेत हें लक्षांत आणलें असतां या विधानाची सत्यता दिसून येईल. या गेल्या वीस वर्षांतलीं हीं दोन्ही स्थित्यंतरे 'आजच' व 'कर्मयोग' या कादंबऱ्यांत हरिभाऊंनीं दाखविलीं आहेत. प्रत्येकजण आपापल्या मताप्रमाणें सुधारणा करण्यास झटूं लागल्यामुळें सर्व प्रयत्न एकदेशी होऊन भिन्न मतांचा एकच गोंधळ कसा उडाला, याचें चित्र 'आजच' या कादंबरींत दृष्टीस पडतें; आणि या सर्व मतांचें एकीकरण होऊन अधिक व्यापक, समतोल व कार्यक्षम असा पक्ष लवकरच अस्तित्वांत येणार अशी जीं चिन्हे आज दिसत आहेत, त्यांची उत्पत्ति 'कर्मयोगा'त पाहावयास सांपडते. 'कर्मयोगा'चा नायक चंद्रशेखर हा या नव्या आगामी पक्षाचा Type आहे. तो जितका समाजसुधारणावादी आहे, तितकाच राजकीय सुधारणावादी आहे; त्याची दृष्टि फार व्यापक असून त्यानें आपले देशोन्नतीचे प्रयत्न सर्व बाजूंनीं चालविले आहेत; परंतु हा पक्ष चंद्रशेखराबरोबर अगदीं नवाच उत्पन्न झाला असें नाहीं. 'मी' मध्ये भावानंदांनं जो पक्ष स्थापन केला तो हाच होता. पण त्या वेळीं प्रत्येकजण आपल्याच एकदेशीय विचारांत गुरफटून जाऊन पक्षाभिमानानें अंध झाला असल्यामुळें देशोन्नतीचें हें व्यापक स्वरूप लोकांच्या आणि समाजाच्या ध्यानांत येणें शक्य नव्हतें. तसें व्हावयास लोकांना आपल्या एकमार्गी विचारांची चूक कळून येणेंच अवश्य होतें, तें त्याप्रमाणें झालें; आणि मग देशाची सर्व बाजूंनीं उन्नति करण्यास झटणारा भावानंदाचा पंथच खरा अशी लोकांची खात्री पटली. म्हणूनच भावानंदाच्या मठाला त्याच्या मृत्यूनंतर कांहीं काळपर्यंत खालावलेली स्थिति येऊन मग पुढल्या पिढीतील चंद्रशेखरासारखे तरुण लोक त्याला मिळाल्यावर त्या मठाला पुनः ऊर्जितदशा आली, असा त्या मठाचा इतिहास हरिभाऊंनीं दाखविला आहे. मध्यंतरीं तो मठ समाजसुधारक व राजकीय सुधारक या दोन्ही

पक्षांच्या लोकांना फार अप्रिय झाला असून, तो तसा होणार असें भाकितही भावानंदानें करून ठेविलें होतें; याचें कारण तरी हेंच कीं, त्याच्या उद्योगाचें व्यापक स्वरूप समजण्याइतकी तत्काळीन समाजाची स्थितिच नव्हती.

दोन जुने पक्ष.

समाजसुधारणावादी पक्ष व राजकीय सुधारणावादी पक्ष यांमधील भेद, त्यांच्या भिन्नभिन्न आकांक्षा, यांच्या वेगवेगळ्या कार्यदिशा या सर्वांचें फारच योग्य चित्र हरिभाऊंनीं 'आजच' या कादंबरींत काढलें आहे. आपल्या आजच्या समाजव्यवस्थेत फार दोष आहेत ते प्रथम दूर केल्याशिवाय आपल्या आटोक्याच्या बाहेर असलेले राजकीय हक्क मागणें रास्त नाहीं असें पहिल्या पक्षाचें मत होतें; त्याच्या राजकीय मागण्या नेमस्त म्हणून तो पक्ष 'नेमस्त' हें नामाभिधान पावला. दुसरा पक्ष म्हणे कीं, समाजव्यवस्थेत काय किंवा औद्योगिक बाबतींत काय, कोठेही जी हीन स्थिति आज दृष्टीस पडते तिच्या बुडाशीं राजकीय पारतंत्र्य आहे; त्यामुळे राजकीय स्थिति सुधारल्या-शिवाय इतर गोष्टी सुधारण्याची आशा कारणें व्यर्थ आहे. या पक्षाची राजकीय हक्क मिळविण्याची उडी फारच मोठी, यास्तव या पक्षास 'जहाल' हें नांव मिळालें. ज्या काळचें चित्र 'आजच' या कादंबरींत काढलें आहे, त्या काळीं जहालनेमस्तांचे मतभेद इतके तीव्र होते कीं, त्यांमध्ये कधींकाळीं एकी होईल ही आशा-सुद्धा वाटत नव्हती. नेमस्तांचा पुढारी गणपतराव, व जहालांचा पुढारी यशवंतराव, यांच्या वादविवादाच्या ज्या एकदोन चकमकी या कादंबरींत वर्णन केल्या आहेत त्या फारच मजेच्या आहेत. आज सुदैवानें या उभयपक्षांतील मतभेद कमी झाले आहेत; यामुळे पूर्वीच्या तीव्र मतभेदाची कल्पना पुढील पिढीस येणार नाहीं. ती यावयास ही कादंबरी चांगली उपयोगी पडेल. या कादंबरीचें

पहिले प्रकरण तत्कालीन परिस्थितीचे चित्र या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे. कलकत्याच्या काँग्रेसहून मंडळी परत येत आहेत असा प्रसंग कल्पून, चार प्रकारच्या मतांची चार मंडळी तेथे एकत्र आणून, त्यावेळच्या लोकांची एकंदर मनःस्थिति कशी होती हे फार उत्कृष्टरीतीने या प्रकरणात दाखविले होते. काँग्रेस म्हणजे वर्षाकाठी चार दिवस एकत्र जमून भाषणे करण्याचा व मजा मारण्याचा एक जलसा आहे, त्यापासून सरकारला सुशिक्षित लोकमत कळविण्यापलीकडे फारच थोडे विधायक कार्य होते असे त्यावेळी सर्वास वाटू लागले होते. कोणतीही गोष्ट होण्यापूर्वी विचार व उच्चार या दोन स्थितीतून ती जावी लागते; त्याप्रमाणे आपण त्या दोन्ही स्थितीतून गेलो असून 'आचाराच्या' स्थितीला आलो आहोत असे प्रत्येकजण म्हणू लागला होता. या पहिल्या प्रकरणात जो वादविवाद चाललेला आहे त्यात प्रामुख्याने भाग घेणाऱ्या गणपतराव, यशवंतराव, कृष्णराव व नारायणराव अशा चार व्यक्ति आहेत. गणपतराव हा नेमस्त आणि यशवंतराव हा जहाल होता, हे वर सांगितलेच आहे. कृष्णरावाचे मत असे होते की, सामाजिक सुधारणा, राजकीय सुधारणा या सर्व औद्योगिक प्रगतीशिवाय व्यर्थ असून, सर्वांनी प्रथम औद्योगिक उन्नतीच्या मार्गेच लागले पाहिजे. सामाजिक व राजकीय या दोन्ही चळवळींच्या जोडीला तिसरी औद्योगिक चळवळ. प्रथमच उत्पन्न झाल्याचे या कादंबरीत दाखविले आहे.

अराजक पक्षाची उत्पत्ति.

चौथा गृहस्थ नारायणराव हा एक वेगळ्याच प्रकारच्या मनोवृत्तीचा मनुष्य दाखविलेला आहे. जहाल राजकीय मतांचे जे दुष्परिणाम काही तरुण मंडळीवर झाले ते कसे झाले, व जहाल पक्षाचे पर्यवसान—त्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांनी योग्य काळजी न घेतली तर—पुढे कशात होईल, हे दाखविण्यासाठीच नारायणरावाचे पात्र घातले आहे.

राजकीय सुधारणा झाल्याशिवाय इतर कोणतीही सुधारणा करणे व्यर्थ आहे हें यशवंतरावाचें मत नारायणरावाच्या मनावर इतकें ठसतें कीं, त्याच्या मताची मजल यशवंतरावाच्याही पुढें जाऊन, राजकीय सुधारणेच्या ऐवजीं निर्भेळ स्वातंत्र्याचा तो चहाता बनतो. सामाजिक सुधारणेबद्दल यशवंतराव उदासीन आहे, तो कां हें न समजतां, त्याचें अनुकरण म्हणून नारायणराव केवळ सामाजिक सुधारणेची टवाळी करून थांबत नाहीं, तर आमची स्थिति सर्वतोपरी उत्तम असून आम्हांस कोणत्याही गोष्टींत परकीयांची मदत घेणे अवश्य नाहीं असें त्याचें मत होतें. कृष्णरावाची औद्योगिक चळवळीची खटपट त्याला हास्यास्पद वाटते. नवीन कला शिकण्यासाठीं परदेशाला जाणे हें सुद्धा त्याला देशाभिमानशून्यतेचें द्योतक दिसतें. खरा देशाभिमान आपली प्रत्येक गोष्ट मग ती वाईट असली तरी तिची तळी उचलण्यांतच आहे; व राजकीय उन्नति देशांत सर्वत्र असंतोष माजवूनच होणार आहे, कारण भिक्षा-देहीनें कोणी हक्क देत नसतो, असें त्याचें ठाम मत झालें आहे. या सर्वांचा परिणाम असा होतो कीं, आपलें मत खरें, आपण काय ते खरे देशाभिमानी आणि शहाणे, बकींचे, सर्व लोक मूर्ख देशबुडवे, असा अहंभाव मनांत उत्पन्न होऊन त्याची वृत्ति उद्धत होते; इतकी कीं, प्रसंगीं यशवंतरावासुद्धां त्यास वारंवार दाबावें लागतें. राज्यव्यवस्थेबद्दल समाजांत तीव्र अप्रीति उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नाचें पर्यवसान कशांत होण्याचा संभव आहे हें दाखविण्याचा हरिभाऊंचा विचार होता. आणि हा संभव किती खरा ठरला हें गेल्या १५ वर्षांच्या आपल्या देशाच्या राजकीय इतिहासाची माहिती असणारांस सांगावयास नकोच. एकंदरीत नारायणरावाचें पात्र मोठ्या खुबीनें निर्माण करण्यांत आलें असून त्यांत किती सत्यता आहे, हें गेल्या १५ वर्षांच्या राजकीय चळवळीची माहिती असणारे ओळखतीलच.

नारायणराव पुढें अराजकपंथांत शिरला असें सूचित केलें आहे. नारायणरावाचीं बेजबाबदार मते व आचरण पाहतां त्याबद्दल आश्चर्य वाटत नाहीं. 'आजच' ही कादंबरी करमणूक पत्रांत प्रसिद्ध होण्यास १९०४ सालीं आरंभ झाला, आणि अराजकांचा पहिला अत्याचार १९०८ सालीं घडला. ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे तरुणांच्या मनांत तीव्र असंतोष उत्पन्न करण्याचे परिणाम प्रसंगीं कोणत्या थराला जाऊन पोचण्याचा संभव आहे, याचें अचूक निदान हरिभाऊंनीं केलें होतें असें वाटल्यावांचून राहत नाहीं. नारायणरावाचीं मते पुढें इतकीं जहाल—नव्हे बेताल—झालीं व त्याची मनःस्थिति इतकी चमत्कारिक झाली कीं, यशवंतरावालासुद्धां त्याच्याबद्दल भय वाटूं लागलें; आणि त्यानें हें आपलें भय १९ व्या प्रकरणांत कृष्णरावाजवळ उच्चारून दाखविलें आहे. नारायणरावाची खरी स्थिति कृष्णरावास त्याचें एक गुप्त पत्र चोरून पाहावयास मिळाल्यावरून समजली होती; म्हणून तो यशवंतरावास म्हणतो, "तुला नुसतें भय आहे, पण माझी खात्री आहे, कशी ती मी तुला सांगतों." असें म्हणून त्यानें इकडे तिकडे पाहून यशवंतरावाच्या कानांत कांहीं सांगितलें. तें ऐकून यशवंतरावाची चर्या चमत्कारिक झाली, आणि त्याच्या तोंडातून "मूर्ख ! मूर्ख !! असें असेल तर नारायणराव केवळ मूर्ख आहे, यापेक्षा दुसरें कांहीं नाहीं " असे उद्गार निघाले. यापुढील कृष्णरावाचे उद्गार अधिक महत्त्वाचे आहेत. तो यशवंतरावास म्हणतो, "मूर्ख म्हणजे काय ! मूर्खाला कांहीं शिगें असतात ? हे खरे पढतमूर्ख. वेळ, प्रसंग, आपली परिस्थिति, यांचा या लोकांना कांहींसुद्धां सुमार नसतो....परंतु त्यांचें डोकें असें बिघडून जाण्याला कोण कारण झालें असेल याचा तूंच विचार कर. केव्हां केव्हां आपल्या ताब्यांत राहिल इतक्या वेगानें म्हणून आपण आग लावावी, आणि ती मग आपल्या हातांत न राहतां वेडीवांकडी भडकते, त्याचें हें

एक उदाहरण नव्हे का ? चांगलें म्हणून करावयाला जावें तों भलतेंच होतें याचाच हा एक मासला नव्हे काय ? ” * पुढें यशवंतरावानें नारायणरावाला त्याच्या मूर्खपणाबद्दल व अविचाराबद्दल रागें भरून त्याच्या मार्गापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला; पण त्याचा परिणाम नारायणरावानें आपला मार्ग सोडण्याचे ऐवजीं उलट यशवंतरावाबद्दल त्याला आजपर्यंत वाटत असलेली पूज्यबुद्धि नाहींशी होण्यांत मात्र झाला. नारायणरावाचे यानंतरचे स्वगत विचार (प्र. २७) त्याच्या मनाची स्थिति बरोबर दर्शवितात. तो म्हणतो, “यशवंतरावाची संमति या गोष्टीला मिळणार नाहीं ही कल्पनासुद्धां माझ्या मनाला शिवली नसती, परंतु आजचा अनुभव अगदीं निराळा. आज अगदीं न भूतो न भविष्यति अशी गोष्ट झाली.....आजपर्यंत या पुरुषाच्या धैर्याबद्दल आणि निश्चयाबद्दल जी आपली कल्पना होती ती सगळी चुकीची काय ? आपण या गृहस्थाला विभूति समजून त्याच्या ठिकाणीं जी परम निष्ठा ठेविली ती अस्थानीं झाली काय ?....आपलें काय म्हणणें, आपला बेत पार पाडण्याला कितींची अनुकूलता आज आहे, कितींची प्रतिकूलता आहे, हें आपण सांगतो म्हणत असतां त्यांनीं तें स्वस्थ चित्तानें ऐकून घेण्याइतकी सुद्धां माणुसकी किंवा शांति दाखविली नाहीं....इतके का आपले बेत क्षुद्र आहेत ?आपण चुकत असूं म्हणून स्वस्थ बसावें, कीं आपण ज्याला फार विचारी, धैर्यवान् आणखी साहसी असें समजत आलों, तो तितका विचारी, धैर्यशील आणि साहसी नाहीं असें समजून त्याचा स्नेह सोडून धावा ? त्याची भक्ति आपण आजपर्यंत केली ती व्यर्थ कीं काय ? त्याचें धैर्य नुसतें भाषणांतच, त्याचें साहस जिभेपुरतेंच, त्याचा विचार तितक्यापुरताच, असें समजून आपण आपल्या मार्गास लागावें. दुसरा कोणी-जो शांतपणें आपले बेत ऐकेल, आपल्या-

सारखेंच धैर्य धरील, साहस करील—असा पुढारी कां पाहूं नये? पण पुढारी तरी कशाळा? आपण आपलाच पुढाकार घेऊन उद्योग कां करूं नये?....आपणच आपला आतां जोर धरावा.आपण ज्याला पुढारी समजत होतो; तो जर कच्चा पडला, तर आपण तरी त्याच्या तंतानें राहण्यांत काय अर्थ आहे?....आपल्या मार्गाचा, आपल्या विचाराचा अवलंब करणारी मंडळी आतां दिवसानुदिवस कितीतरी निघतील!....ठिकठिकाणीं आज तसे आहेत; फक्त त्यांना एकत्र करणारा कोणीतरी पाहिजे. यशवंतराव तसें करील असें वाटत होतें; परंतु नाही, तो रंग दिसत नाही. त्याचेही विचार कोतेच, त्याचें धैर्य त्याहून कोतें; आणखी साहस तर विचारूंच नका. आतां आपणच पुढें सरकलें पाहिजे.” असंतोषाची कोलीत तरुण आणि अविचारी लोकांच्या हातीं गेली म्हणजे आग कशी भडकेल, व “भुतें उठविणें सोपें आहे, पण उठविलेल्या भुतांना पुनः गाढणें अवघड आहे.” या इंग्रजी म्हणीचा अनुभव आमच्या पुढाऱ्यांस कसा चांगला येईल, याचें हें हरिभाऊंनीं काढलेलें चित्र पुढील अनुभवानें खरें ठरलें नाही असें कोण म्हणेल? येथें दुसरी गेष्ट स्पष्ट केली पाहिजे, ती ही कीं, अशा अराजक पंथाला जाणारे लोक वाईट मनाचे व स्वभावतःच गुन्हे करण्याच्या प्रवृत्तीचे असतात, म्हणून तशी त्यांची प्रवृत्ति होते, असें हरिभाऊंनीं म्हटलें नाही. उलट नारायणरावाची “देशभक्ति फार उत्कट, स्वाभिमान फार प्रबळ, त्याचा साहसीपणाही तसाच” असेंच त्याचें त्यांनीं वर्णन केलें आहे. पण तो अत्यंत अविचारी असल्यामुळें, व “त्याच्या मनास शांति कशी ती ठाऊकच” नसल्यामुळें, अशा मंडळींच्या मनावर तीव्र असंतोषाचा परिणाम कसा होतो हें लक्षांत आणून प्रथमपासूनच पुढाऱ्यांनीं जपून वागलें पाहिजे, एवढेंच त्यांस दाखवावयाचें होतें.

सार्वजनिक चळवळींचें आध्यात्मिक स्वरूप.

कै० ना० गोखले यांनीं आपल्या एका व्याख्यानांत म्हटलें आहे कीं, आपल्या राजकीय चळवळीस आध्यात्मिक स्वरूप आल्या-शिवाय यशःप्राप्ति व्हावयाची नाहीं. आपण जें कार्य हातीं घेतों तें ईश्वरी योजनेनें हातीं घेतों असा त्यावर दृढ विश्वास असल्यावांचून, त्या कार्याच्या मागे एक प्रकारची धर्मश्रद्धा असल्यावांचून, त्यांत सिद्धि प्राप्त होण्याची आशा करणें व्यर्थ आहे. राजकीय चळवळीचें हें Spiritualization कसें करतां येतें, व त्यांत किती जोर असतो, हें महात्मा गांधींनीं राष्ट्राच्या प्रयत्नास आणून दिलें आहे. आजपर्यंतची सामाजिक आणि राजकीय चळवळ व्हावी तशी यशस्वी झाली नाहीं याचें एक कारण म्हणजे त्यांत तितका आध्यात्मिक जोर नव्हता. हरिभाऊंनीं ही गोष्ट ओळखली होती; आणि म्हणूनच 'मी'मध्ये भावानंदाकडून त्यांनीं संन्यास घेवविला आहे. कारण संन्यासाश्रम हा स्वभावतःच आध्यात्मिक स्वरूपाचा आहे. तथापि त्या ठिकाणीं ही गोष्ट त्यांनीं इतकी स्पष्ट केलेली नाहीं. पण पुढें 'आजच' आणि 'कर्मयोग' या दोन कादंबऱ्यांत मात्र तें त्यांनीं विशेष स्पष्टतेनें दाखविलें आहे. 'आजच' च्या तिसऱ्या प्रकरणांत, गणपतराव, यशवंतराव वगैरे मंडळीचा जोराचा वादविवाद संपल्यावर दोन संन्यासी त्या डब्यांत शिरतात; त्यांपैकीं एक अद्वैतानंद हा राष्ट्रकार्य करण्यासाठींच संन्यासी झालेला आहे; त्याच्या तोंडून हें तत्त्व फार सुंदर रीतीनें वदविलें आहे. चोहोंकडे नुसतें बोलणें चाललें असून कार्याला मात्र अद्यापि आरंभ कां होत नाहीं, असा प्रश्न यशवंतरावांनीं विचारला असतां स्वामी अद्वैतानंद म्हणतात, "सर्व कांहीं श्रद्धामूलक आहे. ती श्रद्धा तुमच्याजवळ नाहीं; आणि तुम्हीं कितीही कांहीं करण्याच्या खटपटी केल्यात तरी त्यांत तुम्हांला यश

येईल हें मनांत सुद्धां आणूं नका. जो परमेश्वराच्या ठिकाणीं श्रद्धा ठेवील तो आपल्या देशावरही ठेवील. नाही तो काय ठेवणार ? आपली श्रद्धा गेली, तो काळ बदलला; आतां जुन्याच धर्माचा नीट अर्थ करून तो सभ्यांच्या काळीं साजेल असा लावून सगळ्यांच्या मनांत श्रद्धेचें बीज पेरलें पाहिजे. सगळ्या देशभर एकीचा घोष चालला आहे; पण दुही मूर्तिमंत अवतरली आहे. अद्वैताचा जयजयकार चालला आहे, पण जेथें तेथें द्वैतानें व्यापून टाकलें आहे. ही स्थिति मोडून टाकली पाहिजे, तें एकीकडेच राहून जो तो आपल्याकडून कांहींतरी क्लृप्त्या काढून उपाययोजना करतो आहे.... अद्वैतमतासारखा सुंदर धर्म आज कोठें सांपडणार नाही. जें काय तुम्हांला करावयाचें असेल, तें त्याच्या साहाय्यानें करितां येईल. परंतु त्याची सुद्धां तुम्हीं घाण करून टाकिली आहे....

“ आपली मनःस्थिति सुधारली नाही, आपल्या विचारांत विस्तृतपणा जोपर्यंत आला नाही, तोपर्यंत काय उपयोग आहे ? तोपर्यंत आपल्या हातून काय उपयोग होणार आहे ? तोपर्यंत एक काय, पण पंचवीस काँग्रेस आणि कान्फरन्सें भरविलींत, किंवा अमुक झालें पाहिजे, तमुक झालें पाहिजे, असें म्हणून काय उपयोग होणार आहे ? जर कांहीं प्रथम झालें पाहिजे, तर आपले धर्मविचार सुधारले पाहिजेत, ते विस्तृत झाले पाहिजेत. आपण खरे अद्वैती, खरे योगी बनलें पाहिजे. सगळ्या देशांत द्वैत माजलें आहे तें घालवूं व अद्वैत करूं, तेव्हां आम्ही खरे अद्वैती. सगळ्या लोकांचा परस्परांपासून विरोग झाला आहे, तो नष्ट होऊन योग झाला तरच आपण खरे योगी. तसें होईपर्यंत—आमच्या धर्मकल्पना सुधारतपर्यंत—आपल्या हातून कांहीं होणार नाही. धर्मकल्पना सोडून द्या. काँग्रेसमध्ये उभें राहून ‘देशत्रांधव हो’ किंवा ‘मित्रहो’ अशीं विशेषणें योजून सर्वांचें आवाहन करितां

तें खरें होऊंघ्या. अमक्याचा स्पर्श उपयोगी नाही, तमक्याची सावली उपयोगी नाही, अमक्याने अन्नाकडे पाहिलें कीं गेलें अन्न वायां, हें कोठलें तुमचें अद्वैत ? ही कोठली धर्माची कल्पना ? हें सोडाल तरच तुमचा निभाव लागेल. कोणाच्या धर्माचा तिटकारा करूं नका. कोणाचा कोणच्याही संबंधानें तिटकारा करूं नका. तुमच्या धर्मकल्पना विस्तृत झाल्या तरच कांहीं जुळेल; नाही तर जुळणार नाही. ”*

“मूळ आपली धर्मश्रद्धा जागृत झाली पाहिजे. ही धर्मश्रद्धा जागृत नाही असें नाही; किंबहुना धर्मश्रद्धा हेंच तर आपणां हिंदूंचें विशेष लक्षण आहे. आपण आधीं धर्मश्रद्धाळू आणि मग दुसरे कांहीं. पण ती आमची धर्मश्रद्धा अकुंचित झाली आहे. तत्त्वज्ञान-दृष्टीनें ती अकुंचित नाही, फार विस्तृत आहे. इतकी विस्तृत आहे कीं, असली विस्तृत श्रद्धा जगांतल्या दुसऱ्या कोणत्याही लोकांत नाही. आमची एकी आपल्या कुटुंबापुरती नाही, शहरापुरती नाही, देशा-पुरतीच नाही, किंवा हिंदूपुरती नाही, तर सगळ्या विश्वाला व्यापून आहे. जीव आणि ब्रह्म हीं एक आहेत, नव्हे,—सर्व कांहीं ब्रह्ममय आहे, ब्रह्माव्यतिरिक्त कांहीं नाही, असें आम्ही प्रतिपादितों. परंतु तत्त्वसमीक्षा प्रतिपादितांना मात्र हें आहे. प्रत्यक्ष अनुभव अगदीं भिन्न. आमच्या कुटुंबांत एकी नाही, गांवांत नाही, कोठेही नाही. तत्त्वसमीक्षेनें अत्यंत विस्तृत विचाराचे आम्ही व्यवहारांत अत्यंत अकुंचित बनलों आहोंत. जो तो आपल्यापुरता विचार पाहातो, फार तर, आपल्या कुटुंबापुरतेच पहातो. पण त्याची दृष्टि विस्तृत होत नाही. याला काय उपाय ? याला कांहींतरी उपाय काढला पाहिजे. तो कोण काढतो ? याचा कधीं कोणी विचार केला आहे का ? बोला, तुम्ही सगळे दक्षिणेचे लोक दिसता, काँग्रेससाठीं इकडे

आलां आहां; पण यांत मनोभावानें कांग्रेसला भगदीं वाहिलेले असे किती आहेत?" "आपणां हिंदूंसारखे प्रेमळ लोक कोणी नाहींत, पण आमचें प्रेम आमच्या कुटुंबापुरतें; जनकावर, जननीवर, बंधूवर, भगिनीवर, पत्नीवर, अपत्यांवर आमचें प्रेम अतोनात. त्यांच्याकरितां आम्ही वाटतील तीं दुःखें सोसूं, वाटतील त्या अडचणी काडूं. परंतु हें प्रेम विस्तार पावत नाहीं. आमची दृष्टि संकुचित झाली आहे. आमची कर्तृत्वशक्ति स्वतःपुरती आहे; देशापुरती नाहीं. ती अधिक विस्तृत झाली पाहिजे. देश आधीं, लोक आधीं, मग घर वं मग कुटुंब; अशी मनाची स्थिति झाली पाहिजे. ती जर न झाली तर आपल्या हातून कांहीं सुद्धां होणार नाहीं."*

वरील उताऱ्यांवरून, प्रत्येक कार्याचे मार्गे धर्मश्रद्धा पाहिजे म्हणजे काय पाहिजे, व प्रत्येक चळवळीला आध्यात्मिक स्वरूप घावयाचें म्हणजे काय करावयाचें, याबद्दलच्या हरिभाऊंच्या कल्पना काय होत्या त्या स्पष्टपणें वाचकांच्या लक्षांत येतील. 'आजच'मध्ये नुसती धर्मश्रद्धेची आवश्यकताच दाखविली आहे, पण 'कर्मयोगांत' याच्याही पुढें हरिभाऊ गेले आहेत. 'कर्मयोगां'तील नायक चंद्रशेखर हा विद्वान् आहे, देशसेवा व्हावी अशी त्याला उत्कट इच्छा आहे, स्वार्थत्याग करण्याची त्याची पूर्ण तयारी आहे, पण तो मतानें कदा नास्तिक आहे. त्याची व स्वामी अद्वैतानंदाची गांठ पडते. त्याची देशकार्य करण्याची उत्सुकता व पात्रता स्वामींच्या दृष्टीस पडते; पण "तुझ्या मनांत धर्मश्रद्धा उत्पन्न झाल्याशिवाय नुसत्या कर्मश्रद्धेचा कांहीं उपयोग नाहीं" असें स्वामी त्याला सांगतात. काय करावें व कसें करावें अशा अनिश्चिततेत त्याचा बराच काळ जातो. पण शेवटीं विचार करतां करतां, धर्मश्रद्धा म्हणजे काय व ती कां पाहिजे हें त्याला पटतें; आणि लागलीच

त्याच्या अनिश्चित मनास निश्चित दिशा लागून तो आपल्या उद्दिष्ट कार्याला लागतो. यावरून Spiritualization of public life या तत्त्वावर हरिभाऊंचा किती विश्वास होता, व त्या तत्त्वाचें किती उदात्त उदाहरण आपल्या कादंबरीच्या द्वारे त्यांनीं समाजाचे पुढें मांडलें आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. महात्मा गांधींच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमाचें अगदीं वरवर अवलोकन करणारास सुद्धां या तत्त्वाची आपल्या चळवळींत आपणांस आज किती आवश्यकता आहे हें समजून येईल. हें तत्त्व आजच आपल्याकडे नवीन उत्पन्न झालें नसून फार प्राचीन आहे; कारण श्रीसमर्थ रामदासस्वामींनीं सुद्धां 'दासबोधा'त याची आवश्यकता प्रतिपादिली असून त्यांची पुढील ओवी सुप्रसिद्धच आहे. "सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील त्याचें । परंतु आधीं भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे."

आपल्या जुन्या संन्यासाश्रमाचें योग्य रीतीनें पुनरुज्जीवन झालें असतां, त्याचा या दृष्टीनें सार्वजनिक आयुष्यक्रमाला (Public Life) फार उपयोग होईल असें हरिभाऊंचें दृढ मत दिसतें; संन्याशांनीं घरोघर पुढी उकळण्यासाठीं न फिरतां देशसेवेला आपलें आयुष्य वाहार्वें; व या कार्याकरितां निरुपाधि सुशिक्षित देशभक्तांनीं संन्यास घ्यावा असें त्यांनीं अनेक ठिकाणीं सुचविलें आहे. या बाबतींत, 'मी'मध्ये भावानंदाचे संन्यासाश्रमाबद्दल विचार व अद्वैतानंदानें "आजच" मध्ये संन्यासाश्रमाला नवीन वळण देण्याबद्दल ठिकाठिकाणीं काढलेले उद्गार वाचनीय व मननीय आहेत.

सरकार व प्रजा यांचे परस्परविरुद्ध हितसंबंध.

औद्योगिक उन्नति झाली पाहिजे असें म्हणणें सोपें आहे; पण तदर्थ प्रयत्न करणारांना समाजाकडून कितपत मदत मिळते, हें कृष्णरावाच्या गिरणीच्या इतिहासावरून चांगलें दाखविलें आहे. तसेंच परदेशी उद्योगधंदे शिकावयास जाणारांनाही किती अडचणी

येतात, हें प्रभाकर विलायतेस गेल्यावर त्याचें पन्नाकरास पत्र आलें आहे त्यावरून दिसतें. राजकीय चळवळींत पडणारांना गुप्त-पोलिंसांचा ससेमिरा कसा सोसावा लागतो हेंही स्वामी अद्वैतानंद व भावानंद यांच्या मठाध्या झडतीवरून दाखविलें आहे. तथापि या बाबतींत सरकारची बाजू हरिभाऊंनीं विनोदी रीतीनें पुढें मांडली आहे, तो भाग वाचण्यासारखा आहे. भावानंदाचा मठ हा लोकांना शिक्षण देण्याच्या सद्देतूनें काढला असतां सरकारचा त्यावर कां डोळा असावा, असें विचारण्यासाठीं पन्नाकर एका पोलीस अधिकाऱ्याकडे गेला, त्यावेळीं तो साहेब त्याला म्हणतो, “बाबारे, ती संस्था सद्देतूनें काढली आहे याबद्दल शंका नाही; पण सद्देतूसद्देतूंंत फरक असतात कीं नाही? जो तुम्हांला सद्देतु वाटतो, तो सरकारला वाटणार नाही. तुमचा सद्देतु निराळा, आमच्या दृष्टीनें सद्देतु असावा तो निराळा.” यावर पन्नाकर विचारतो, “पण तुमचा आमचा सद्देतु एक असणारच नाही, असं कां तुम्ही धरून चालतां?”

“आपण आतां राजकीय प्रश्नांत शिरूं लागलों, नाही?....तें कसंही असलं तरी तूं एवढं ध्यानांत ठेव कीं, दिवसानुदिवस तुमच्या-वरला आमचा ताबा आम्ही कमी करूं इच्छीत नाही, वाढवूं इच्छितों; आणखी तुमचा यत्न तो कमी व्हावा असा आहे. तुमचे प्रयत्न तो कमी व्हावा अशासाठीं आहेत. तुमच्या दृष्टीनें सद्देतु तो, आमच्या दृष्टीनें सद्देतु हा; तेव्हां आतां बोल, कशीही संस्था असली, तिला जर राजकीय स्वरूप असलं, किंवा तिचे सभासद राजकीय गोष्टींत जर खटाटोप करीत असले तर आम्हीं काय समजावं? तुम्ही त्यांत पडत नाहीं तोंपर्यंत ठीक. तोंपर्यंत तुमच्या हेतूच्या आड आम्ही येत नाहीं. पण त्याच्या पलीकडे जाऊं पडा, कीं आमचा डोळा तुमच्यावर आलाच....तुंच सांग या संस्थेचा हेतु काय? लोक अज्ञानी आहेत त्यांना सज्ञानी करावयाचें हाच कीं नाही? पण

अज्ञानी आहेत त्यांना सज्ञानी करावयाचें याचा अर्थ काय ? त्यांना ज्या गोष्टी आज समजत नाहीत, किंवा समजत असल्या तरी त्यांचीं कारणें ते निराळीं समजतात, त्या गोष्टी तुम्ही त्यांना समजावून देणार. तुमच्या मते जीं खरीं कारणें तीं त्यांच्या डोक्यांत तुम्ही घालणार; असेंच कीं नाहीं ?....या संस्थेंतील लोक गांवोगांव हिडून लोकांना काय शिकवणार ? लोकांनीं आपले हक्क जाणावे, वेळच्या वेळीं तक्रारी कराव्या, आपल्याला अन्याय झाले असतील ते न्याय्य मार्गानें दुरुस्त करून घ्यावे, हेंच ना ? पण याच्याबरोबर ज्या गोष्टी तुम्हीं त्यांच्या मनांत उतरून दिल्या पाहिजेत त्या कुठें देऊ शकतां-? *....” ब्रिटिश राजनीतीचीं पुस्तकांतलीं तत्त्वे कितीही उदात्त असलीं, तरी हिंदुस्थानांतल्या सर्वसाधारण इंग्रज अधिकाऱ्यास हिंदी लोकांच्या राजकीय चळवळींबद्दल वरच्याप्रमाणेंच वाटत नाहीं काय ? ‘आजच’ या कादंबरीच्या ३३ व्या प्रकरणांत भावानंदाच्या मठाची कार्यदिशा व हेतु दाखविले आहेत, त्यांवरून हरिभाऊंचे विचार किती व्यापक व दूरवर गेले होते हें स्पष्ट दिसून येतें; व त्या मठाचें चित्र पाहून ‘सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटी’ची आठवण होते. ना० गोखल्यांचा व हरिभाऊंचा निकट स्नेह असल्यामुळें ही करपना कोणी कोणापासून घेतली हा प्रश्न सोडविणें फार अवघड आहे.

सामाजिक सुधारणेचें श्रीमंती स्वरूप.

या कादंबरीबद्दल आणखी एक गोष्ट सांगून आपण ‘कर्मयोगा’कडे वळूं. सामाजिक सुधारणेचा आतांपर्यंतचा इतिहास आपण पाहिल्या तर आपल्यास असें दिसून येईल कीं, प्रथम ही चळवळ ज्या सुशिक्षितांनीं सुरू केली. ते तत्कालीन परिस्थितींत सांपत्तिक दृष्ट्या सुस्थितीला लवकर चढल्यामुळें, ही चळवळ बहुतेक संपन्न अशा

सुशिक्षितांपुरतीच मर्यादित राहिली; बहुजनसमाजास सामाजिक सुधारणेस प्रतिकूल होता, तरी बहुतेक समाजसुधारकांना पैशाच्या जोरावर लोकांशीं फटकून वागतां आलें; व त्यांपैकीं पुष्कळांकडून तरे-खरी सुधारणा होण्याऐवजीं जवळ पैसा असल्यामुळें केवळ पोश्वात्य ऐषआराम व ऐट यांचेंच अनुकरण होऊं लागलें. त्यामुळें सामाजिक सुधारणेबद्दल पुष्कळदां असा गैरसमज झाला कीं, केवळ जे श्रीमंत असतील, व लोकांशीं फटकून वागण्याचें ज्यांना सामर्थ्य असेल, त्यांनींच या सुधारणेच्या फंदांत पडावें. ही गोष्ट हरिभाऊंनीं या कादंबरींत उत्तम रीतीनें दाखविली असून सामाजिक सुधारणेचीं तत्त्वे बहुजनसमाजास आचरण्यास सुलभ झालीं पाहिजेत असें त्यांनीं स्पष्टपणें सुचविलें आहे. हल्लींच्या पिढींत मोठ्या महत्त्वाकांक्षा आणि सामाजिक सुधारणेबद्दल इतकी कळकळ व जोर कां दिसत नाहीं, याबद्दल गणपतराव व स्यांचे स्नेही नाना यांमध्ये ९ व्या प्रकरणांत वाद चालला आहे. त्या वेळीं नानांनीं हेंच कारण पुढें आणलें आहे. नाना म्हणतात, “ आमच्या वेळीं उपजीविकेची इतकी काळजी करण्याचें मुळींच कारण नव्हतें. साधारणतः इकडे तिकडे केलें कीं, लवकरच कोठेंतरी सरकारी चाकरी तरी मिळवयाची, किंवा संस्थानांत कोठेंतरी कांहीं संधान बांधतां येई. आतां चाकऱ्या तितक्या सुलभ नाहींत, आणखी दुसरीकडे कोठें संधानही साधत नाहीं. ज्याला त्याला पहिली काळजी आपलें पोट भरण्याची. ती काळजी दूर झाल्याखेरीज महत्त्वाकांक्षा आणि सुधारणा सुचणार तरी कशा ? तुमच्या आमच्या आतां सोई चांगल्या झाल्या; तेव्हां आम्हांला आतां काय वाटतील त्या सुधारणा सुचतात. तशा सुचायला आणखी अंमळांत आणायला चित्ताची स्वस्थता पाहिजे, त्या-खेरीज कसें होणार ? आज एका पसतीस रुपड्यांसाठीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खडबडीत करावी लागते. आमच्या वेळीं काय,

कोणी एल्एल्. बी. शाह्याबरोबर चार सहा माहिऱ्यांतच मुन्सफ झाला; कोणी वकील होऊन नांवारूपास आला; कोणाला हेड-मास्तरीची जागा मिळाली; कोणी संस्थानांत नायब दिवाण, नाही तर न्यायाधीश झाला. अशा स्थितीतल्या माणसांना मनसोक्त आचरण करावयाला कांहीं हरकत नव्हती. कोणी त्यांना विचारण्याची सुद्धा छाती करायचें नाहीं. पण आतांच्या माणसांनीं तसें केलें तर त्यांना कोणी वाटेल तो वाटेल तसें बोलतो. त्याला नानाप्रकारचीं विघ्नें आणतो. त्याला कोणत्याही खेड्यांत जावयाची पाळी आली, तर तेथें लोक त्रास देणार, मदत करणार नाहींत. मग त्यानें तरी कशाच्या जोरावर कांहीं करायचें मनांत आलें तर करावें ? ”

नानांनीं हा मुद्दा याप्रमाणें गंभीरपणानें पुढें मांडला असतां, तोच पुनः विनोदी रीतीनें वाचकांसमोर यावा म्हणूनच कीं काय, नानांचें हें बोलणें संपतें आहे तोंच बाहेर एक तरुण गृहस्थ गणपतरावांस भेटावयास आला; व त्यानें आपल्या येण्याचा हेतु असा सांगितला कीं, आपल्या मनांतून संसारांत न पडतां कांहीं देशसेवा, समाज-सुधारणा करण्याचें असून त्या बाबतींत गणपतरावांची सल्ला घेऊन त्यांची मदतही घ्यावी. गणपतरावांकडून काय मदत पाहिजे, असें नानांनीं विचारतांच तो गृहस्थ म्हणतो, “मदत काय ? गणपतराव फार मोठे वजनदार गृहस्थ आहेत, त्यांनीं आपल्या वशिष्ट्यानें कोठेंतरी मोठी नोकरी देववावी येवढीच.” मोठी नोकरी मिळविण्याचा आणि समाजसुधारणा करून देशसेवा करण्याचा परस्पर संबंध जो त्यानें सांगितला तो फारच मजेचा आहे. “माझ्या मनांत बायकोला शाळेंत पाठवून शिकवायला लागायचें आहे. पण जोंपर्यंत आपली प्राप्ति शंभरांपर्यंत नाहीं, तोंपर्यंत तिला शाळेंत पाठवून काय करायचें ? ... आपली मिळकत नाहीं, आणखी बायको शाळेंत शिकते आहे, काय उपयोग ? शिवाय तुम्ही असा

विचार करा कीं, घरांतल्या माणसांच्या मर्जीविरुद्ध जर वागायचें तर आपण आपल्या पोटापाण्याची नीट निराळी व्यवस्था करावी, तेव्हां तसें वागायला येईल कीं नाहीं ? नाहीं तर तीं माणसें उद्यां आम्हांला घालवून देतील. मग आम्हीं उपाशीं पोटीं सुधारणा करा कसली ! ... म्हणून गणपतरावांचा आश्रय मीं मागितला तो हाच कीं, कोठें तरी चांगली मोठी जागा मला देववावी. ती मिळाली, कीं मी ते सांगतील तें करायला तयार आहे. अहो, तुम्हीच सांगा कीं, पैसे नाहींत तर लोकांची परवा बाळगल्याखेरीज चालायचं नाहीं. जर परवा बाळगल्याखेरीज चालायचं नाहीं, तर अर्थातच लोकांच्या विरुद्ध चालून कसं भागणार ? सांगा तुम्ही, मी म्हणतो तें खरं कीं नाहीं तें ? अहो, नोकर मिळेलनासा होतो. पैसे जर पुष्कळ नसले तर नोकर कुठले आणतां आणि काय करतां ? सुधारकाच्या बायकोनं स्वतः कां पाणी आणायचं आहे ? अहो महाराज ! पैसे नाहींत तर सुधारणा व्यर्थ आहे. आपल्यावरूनच पहा आतां. आपल्याला जर इतका पैसा न मिळता तर आपण या सुधारणा करतां कसल्या ? आधीं चांगली तुष्टिपुष्टि करून घ्यायची, आणि मग सुधारणा करायची, हेंच तत्त्व बरोबर आहे. ज्याला पोटाखालीं मरेमरेतो काबाडकष्ट करावयाचे आहेत त्याला सुधारणा कसली आणखी काय कसलं ? माझं आपलं बोलणं सरळ आहे. मग तुम्ही कांहीं म्हणा.”

त्या गृहस्थाचें हें बोलणें ऐकून नानांस फार मौज वाटली. त्याची आणखी गंमत पाहण्याचे हेतूनें ते त्यास म्हणतात, “ अहो, तुम्ही म्हणतां तें सगळं खरं, परंतु एकदम तुम्हांला जागा द्या कशी ? ”

“ मग आम्ही तरी तुमच्या मताप्रमाणें वागून सुधारणा करा कशी ? ”

“ हो, ही अडचण आहे खरी बोधा.” नाना उपरोधिकपणें

हंसून म्हणतो “ जर तुमची मोठ्या जागेची सोय झाली नाही, तर सुधारणेची पंचाईत खरी.”

“अस्सं! आतां कसं बोललात! मला तीच पंचाईत पडली आहे. बाकी मनाची तयारी लख्ख झाली आहे. मनाला याकिंचित् दिक्कत वाटत नाही. लोकमताला मी मुळींच भीत नाही.”

“मग भितां कशाला?” नानांनी उपरोधिक स्वरानें त्यास विचारलें.

“भितो अडचणींना. सुधारक म्हणवून ध्यावयाचें, तर कपडे उत्तम पाहिजेत. मला दोन चार तरी सूट पाहिजेत. बायकोला बूट नाही, तरी उत्तम गादीचा जोडा पाहिजे. एक शाल पाहिजे. एक गुळावाचें फूल सोन्याचें पाहिजे. लुगडीं साधारण मोठीं पाहिजेत. राहायची जागा चांगली प्रशस्त पाहिजे. दोन, निदान एक तरी नोकर पाहिजे. घरी गाडी पाहिजे. निदान महिन्यांतून पांच चार वेळां बाहेर जाण्यायेण्याच्या प्रसंगीं भाड्याची तरी गाडी पाहिजे. आणखी असे किती खर्च तुम्हांला सांगूं? चहाकाफीचा खर्च, आणखी माझ्या सीगारेट्सचा खर्च काय लागेल असा अदमास आहे तुमचा सांगा? या सगळ्या गोष्टी ध्यानांत घेतल्यात, म्हणजे मग सहज तुमच्या लक्षांत येईल मोठा पगार कशाला लागतो तो. आणखी असे कितीक खर्च आहेत. ते मी सगळे यादवार सांगायला कशाला पाहिजेत? आपल्याला त्याची माहिती आहेच. बाकी मी सेल्फ सॅक्रिफाईस करायला तयार आहे. मी बहिष्कृत झालों तरी मला परवा नाही. सुधारक व्हायचें, इतरांना उदाहरण घालून द्यायचें, तर आपलें नुकसान करून घेतलें पाहिजे. कोणी छळ केला तरी तो सहन करून उलट त्याचा छळ करणाराला पश्चात्ताप होईल, वाईट वाटेक असें आपलें वर्तन चौख ठेवलें पाहिजे, हें मी जाणून आहे; आणखी तशा बाण्यानें राहणार.” हें भाषण वाचून

‘हिंदुधर्म आणि सुधारणा’ यामधील दंगूशास्त्र्याने सुधारणेची कारणमीमांसा केली आहे त्याची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. सुधारकांची एक वाजू अशा रीतीने वाचकांच्या पुढे ठेवून, खरे सुधारक कसे असतात, व सुधारणा ही केवळ श्रीमंतानाच साध्य अशी पाश्चात्य अनुकरणेच्छा नसून आचारविचारांची खरी सुधारणा आहे, हे हरिभाऊंनी शिवरामपंत, बळवंतराव, विष्णुपंत इत्यादि अनेक मध्यमस्थितीतील पात्रे रंगवून उत्कृष्ट रीतीने दाखविले आहे.

कर्मयोग.

‘कर्मयोग’ ही हरिभाऊंची शेवटली कादंबरी असून ती पुरी झाली असती, तर त्यांच्या दहा कादंबऱ्यांत मेरुमणीप्रमाणे शोभली असती यात संशय नाही. कारण त्यांनी आतांपर्यंतच्या कादंबऱ्यांत देशोन्नतीच्या कल्पनेची दर पिढीला होत चाललेली उत्क्रांति दाखवात आणकी; त्या सर्व स्थितींचे पर्यवसान या कादंबरीत होऊन, त्या सर्वांच्या संस्कारांनी युक्त अशी नवी पिढी कशी उत्पन्न होणार, त्या पिढीतील तरुण मंडळीपुढे कोणते नवे प्रश्न येणार, आणि कोणत्या दिशेने प्रयत्न केल्यास या पिढीचे कार्य आपल्या देशाच्या सद्यःस्थितीत यशस्वी होईल, याबद्दलचे हरिभाऊंचे परिणत विचार वाचकांस पाहावयास मिळाले असते. पण अत्यंत खेदाची गोष्ट ही की, ही कादंबरी ४७ प्रकरणे लिहून ऐन रंगांत अपुरी राहिली आहे. या ४७ प्रकरणांत कादंबरीचा पूर्वरंग सुद्धा निम्मा अधिक झाला नाही ! या कादंबरीच्या कथानकाची पुढील रूपरेखा कशी आंखली गेली होती हे सुद्धा आतांपर्यंत लिहून झालेल्या भागावरून समजण्यासारखे नाही. तथापि या कथानकाचा शेवट अमुक रीतीने होणार आहे, एवढे मात्र हरिभाऊ एकदोघां-जवळ सहजगत्या बोलले होते.,* त्यावरूनच काय ते या कादंबरीचे

* मनोरंजनचा एप्रिल १९१९ चा अंक पहा.

स्वरूप अमुक प्रकारचें झालें असतें असें अनुमान थोडेंबहुत बांधतां येतें. तथापि या कादंबरीतील जो खरा महत्त्वाचा भाग, तो आतां जगाला चिरकाल अज्ञातच राहणार. यामुळें तरुण पिढीचें फार मोठें नुकसान झालें आहे; कारण हल्लींच्या काळच्या पुष्कळ लोकसेवेच्छु तरुणांस ही कादंबरी चांगलीच मार्गदर्शक झाली असती, असें आम्हांस वाटतें.

‘गणपतराव’ व ‘यशवंतराव खेर’ या दोन कादंबऱ्यांत अनुक्रमें, एक निवळ समाजसुधारणावादी व दुसरा केवळ राजकीय सुधारणावादी, अशा दोन पक्षांची उत्पत्ति व वाढ वर्णिली आहे. या दोन्ही पक्षांच्या मधला ‘सुवर्णमध्य’ साधून काम करणारा तिसरा पक्ष कसा असावा याचें चित्र ‘मी’मध्ये दाखविलें आहे; पण आपण आपल्या मताभिमानाच्या भरांत एका टोंकाला जात असून आपली चूक होत आहे, व सत्य नेहमीं दोन टोकांच्या मध्यभागीं असतें, हें तत्त्व दोन्ही पक्षांच्या लोकांच्या लक्षांत आल्याशिवाय, हा मधला तिसरा पक्ष यशस्वी होणें शक्य नव्हतें; उलट दोन्ही पक्षांचे लोक आपली होत असलेली चूक उमजेपर्यंत या तिसऱ्या पक्षाची दोघांकडून हेटाळणीच व्हावयाची; व त्याप्रमाणें भावानंदाच्या पंथाची स्थिति झालीही. दोन्ही पक्षांची झटापट होऊन त्यांत प्रत्येकास थोडेंसें अपयश आल्याशिवाय प्रत्येकाच्या लक्षांत आपल्या एक-देशी विचारांची चूक यावयाची नाही. ही दोन्ही पक्षांची झटापट ‘आजच’मध्ये दाखविली आहे. आणि या झटापटींतून अधिक कार्यक्षम व व्यापक अशा तिसऱ्या पक्षाची उत्पत्ति झाली ती ‘कर्मयोगा’त दाखविली आहे. पण वास्तविक पाहतां या तिसऱ्या पक्षाची उत्पत्ति झाली असें म्हणणें चुकीचें आहे. हा पक्ष आधींच अस्तित्वांत होता; पण त्याचें व्यापक व कार्यक्षम स्वरूप लोकांच्या लक्षांत यावयास निवळ समाजसुधारणावादी व निवळ

राजकीयसुधारणावादी यांचे एकदेशी प्रयत्न अपुरे आहेत हे समाजाच्या लक्षात येणे अवश्य होते. ते या उभय पक्षांच्या झटापटीने आल्यावर हा तिसरा पक्ष पुढे आला; आणि हे दाखविण्यासाठीच, 'कर्मयोगा'चा नायक चंद्रशेखर याजकडून शेवटी भावानंदाच्या मठाची दीक्षा घेवविण्याचा हरिभाऊंचा बेत होता.

कर्मयोगाचा नायक चंद्रशेखर हा 'पहिल्या'प्रकरणांत, एम्. ए. होऊन विद्यामंदिराचे पवित्र व गोड वातावरण सोडून जगाच्या खडतर आखाड्यांत उडी टाकण्याकरितां भोंवतालीं जीवनार्थ चाललेल्या झगड्यांत व ईश्वराने नेमून दिलेला आपला कार्यभाग उचलण्यासाठीं, आपल्या कॉलेजचा शेवटचा निरोप घेऊन जात आहे, असे वर्णन आहे. त्याच्या महत्त्वाकांक्षा आधीच उच्च, विचार फार व्यापक, देशसेवेची इच्छा अत्यंत उत्कट; आणि अशा स्थितीत शेवटचा निरोप घेतेवेळीं त्याच्या प्रिन्सिपालनीं त्याला, आपले शिक्षण, ज्ञान व सामर्थ्य, तिन्ही देशाच्या उन्नतीसाठीं वाहण्याबद्दल मनःपूर्वक केलेला उपदेश. अशा तरुणाची दानत व कार्यक्षमता किती उत्तम असली पाहिजे ! आणि चंद्रशेखराची ती तशी होतीही. पण जोंपर्यंत कॉलेजच्या चार भिंतींच्या आत बाह्य जगाला अगदीं अनभिज्ञ अशा परिस्थितीत तो होता, तोंपर्यंत सर्व ठीक होते. कॉलेजचे ते वातावरण सुटले, व खऱ्या जगाशी संबंध येऊन ज्याला कार्य करावयाचे आहे त्याच्यापुढे किती भिन्न मार्ग आहेत व क्षेत्र किती व्यापक आहे हे त्याच्या दृष्टीस पडले, तेव्हां त्याचे मन गोंधळले आणि आपण काय करावे अशाबद्दल त्याला दृढ मोह पडला. अशी स्थिति आज कितीतरी तरुणांची होत असेल वरें ? यशवंतराव, किंवा त्याचे स्वतःचे वडील गणपतराव, यांच्याप्रमाणे त्याचे विचार एकांगी झाले नव्हते. त्याला चोहोंबाजूंनी कार्याची सारखी आवश्यकता दिसत होती. त्यापैकी आपण काय हातीं घ्यावे, हा निश्चय होईना;

म्हणूनच त्याच्या चित्ताचा गोंधळ झाला होता. या आपल्या स्थितीची कबुली त्याने १९ व्या प्रकरणांत आपल्या मामाजवळ दिली आहे. मनाच्या अनिश्चयाने चंद्रशेखर फार उदासीन झाला हे पाहून, “तू पुढे काय करावे याबद्दल विचार केला असशीलच?” असे त्याच्या मामाने त्याला विचारले. तेव्हा तो म्हणाला की, “नाहीं. अजून कांहीं झाला नाही. कांहीं विचार होतच नाही. काय करावे कांहींच उमजत नाही. एखाद्याला पुष्कळ दिवस डोळे बांधून कुठेतरी कोंडून ठेवावं, आणि मग एकदम अशा जागी आणून सोडावं की, तेथे त्याचे डोळे सोडल्यानंतर त्याला वाट म्हणून समजू नये, तशी माझी स्थिति झाली आहे. चोहोंकडे क्षितिजापर्यंत अफाट मैदान, आणि सर्व देखावा सारखाच, त्या माणसासारखी माझी स्थिति झाली आहे. काय करावं, कांहीं सुचत नाही. एकदां वाटत आपण शिकलो ते किती आहे ! समुद्रांतल्या एका बिंदूइतकंही नाही. एकदां वाटत की जगांत शिरून आपला मार्ग काढण्याला पुरे इतकी ज्ञानसामग्री आपल्याला लाभली आहे. तर दुसरा कांहीं उद्योग करितां करितां आपली पुंजी आपल्याला वाढवितां येईल.” विद्यामय, पवित्र व रमणीय अशी विद्यार्थीदशा संपवून जगांत प्रथम प्रवेश करणाऱ्या तरुणाच्या भावावलेल्या मनःस्थितीचे हे किती यथार्थ वर्णन आहे ! अशी किंकर्तव्यतामूढ स्थिति ‘मी’मध्ये भावानंदाचीही झाली होती, हे वाचकांच्या लक्षांत असेलच. परंतु, यशवंतराव व गणपतराव या दोघांची अशी स्थिति झाली नाही. कारण त्या दोघांचे विचार पहिल्यापासूनच एकदेशी बनले असून त्यांनी आपली कार्यदिशा शिक्षण पुरे होण्याच्या आधीच आखून ठेविली होती. पण भावानंद व त्याप्रमाणे चंद्रशेखर यांची स्थिति वेगळी होती. तथापि भावानंद व चंद्रशेखर या दोघांतही हा फरक होता की, भावानंदाला या गोंधळलेल्या स्थितींत फार वेळ राहावे

लागलें नाहीं. त्याला एक लहानपणींच गुरु भेटला होता. त्या गुरूचे ठिकाणीं त्याची अपरिमित श्रद्धा होती; त्याचा ईश्वरावर दृढ विश्वास होता; त्याच्या कर्मश्रद्धेला धर्मश्रद्धेचें पाठबळ होतें. आणि चंद्रशेखर—पण हें अंतर नीटपणें समजण्यासाठीं चंद्रशेखराचे धर्मविचार काय होते हें आपणांस प्रथम पाहिलें पाहिजे. *

चंद्रशेखराचे धर्मविचार.

चंद्रशेखर हा आपल्या बापाप्रमाणेंच अदृढ नास्तिक होता. या सृष्टीचा नियंता ईश्वर म्हणून कोणी आहे, हें तत्त्वच त्यास मान्य नव्हतें. सृष्टीचे व समाजाचे व्यवहार ईश्वरी नियमनाप्रमाणें चालले नसून 'बहुजनहित' या तत्त्वावर चालले आहेत; किंबहुना हेंच तत्त्व नीतिशास्त्राचा पाया आहे असें त्याचें मत होतें. "धर्म हा एक विकार आहे, विचार नाहीं. तो श्रद्धामूल आहे." असें त्याला वाटत होतें; व त्यामुळे धर्माबद्दल विचार करण्यासारखें कांहीं नाहींच असें तो म्हणे. कारण धर्माचें कार्य ईश्वराचें ज्ञान करून देण्याचें आहे; व त्या ईश्वराचें ज्ञान तर अद्यापि कोणास होत नाहीं. म्हणून धर्माचा विचार करण्यांत अर्थ नाहीं; व ईश्वराबद्दल विचार करण्यांत तर सुतराम नाहीं. "आज हजारों वर्षे ज्याचा शोध चालला आहे, मोठ्या प्रचंड व ऐकांतिक जिज्ञासेनें चालला आहे, तरीही जें अज्ञात, अनिर्वाच्य, अगाध अशाच शब्दांनीं वर्णन करावें लागतें, त्याचा आणखी शोध करावाच कशाळा ? किंबहुना असा शोध करणें म्हणजे वेळ वाया घालविणें आहे—" असें त्यास वाटे. पण अशीं त्याचीं मते होती तरी, आपल्यास कर्म केलें पाहिजे, कर्माशिवाय उन्नति होणार नाहीं, ही मात्र त्याच्या मनाची खात्री होती. अर्थातच तें कर्म सत् पाहिजे; व असें कर्म केल्यानेंच देशाची उन्नति होईल; आणि देशोन्नति हें तर त्याच्या आयुष्याचें मुख्य ध्येय होतें. पण तें कर्म कोणतें याचा

मात्र निश्चय होईना. धर्मविचार म्हणजे एक खूळ असून ते मोडल्याशिवाय कर्मविचार होणार नाही; पण कर्म करावयाचें ते तरी कोणतें ? त्या कर्माचा परिणाम आपल्याला इष्ट असाच होईल असें कशावरून ? व कर्माचा परिणाम चांगला झाला नाही तर, ते कर्म मग सत् होईल का असत् होईल ? अशा शंका त्याच्या मनांत नेहमी येत. असे प्रश्न प्रत्येक विचारी माणसाच्या मनांत येऊन प्रत्येकाला हा कर्माकर्माचा मोह उत्पन्न होतो. पण अशा वेळीं, “कर्मण्येऽवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन” अशी खात्री पटून कर्माचें सदसत्त्व ठरविण्याचें, केवळ ऐहिक व दृश्य फल हें मुळींच प्रमाण नसून, या दृश्य व नश्वर वस्तूपलीकडे असणारी एक अदृश्य व शाश्वत शक्ति आहे अशी मनाची खात्री व दृढ विश्वास लागतो. अर्जुनाला असाच कर्माकर्माचा मोह उत्पन्न झाला, त्या वेळीं भगवंतांनीं उपदेश करून शेवटीं, “मामनुस्मर युद्धयच” माझे स्मरण कर व लढ, मग त्याच्या फलाकडे पाहूं नकोस, असेंच सांगितलें. हीच धर्मश्रद्धा. ही चंद्रशेखराजळ नसल्यामुळें त्याला असा मोह झाला. आपली स्थिति अशी अनिश्चित आहे हें चंद्रशेखराला समजत होतें; कारण तो एम्. ए. झाल्यावर, ‘तूं पुढें काय करणार ? आम्ही देशसेवेसाठीं अमुक एक प्रकारची संस्था काढणार आहोंत, तिला येऊन तूं मिळशील का ?’ असें त्याच्या कांहीं स्नेह्यांनीं त्याला विचारलें असता, माझा अद्यापि कांहींच निश्चय झाला नाही, असें त्यानें त्यांस कळविलें; पण या अनिश्चित स्थितीची खरी जाणीव व तिचें कारण मात्र त्याला समजलें नव्हतें.

चंद्रशेखर व स्वामी.

अशा मनःस्थितींत असता त्याच्या स्नेह्याच्या घरीं अद्वैतानंद स्वामींची व त्याची गांठ पडली. चंद्रशेखराची धर्मविषयक मते कशीं आहेत, व तो स्वामी-संन्याशी यांच्याविरुद्ध आहे, हें त्या

स्वामीस आधीच कळलें होतें. तेव्हां आरंभीच त्यांनी त्याबद्दल उल्लेख करून, तुमच्या या प्रतिकूलतेस आजच्या स्थितीत योग्य कारण आहे अशी कबुलीही दिली. त्यामुळे चंद्रशेखराचा वादाचा निष्ठा जोर प्रथमच गेला. पुढें स्वामींनी त्यास, “ तुम्ही पुढें काय करणार ? ” असें विचारलें. तेव्हां तो म्हणाला की, “ तेंच माझे अद्यापि ठरलें नाहीं. नुकताच मी कॉलेजांतून सुटलों आहे, तेव्हां काहीं दिवस स्वस्थ बसणार व मग काय तें ठरविणार.”

“ काय! स्वस्थ बसणार ? मला वाटतें, स्वस्थ बसावयाचे हे दिवस नव्हेत. स्वस्थ बसायला काळ अनंत आहे, काम करायला मात्र नाहीं. ज्यानें आपल्यास जगांत आणून घातलें, त्यानें स्वस्थ बसण्याकरितां घातलें का ? क्षणभर तरी स्वस्थ बसणें शक्य आहे का ? हे प्रश्न आपण कधीं स्वतःला विचारले असतील हें तर खरेंच; पण आपल्याला या जगांत कोणी आणून घातलें हें कोठें आधीं आपल्याला मान्य आहे ? नसूं द्या. कोणी आणून घातलें असें मानूं नका. आपोआप आलां, कीं कोणी आणून घातलें कसेही असलें तरी, आपण या जगांत आहोंत हें तर नाहीं म्हणता येत नाहीं ? आणि येथें क्षणभरसुद्धा स्वस्थ बसणें शक्य नाहीं, हेंही पण आपल्याला नाकबूल करितां येणार नाहीं. कधीं स्वस्थ बसलां आहां, अगदीं सत्य दृष्टीनें स्वस्थ बसलां आहां, असें कधीं आपल्याला आठवतें ? बोला, ही काहीं मताची गोष्ट नाहीं; अनुभवाची गोष्ट आहे.” *

आपल्या अगदीं साध्या बोलण्याचा स्वामींनीं कोठल्या कोठें अर्थ नेऊन लावला हें पाहून चंद्रशेखर अगदीं चकित झाला. पण स्वामींनीं त्याच्यावर प्रश्नांचा व उलटतपासणीचा अगदीं मारा चालविला. “ तुमचा अद्यापि निश्चय कां होत नाहीं ? जे विचार तुम्हांस

ग्राह्य वाटतात त्यांचाच प्रसार करण्यासाठीं तुम्ही कां झटत नाहीं ? आपल्या मताप्रमाणें अगदीं Free Thinkers Hall कां स्थापीत नाहीं ? विचार-नुसता विचार किती दिवस करणार ? ” असे एकसारखे प्रश्न त्यांनीं चालविले. चंद्रशेखर अगदीं भांबावून गेला, आणि आपल्या मनाची अनिश्चित स्थिति त्याच्यापुढें स्पष्ट उभी राहिली. शेवटीं स्वामींनीं पुनः विचारिलें, “ कां, तुम्ही बोलत कां नाहीं ? विचाराला कृतीचें दृश्य स्वरूप देण्याची वेळ नाहीं का अजून आली ? ”

चंद्रशेखर चांचपडत हलकेच म्हणाला, “ आली आहे. परंतु मी अद्यापि त्याला योग्य आहे कीं नाहीं कोणास ठाऊक ! माझ्या-पेक्षा थोडा जास्त विचार केलेला, आणि जगाचा अनुभव घेतलेला कोणी तयार होईल— ”

पण स्वामीजींनीं त्यास तें वाक्य पुरतें बोलूं दिलें नाहीं. ते एकदम मोठ्याने हंसून म्हणतात, “ तर मग तुमचा तुम्हांलाच विश्वास उरलेला नाही, असें स्पष्ट म्हणाना ? तुमच्या झाल्या विचारानेंच तुमची तृप्ति नाही. (असें आहे तर) तुम्ही नुसता विचार तरी कोठें करीत बसतां आहां ? तो अजून परिपक्व नाही असें तुमचें तुम्हांलाच वाटतें. (तरी) तो तुमच्यासारख्याच अपरिपक्व बुद्धीच्या मंडळीपुढें मांडून त्यावर छाप ठेवूं पाहतां. आपल्या विचाराला अजून परिपक्वता आली नाही तर आपले विचार बामळीच्या कांट्यासारखे इतस्ततः फेंकूं नयेत, त्या-पासून लोकांना त्रास होईल, असेंही तुमच्या मनाला वाटत नाही. जे तुमच्या मतांप्रमाणें मते प्रतिपादीत नाहीत अशांचा तुम्ही उपहास करितां, तो कशाच्या जोरावर ? तुमच्या स्वतःच्या मतांच्या जोरावर म्हणावें, तर तीं ठाम झालीं आहेत असें तुमचें तुम्हांलाच वाटत नाही म्हणतां. तुमचा तुमच्या मतदार्यावर विश्वास नाही असें तुमच्याच बोलण्यावरून झालें. तुमचें वय लहान एवढ्यामुळे

तुम्ही कचरत असाल, तर तेंही ठीक नाही. अंगी तेज असलें तर त्याला प्रकाशावयाला वयाची चाड मुळीच नाही. हीं असलीं वाक्ये तुमच्या वाचनांत कितीतरी आलीं असतील मीं तुम्हाला सांगायला पाहिजे असें नाही.”

स्वामींनीं कांहीं मोठा गहन विषय काढला होता, असें नाही. स्वामींनीं नुसतें, तुम्हाला जें वाटतें तें प्रतिपादन करण्याच्या आपल्या इष्ट कार्याला कां लागत नाही, एवढेंच विचारलें होतें; पण तेवढ्यानें आपल्या मनाच्या अनिश्चित स्थितीची व आत्म-विश्वासाच्या अभावाची तीव्र जाणीव होऊन चंद्रशेखर अगदीं निरुत्तर झाला. यानंतर आणखीही कांहीं बोलणें झाल्यावर स्वामींनीं त्याला निरोप देऊन, आणखी कांहीं बोलण्याची इच्छा असली तर पुनः उद्यां या असें सांगितलें; ते आणखी पुढें म्हणाले, “पण आपण पुढें काय करावयाचें याचा विचार ठरवूनच या ना ? हा विचार कांहीं कमी महत्त्वाचा आहे असें नाही. मला वाटतें, आपल्या दृष्टीनें तर तो फारच महत्त्वाचा असला पाहिजे. आपल्यासारख्या तरुणांनीं करण्यासारख्या कितीतरी गोष्टी हिंदुस्थानांत करावयाच्या शिल्लक आहेत. आमचे गुरु आम्हांला नेहमीं म्हणत, “या हिंदुस्थान देशांत मला परमेश्वरानें जन्माला घातलें याबद्दल मला किती आनंद होतो. या भूमीच्या उद्धाराकरितां हा देह तर काय, पण आणखी पांचपन्नास देह पतनपावेतो झिजविण्याचें सद्भाग्य आपल्याला लाभलें तर हवें आहे. माझ्या मृत्युसमयीं जर मला शुद्धि राहिली तर, परमेश्वराचें नामस्मरण करीत मी अशी प्रार्थना करीन कीं, जगदीशा! मला स्वर्ग नको, मोक्ष नको, वैकुंठ नको, मला पुनः पुनः देह देऊन या हिंदुस्थानांत जन्माला घाल, आणि त्याच्या उद्धारार्थं श्रम करण्याची बुद्धि दे.”*

धर्मश्रद्धा आणि कर्मश्रद्धा.

स्वामींच्या या भाषणाचा चंद्रशेखराच्या मनावर फारच विलक्षण परिणाम झाला; त्यांचे शब्द तर त्याच्या कानांत एकसारखे घुमू लागले. आपल्या अंगी आत्मविश्वास व निश्चितता कशी येईल, अशी झाला तळमळ लागली. त्याने स्वामींची पुनः गांठ घेतली; त्यांना भेटण्यासाठी तो मुंबईलाही जाऊन आला. स्वामी म्हणाले की, तुझ्यामध्ये धर्मश्रद्धा उत्पन्न झाली की, तुझी कर्मश्रद्धा स्थिर होईल, व तिळा निश्चित दिशा लागेल. पण स्वामींचे धर्मश्रद्धेचे तत्त्व त्याला चट्‌दिशी पटेना. धर्मश्रद्धा म्हणजे काय, म्हणून त्याने स्वामींना विचारले, तेव्हा त्यांनी सांगितले की, “धर्मश्रद्धा म्हणजे सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञानवान् आणि सच्चिदानंद असा कोणी सृष्टिनियंता आहे; व तो जे घडवितो ते सर्व या सृष्टीच्या बऱ्याकरितांच घडवितो;”—या दोन प्रमेयांवर दृढ विश्वास—अत्यंत दृढ, कधीही, केव्हाही न ढळणारा विश्वास. आपण जे काय कर्म करूं ते खात्रीने सृष्टीच्या बऱ्याकरितांच तो आपल्या हातून घडविणार, त्यापासून बरंच होणार; असं आपणांस वाटलं तरच ती कर्मश्रद्धा आणि ते तसं वाटण्याला मनांत आधी धर्मश्रद्धा पाहिजे तरच ते तसं वाटेल. नाहीतर कधीही वाटणार नाही !” पण ही धर्मश्रद्धा त्याच्या युक्तिवादाला पटेना; आणि त्यावाचून त्याचा निश्चयही होईना. “मला कर्म करावयाला पाहिजे, त्या कर्मानं आमचा हा देश—माझी दृष्टि माझ्या देशापलीकडे आज नाही—एक केसभर तरी उन्नत झाला पाहिजे; असं कर्म कोणतं हें शिकविणारा मला कोणीतरी पाहिजे स्वामी मला ते शिकवितील काय ?” अशी त्याची स्थिति झाली.† त्याचे षडील गणपतराव म्हणत, “तुला जर काही कार्य करावयाचें आहे तर त्याला हे ईश्वराच्या अस्तित्वाचे नसते प्रश्न कशाला सोडवीत बसला आहेस ? यांवांचून आपले

कार्ये कोठे अडून राहतें ? हे गूढ प्रश्न सुटले तरच आपल्या हातून कार्य होणार, नाहीतर नाही, ही स्थिति तरी कां?....आपल्या मनाला जाचणाऱ्या प्रभावर रोजचें जेवण जसें अवलंबून नाही, तसेंच आपण आपल्या आयुष्यांतील कर्तव्याबद्दल कां करूं नये ? अमुक एक गोष्ट आपल्याला करावीशी वाटते ना ? घे ती हातांत आणि लाग करायला. वाट कसली पाह्यतोस?....बाबारे, आपल्याला कर्मश्रद्धा पाहिजे धर्मश्रद्धा करावयाची काय ? अमुक कर्म करावं, त्याच्यापासून आपलें आणखी आपल्या समाजाचें हित आहे, एवढें मनाला भासलें कीं पुरे, त्या कर्माला आरंभ करावा. मार्गांत विघ्न आलीं, कीं त्यांना धैर्यानें तोंड देऊन तीं दूर सारावीं, आणखी पुढें पाऊळ टाकावं. आपलें व्यक्तीचें नुकसान झालें तरी हरकत नाही. समाजाचें हित होत आहेना ? ठीक आहे, आपण स्वतः म्हणजे कःपदार्थ ! बहु-संख्येचें जें आत्यंतिक सुख, तें आपलें साध्य, तें साधण्याचा प्रयत्न करणें आपलें कर्तव्य.”

गणपतरावांची ही फिलॉसफी चंद्रशेखराच्या युक्तीला पटे. पण त्याला पुनः शंका येई कीं, “ आपलें कर्तव्य काय, हें तरी ठरवायचें कसं ? व त्यापासून समाजाचें हित होईल हे तरी कशावरून ! आपल्या कर्मापासून अपेक्षित हित न होतां भलतंच काहींतरी झालें तर त्याबद्दल जबाबदार कोण ? ” याही त्याच्या शंकेला गणपतरावांनीं उत्तर दिलें; पण त्याच्या मनाचें समाधान होईना. स्वामींच्या भाषणांत त्याला काहींतरी विशेष प्रत्यय असा आला होता कीं, त्याच्या योगानें त्याचें चित्त त्याच्याकडे आकृष्ट झालें. त्यांच्या सहवासांत राहून ते धर्मश्रद्धेचा प्रत्यय काय आणून देतात तो पहावा, व त्यामुळे आपली तळमळ शांत होते कीं, काय हें तरी पहावें, असें त्याच्या मनांत बारंवार येऊं लागलें. “ स्वामींच्या मनांत कर्मश्रद्धा नव्हती असें नाही. पण ते म्हणाले, मुसत्या कर्मश्रद्धेची

इमारत कधींच टिकावयाची नाही. ती कोण्यावेळीं लहान मुलांनीं बांधलेल्या पत्त्यांच्या घराप्रमाणे ढासळेल याचा नेम नाही. ती कर्मश्रद्धा धर्मश्रद्धेच्या भक्कम पायावर आधारलेली असली तरच ती कायम होईल. आणि मग जीं कर्मे होतील तीं नीट होतील; त्यांचे परिणाम चिरस्थायी होतील. हे त्यांचे म्हणणे आपल्याला प्रत्ययाला आणून देण्यास जर ते तयार आहेत, तर आपण तरी त्यांच्या सहवासांत चार दिवस कां काढूं 'नयेत?'"* असे परस्परविरोधी विचार मनांत येऊन त्यांचे चित्त अधिकच अस्वस्थ झाले. अशा स्थितींत तो आपल्या मामाकडे गेला. तेथे भावानंदाच्या बहिणीची—ताईची—गांठ पडून, भावानंदाचा मठ पाहण्याचा त्याला योग आला. ताईचा, त्या मठाचा आणि त्यांतील मंडळींनीं केलेल्या कार्याचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. कार्य करावे तर असें करावे असें त्याला वाटूं लागले; भावानंदाचे चरित्र त्यानें वाचले, त्यामुळे त्याच्या मनाला उत्साह व शांति आली; आणि आतां आपण या मठालाच मिळावे असा त्यानें निश्चय केला. हा निश्चय करितांच त्याचे चित्त शांत व स्थिर होऊन एक मोठा प्रश्न सुटला, असें समाधान त्यास वाटले. मठाला मिळण्याचा निश्चय आपल्या मामे-बहिणीजवळ त्यानें बोलूनही दाखविला; पण इतक्यांत स्वामींचे पत्र आल्यानें चित्त पुनः डळमळले—आणि तेथेच ऐन रंगांत ही अप्रतिम कादंबरी चिरकाल अपुरी राहिली आहे !

यापुढे चंद्रशेखराच्या विचारांचीं काय परिवर्तनें झालीं हे कळण्यास कांहींच मार्ग नाही. पुढे तो स्वामींच्याकडे गेला कीं नाही, त्याच्या मनाचा निश्चय कसा झाला, हे समजणे आतां शक्य नाही. ते समजते तर हा पुढला इतिहासही फार मनोरंजक आणि तितकाच बोधप्रद झाला असता, हे आतांपर्यंतच्या वर्णनावरून वाचकांच्या

लक्षांत येईल. पण एवढें मात्र आम्हांस सांगतां येईल कीं, चंद्रशेखराच्या मनांत खरी धर्मश्रद्धा उत्पन्न होऊन तो पुढें त्या मठासच मिळाला असून त्या मठाचें दुसऱ्या संस्थेंत रूपांतर होण्यास तो कारणीभूत झाला, असें पुढें दाखविण्याचा हरिभाऊंचा बेत होता.*

दुसरीं दोन महत्वाचीं पात्रें.

या कादंबरींतील दुसऱ्या दोन महत्वाच्या पात्रांविषयी थोडेंसे लिहिणें अवश्य आहे. चंद्रशेखराची मामेबहीण लिली हें एक पात्र हरिभाऊंनीं आतांपर्यंत रेखाटलेल्या स्त्रीपात्रांत विशेष विचार करण्यासारखें आहे. हिचा स्वभाव फार विनोदी व आनंदी; 'भयंकर दिव्या'तील कमलेचा भाऊ गोपाळ याच्याशीं हिचा वाङ्मनश्चय झालेला असून ('आजच'-प्र. ५), गोपाळ सिव्हील सर्व्हिसच्या परीक्षेसाठीं विलायतेस गेला असतां त्यानें तिकडे एका आंगल तरुणीशीं लग्न केलें. या बातमीनें लिलीस फार दुःख होऊन ती आपलें पुढील सर्व आयुष्य भावानंदाच्या मठास वाहते, असें हरिभाऊ दाखविणार होते. लिलीला कांहींतरी दुःखकारक बातमी समजली आहे आणि ती फार शोकग्रस्त झाली आहे, इतकाच आतांपर्यंत कथाभाग आला आहे. ४७ व्या प्रकरणांत लिली पुढें पत्र ठेवून दुःखाकुल होऊन बसली असतां, तिच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडतात, "आतांपर्यंत सुरळीत चाललेल्या गोष्टीला एकदम धक्का कां बसावा ? मग आधीं तरी तशा गोष्टी कशाला व्हाव्या ? तशा झाल्या नसत्या म्हणजे कांहींसुद्धा मनाला वाटलं नसतं. मी कोण, आणखी ते कोण ? चारचौघांपेक्षां अधिक स्नेह म्हणून थोडंसं वाईट वाटलं असतं; अशा गोष्टी आतां आपल्याकडे व्हायच्या असं म्हणून स्वस्थ

* मासिक मनोरंजनाच्या एप्रिल १९१९ च्या अंकांतील रॉ. रेंदाळकर यांचा "हरिभाऊंशीं दोन घटका," व प्रस्तुत लेखकाचा "हरिभाऊंच्या आठवणी" हे दोन लेख पाहावे.

बसलें असतें; परंतु...." या उद्गारांचा व तिच्या शोकाचा अर्थ वरील कथाभाग समजला म्हणजे नीट लागतो. दुसरें महत्त्वाचें पात्र नर्मदा म्हणून एका तरुण गतभर्तृका मुलीचें आहे. ही एक सच्छील आणि निराश्रित मुलगी आपल्या मावशीजवळ राहात असतां त्रिविक्रम अथवा विक्रमशील नांवाच्या नाटकी व लुच्च्या तरुण मनुष्याच्या जाळ्यांत सांपडून फशीं पडते. परंतु तशा स्थितीतही, तिचें अधःपतन केवळ अज्ञानानें झालें असून ती आतां खऱ्या पश्चात्तापानें शुद्ध झाली आहे हें पाहून, आणि तिच्या अंगच्या गुणांकडे लक्ष देऊन, चंद्रशेखर तिच्याशीं विवाह करितो, व तिला पुनः सन्मार्गाला लावतो, असा कथाभाग पुढें येणार होता. अशा रीतीनें पतित स्त्रियांच्या उद्धाराचा एक मोठा सामाजिक प्रश्न, आजपर्यंत आपल्या कादंबऱ्यांत न आणलेला असा हरिभाऊ समाजापुढें ठेवणार होते. भावामंदाच्या मठानें अशा पतित स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं एक स्वतंत्र शाखा उघडली असून त्या दिशेनें प्रयत्न चालविले असल्याचा उल्लेख 'कर्मयोग'च्या ४२ व्या प्रकरणांत आला आहे. विक्रमशील या खुबीनें व युक्तीनें नर्मदेस आपल्या जाळ्यांत पकडून शेवटीं फसवितो, त्याचें वर्णनही हरिभाऊंनीं फार कौशल्यानें केलें आहे. नर्मदा प्रथम त्याच्याशीं अगदीं तुटकपणानें वागते. त्याचा लघळपणा आपल्यास आवडत नाहीं, असें त्याला स्पष्टपणें दाखविते; पण तिच्या मावशीच्या घरची स्थिति तिला अगदींच प्रतिकूल असल्यामुळें व कोठेंतरी स्नेहाचा ओलावा मिळण्याची आवश्यकता असल्यामुळें, विक्रमशीलानें देऊं केलेल्या बंधु-(?) प्रेमाचा ती स्वीकार करिते. तिचा पुढें त्याच्यावर विश्वास बसतो, व ती त्याला आपला खरा स्नेही समजते. विक्रमशीलानें याचा फायदा घेऊन आपलें नाटकी प्रेम दाखवून तिचें प्रेम संपादन केलें. नर्मदेचें मन हळू हळू त्या लुच्च्याच्या थापांनीं कसें बदलत गेलें, आणि शेवटीं ती पूर्ण विश्रब्ध कशी झाली, या सर्व मानसिक

क्रियेचें (Psychological action) वर्णन फारच कुशलतेनें झालें आहे. असो. नर्मदेला शेवटीं भावानंदाच्या मठानें पतित स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं काढलेल्या संस्थेची मदत घ्यावी लागते. तेथें तिची व चंद्रशेखराची गांठ पडून त्यांचा विवाह होतो. अशा दीन व नकळत फसलेल्या स्त्रियांच्या उद्धाराचा हा प्रश्न—जो बहुजनसमाजाला साहजिकपणें फार अप्रिय आहे—अशा धैर्यानें हरिभाऊंनीं हातीं घेतला, यावरून त्यांचे सामाजिक विचार किती व्यापक, भूतदया-पूरित आणि पुढें गेलेले होते हें स्पष्ट दिसतें.

‘कर्मयोगा’चा मुख्य हेतु.

तथापि ‘कर्मयोगा’त त्यांचा मुख्य हेतु, इल्लींच्या काळीं आपणांस यशःप्राप्ति हवी असल्यास आपल्या कर्मश्रद्धेला धर्मश्रद्धेची जोड दिली पाहिजे, हें तत्त्व तरुण पिढीवर ठसविण्याचाच असावा असें वाटतें; आणि खरोखरीच हें तत्त्व आमच्या मनावर उत्तम रीतीनें ठसलें जाण्याची आज फार आवश्यकता आहे. सार्वजनिक चारित्र्याला (Public Life) आध्यात्मिक स्वरूप कां व कसें दिलें पाहिजे हें हरिभाऊंनीं ‘आजच’मध्ये दाखविलें आहे. पण तसें व्हावयाला धर्मश्रद्धा पाहिजे ती कां व कशी हें ‘कर्मयोगा’त दाखविलें आहे. या तत्त्वाचें इतकें उत्कृष्ट व सर्वांगसुंदर विवेचन इतरत्र कोठेही आढळणार नाही.

आमच्या पुढाऱ्यांची धर्मश्रद्धा.

सार्वजनिक कामांत धर्मश्रद्धेची आवश्यकता व महत्त्व किती आहे या गोष्टीची कल्पना आजपर्यंत फार थोड्यांना आली असेल; परंतु यामुळे आमच्या कोणाच पुढाऱ्यांच्या अंगीं ही आजपर्यंत नव्हती असें मात्र नाही. किंबहुना ती नसती तर आज जें थोडें-बहुत यश प्राप्त झालें आहे तें होतेंना; तथापि या यशाचा बराचसा वाटा त्या धर्मश्रद्धेकडे आहे, ही गोष्ट मात्र फारच थोड्यांच्या लक्षांत

आली असेल. १८९६ सालीं सरकारची माफी मागितल्याबद्दल कै० ना० गोखल्यांवर त्यांच्या देशबांधवांकडून जो प्रचंड गहजब उडाला तो सर्वास ठाऊक आहेच. त्यामुळे ना० गोखले कांहीं कालपर्यंत आपल्या देशबांधवांत इतके अप्रिय झाले होते कीं, उमरावतीच्या काँग्रेसमध्ये ते भाषण करावयास पुढें आले, तेव्हां लोकांनीं गोंगाट करून “तुम्ही देशसेवा सोडून द्या” असें त्यांना ओरडून सांगितलें, व त्यांचें भाषणही कोणी ऐकून घेईनात. अशा वेळीं कच्च्या दिलाचा माणूस असता तर तो भिऊन व निराश होऊन आपलें कार्य केव्हांच सोडून देता; पण गोखल्यांची देशसेवा करण्याची प्रेरणा ईश्वरी होती. त्यांनीं त्या वेळीं लोकांना स्पष्ट सांगितलें कीं, “At no one's bidding have I taken up my country's service, and at no one's bidding shall I give it up!” हा आत्मविश्वास धर्मश्रद्धेशिवाय येणें शक्य आहे काय ? या धर्मश्रद्धेचें फळ त्यांच्या पुढील आयुष्यांत त्यांनीं केलेल्या कार्यावरून दिसून आलेंच. विद्वन्मान्य टिळकांना १९०८ सालीं शिक्षा झाली त्या वेळेचा प्रसंग तर याहीपेक्षा अद्भुत आहे. आठ दिवस आपल्यातर्फें सारखे २१ तास भाषण करून, ता. २२ जुलई रोजी रात्री ११ वाजतां त्यांना शिक्षा—आणि तीही ६ वर्षें काळ्यापाण्याची—सुनावण्यांत आली. दुसरा एकादा पुरुष अशा प्रसंगीं खचून गेला असता; पण रा० टिळकांनीं त्या वेळेचा जे उद्गार काढिले ते हिंदुस्थानच्या इतिहासांत चिरकालिक होऊन राहण्यायोग्य आहेत ते म्हणाले, “There are higher Powers that rule the destiny of things; and it may be the will of Providence that the cause which I represent may prosper more by my suffering than by my remaining free.” संकटकाळीं परमेश्वरावर असा दृढ विश्वास धर्मश्रद्धेशिवाय असू

शकेल काय ? “धर्मश्रद्धा म्हणजे सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञानवान् आणि सच्चिदानंद असा कोणी सृष्टिनियंता आहे व तो जे घडवितो ते सर्व या सृष्टीच्या बऱ्याकरितांच घडवितो, या दोन प्रमेयांवर विश्वास; अत्यंत दृढ—कधीही केव्हाही न ढळणारा विश्वास” अशी जी व्याख्या स्वामींनी ‘कर्मयोगा’त केली आहे, त्यांत आणि विद्वन्मान्य टिळकांच्या वरील उद्गारांत काय फरक आहे ? तसेंच प० पू० दादाभाई नौरोजी यांनी कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या अध्यक्षपीठावरून भाषण करतांना आपल्या ५० वर्षांच्या अविश्रांत देशसेवेचे पर्यालोचन करून सांगितले की, “माझ्या कार्यांत इतक्या निराशा माझ्या वाळ्याला आल्या आहेत की, त्यामुळे कोणाचेही हृदय फुटून तो बंडखोर झाला असता.” पण लागलीच यापुढील उद्गार त्यांनी असे काढले की, “But I have not despaired. Not only that I have not despaired, but at this moment, you may think it strange, I stand before you with hopefulness.” असे धीराचे व आत्मविश्वासाने पूर्णपणे भरलेले उद्गार कर्मश्रद्धेला धर्मश्रद्धेचा भक्कम पाठिंबा असल्याशिवाय कधीही निघणार नाहीत. परंतु ते कसेही असले तरी ही गोष्ट खरी की, धर्मश्रद्धेचा आणि कर्मश्रद्धेचा हा निकट संबंध समाजातील फारच थोड्या लोकांच्या लक्षांत आला आहे. महात्मा गांधींनी मात्र अलीकडे हे तत्त्व प्रामुख्याने राष्ट्राच्या नजरेस आणून, आमच्या राजकीय व सामाजिक चळवळीचे सर्वच स्वरूप आमूलाग्र बदलून टाकले आहे. त्यांची एकनिष्ठ कर्मश्रद्धा पवित्र धर्मश्रद्धेच्या किती भक्कम पायावर उभारली गेली आहे, व त्यामुळे आज त्यांच्या हातून केवढी लोकोत्तर कामगिरी होत आहे हे प्रत्येकास दिसत आहे. तेव्हा ही कादंबरी लिहिण्यांत हे महत्त्वाचे तत्त्व आपल्या कादंबरीच्या द्वारे समाजाच्या पुढे आणून ते तरुण पिढीवर ठसवावे हाच हरिभाऊंचा मुख्य हेतु असावा,

असें स्पष्ट दिसते. आणि त्यांतहि चंद्रशेखरासारख्या अद्वल नास्तिका-
कडून हें तत्व मान्य करविल्यामुळे, सर्व कथानक फारच
मनोरंजक झालें असून त्याचा वाचकांच्या मनावर दृढ परिणाम
झाल्यावांचून राहणार नाही.

हरिभाऊंची प्रतिभा.

हरिभाऊंच्या दहा सामाजिक कादंबऱ्यांचें आमच्या अल्पमती-
प्रमाणें अल्प समालोचन करून, प्रस्तुत निबंधाच्या शिरोभागी अव-
तरणादाखल घेतलेल्या त्यांच्याच एका निबंधांत त्यांनीं चांगल्या
विदग्ध वाङ्मयाच्या ज्या तीन कसोट्या दिल्या आहेत, त्यांपैकीं
दोन हरिभाऊंच्या ग्रंथसमूहास किती उत्तम प्रकारें लागतात हें
दाखविलें. विदग्ध-वाङ्मयाच्या वाढलेल्या साम्राज्याचा फायदा
हरिभाऊंनीं स्वतः कसा मुबलक घेतला हें आपण पाहिलें. आपल्या
डोळ्यांपुढें एक ध्येय ठेवून, व त्या ध्येयाला पोचण्याची सोपान-
परंपरा आंखून ती क्रमाक्रमानें आपल्या कादंबऱ्यांत मोठ्या कुशलतेनें
चित्रित करून, महाराष्ट्रांत गेल्या चाळीस वर्षांत देशोन्नतीचे जे
प्रयत्न झाले, त्यांचा संगतवार चित्रपट आपल्यापुढें हरिभाऊंनीं
आपल्या दहा कादंबऱ्या मिळून कसा मांडला आहे हेंही आपण
पाहिलें. त्यांच्या या दहा कादंबऱ्यांचें आपण थोडक्यांत जें पर्या-
लोचन केले, त्यावरून हेंही आपल्या लक्षांत येईल कीं, “एकाद्या
क्षुद्र ओढ्याच्या कांठीं असलेल्या झोंपडींत असणाऱ्या माणसापासून
तो तहत राजधानींतील चक्रवर्ति महाराजापर्यंत.....सर्व विषयांस
सजविण्यास समर्थ व त्यावरून कांहींतरी जगास शिकविण्यास
उत्कंठित अशी प्रतिभा” त्यांची स्वतःची निःसंशय होती; आणि
त्याचप्रमाणें “सर्व उच्च-नीच, उत्तम-अधम वस्तुजाताविषयी,
अणूहून अणू व महताहून महत्, अशा जड व जीव सृष्टीविषयी
व विशेषतः मनुष्यजातीविषयी प्रेम व आदर, अर्थात् भाक्तिचा ”

हीही त्यांच्या प्रतिभेचा विषय झाली असून, सर्व उच्चनीच मनो-
विकार त्यांच्या चक्षुर्मर्यादेंत आले आहेत. तसेंच “असत्याच्या
भासांतून सत्य पुढे करून असताच्या निषेधानें सताची प्रगति”
त्यांनी कशी केली आहे, हेही आतांपर्यंतच्या सर्व विवेचनावरून
वाचकांच्या घ्यानांत येईल.

त्यांच्या कादंबऱ्यांचा लोकमतावर परिणाम.

आतां शेवटीं एकच मुद्दा राहिला, तो हा कीं, विदग्धवाङ्मयाचें
हरिभाऊंनीं वर्णन केलेलें प्रचंड सामर्थ्य स्वतः हरिभाऊंच्या कादं-
बऱ्यांत आहे कीं नाहीं, व त्यांचा लोकमतावर परिणाम झाला कीं
नाहीं? या प्रश्नाचें उत्तर निश्चयात्मक व प्रत्यक्ष प्रमाणानें दाखवून
देणें फार अवघड आहे. कादंबरी हें काव्य आहे, आणि काव्याचा
उद्देश मम्मटानें सांगितल्याप्रमाणें “कांतासंमिततयोपदेशयुजे”
असा असल्यामुळे, त्याचा लोकांच्या मनावर अमुक वेळीं व अमक्या
रीतीनें परिणाम झाला असें निश्चयात्मक अजमावणें पुष्कळदां अवघड
असतें. कारण अशा कादंबऱ्यांचा परिणाम हळू हळू व वाचकांना
नकळत असा त्यांच्या मनावर होत असतो. विदग्धवाङ्मयाचा
लोकमतावर परिणाम नेहमीं अप्रत्यक्षच होत असतो, असें वरील
उतान्यांतही म्हटलें आहे. तो त्याप्रमाणें झाला आणि होत आहे
याची साक्ष हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांची विलक्षण लोकप्रियता, व
त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्यापासून चांगल्या वाईट
सामाजिक कादंबऱ्यांचा आमच्या वाङ्मयांत हल्लीं जो सुळसुळाट
झाला आहे त्यावरून चांगली पटते. समाजस्थिति चाळीस वर्षांपूर्वीं
जी होती, त्यापेक्षां आज पुष्कळ पालटली आहे. हा बहुतांशीं
जरी ज्ञपाच्यानें बदलत चाललेल्या परिस्थितीचा परिणाम आहे, तरी
हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांत-खेड्यापाड्यांतून
सुद्धा-झालेला प्रसार पाहतां, या कादंबऱ्यांचा लोकमतावर मुळींच

परिणाम झाला नसेल असे म्हणणें धाडसाचें आहे. परिस्थिति आणि लोकमत हीं नेहमीं अन्योन्याश्रित असतात. परिस्थितीप्रमाणें जसें लोकमत बदलतें, तशी लोकमताप्रमाणें परिस्थितीही बदलते. म्हणून बदललेल्या परिस्थितीचा खुर्षीनें फायदा घेण्यास हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनीं लोकमत तयार होऊन, या बदललेल्या लोकमताचा पुनः परिस्थितीवर उलट परिणाम झाला असावा; पण अर्थातच हा परिणाम उघड अशा प्रत्यक्ष गोष्टींनीं दिसणारा नसून, केवळ कार्याविरूनच अनुमेय असणार, हें उघड आहे.

‘ मधली स्थिति ’ ही कादंबरी पुणेंवैभव पत्रांतून जेव्हां प्रथम क्रमशः प्रसिद्ध होऊं लागली, तेव्हां सर्व लोक अगदीं आश्चर्यचकित होऊन गेले, व तत्कालीन वस्तुस्थितीचें हुबेहुब चित्र काढून मराठी कादंबरीला एकदम नवें वळण देणारा हा प्रतिभाशाली लेखक तरी कोण, असें जो तो विचारूं लागला. ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ’ यांतील नायिका यमू हिच्या दुःखानें दुःखित होऊन, सुधारकांप्रमाणें जुन्या मताच्या लोकांनींही आणि स्त्रियांप्रमाणें पुरुषांनींही अश्रु दाळले आहेत; आणि ‘ मायेचा बाजार ’ ही कादंबरी करमणूक पत्रांतून क्रमशः येत असतां, पद्मेची दुःखकहाणी वाचून एका वाचकाच्या हृदयाला तर इतका द्रव आला कीं, त्यानें हरिभाऊंस एक खरमरीत पत्र लिहून, “ इतके निर्दय तुम्ही कसे आहां, व पद्मेनें तुमचें काय घोडें मारलें आहे कीं, पहिल्यापासून शेवटपर्यंत विचारीला एक लवभरही सुख तुम्हीं लागूं दिलें नाहीं ? ” असा स्पष्ट सवाल विचारला.

उपसंहार.

येथें या निबंधाचें कार्य संपलें, ज्या एका दृष्टीनें हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा विचार या लेखांत करण्याचें आम्हीं योजिलें होतें तें कार्य येथें झालें. या कादंबऱ्यांचा इतर अनेक दृष्टींनीं विचार व

परीक्षण करता येण्यासारखे असून हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचे पूर्ण अध्ययन करावयाचे तर ते तसे अनेक बाजूंनी होणे अवश्य आहे. परंतु ते कार्य वेगळ्या निबंधाचे—किंबहुना ग्रंथाचे—आहे. आपल्या कादंबऱ्यांत हरिभाऊंनी दाखविलेले मनुष्यस्वभावाच्या वर्णनाचे कौशल्य; त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांच्याद्वारे वाचकांपुढे मांडलेली सामाजिक व राजकीय मते; त्यांचे संविधानक रचण्याचे चातुर्य; त्यांची सूक्ष्म व मार्मिक निरीक्षणशक्ति; भिन्न भिन्न मनोविकारांच्या चालनेचे व प्रगतीचे हुबेहुब चित्र उठविण्याची कुशलता; गंभीर आणि सूक्ष्म विनोद; उत्तान आणि अश्लील शृंगाराच्या अभावाने त्यांच्या कादंबऱ्यांना आलेला नितांत शुद्धपणा; त्यांनी वर्णन केलेली भिन्न भिन्न स्त्रीपुरुष पात्रे; आपल्या कादंबऱ्यांतून त्यांनी मुलांचीं पात्रे रेखाटली आहेत त्यांवरून त्यांचे दिसून येणारे मुलांच्या मनोविकासाचे सूक्ष्म निरीक्षण व अध्ययन; अशा एक की दोन, अनेक गोष्टींनी मराठी वाङ्मयास चिरकाल भूषणभूत होणाऱ्या व अभिमान वाटणाऱ्या या कादंबऱ्यांचा विचार करणे, व त्यावरून हरिभाऊंचा प्रतिभाशाली कादंबरीकार या नात्याने एकंदर वाङ्मयांत काय दर्जा लागतो हे ठरविणे अवश्य आहे. तसेच त्यांच्या कादंबऱ्यांतील कांहीं दोष—या जगांत दोषरहित असे कांहींच नसतांना हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या तरी त्याला अपवाद कशा होऊ शकतील?—दाखवून, त्यांच्या कादंबऱ्यांवर व त्यांतील त्यांच्या मतांवर येणाऱ्या आक्षेपांचा विचार करणेही जरूर आहे. पण ते कार्य एका लहानशा लेखांत होणे शक्य नसून ते येथे करण्याचा आमचा हेतुही नव्हता. |हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्या समाजाचे नुसते मनोरंजन करण्यासाठी लिहिलेल्या नसून, समाजाला शिक्षण देण्याच्या, लोकमताला वळण लावण्याच्या, समाजापुढे विशिष्ट ध्येय ठेवून त्या घेयाला प्राप्त होण्यासाठी विधायक सूचना

समाजापुढे मांडण्याच्या पवित्र हेतूने या सर्व कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या असून, तो हेतु प्रत्येक कादंबरीत क्रमाक्रमाने कसा उत्क्रांत केला आहे; व त्यामुळे त्यांची प्रत्येक कादंबरी एकमेकीपासून वेगळी, स्वतंत्र अशी नसून, सर्व कादंबऱ्या मिळून एक संपूर्ण माला कशी आहे हे दाखवावयाचे, एवढेच या लेखाचे कार्य होतें. आतां हा लांबलचक निबंध संपवून वाचकांची रजा घेण्यापूर्वी एक महत्त्वाची गोष्ट येथे सांगणे अवश्य आहे. ती गोष्ट ही की, सिंहावलोकनन्यायाने गतकाळांतील बारीकसारीक गोष्टी कालाच्या उदरांत लुप्त होऊन ठळक व मुख्य गोष्टी तेवढ्या यथादर्शन दृष्टीला (perspective) दिसतात. म्हणून प्रत्यक्ष त्या कालांत वावरणाऱ्यांना आपल्या सभोवतालच्या परिस्थितीच्या प्रवाहा—(Forces) मध्ये जी सुसंगता दिसली किंवा भासली नसेल, ती सुसंगता त्यांच्या पुढील पिढींतल्या मंडळींना गतकाळांत perspective च्या या नियमामुळे दिसणे शक्य आहे. या कारणास्तव आजच्या पिढीतील वाचकांना हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतून चित्रित केलेल्या राजकीय व सामाजिक चळवळींच्या इतिहासांत जी सुसंगतता व पौर्वापरसंबद्धता दिसेल, ती, हरिभाऊंच्याशी समकालीन असणाऱ्या, त्यांच्या वातावरणांत वाढलेल्या आणि त्यांच्याशी साहचर्याने, अगर त्यांचा प्रतिपक्ष घेऊन त्यांनीं वर्णिलेल्या सार्वजनिक चळवळींतच काम केलेल्या वाचकांना कदाचित् वाटणार नाही. इतकेच नव्हे तर, पुढे परिणत होणाऱ्या काहीं क्रिया हरिभाऊंनीं भविष्यदृष्टीने जाणल्या हें आमचे विधानही त्यांच्या खांद्याशीं खांदा लावून काम केलेल्या त्यांच्या सहकारी आणि प्रतिपक्षी स्नेह्यांना—ज्यांना हरिभाऊंचे गुणदोष, त्यांच्या साधनांची आणि गुणांची परिमितता, व त्यांच्या कालाची नियंत्रितता प्रत्यक्ष माहिती असण्याचा अधिक संभव आहे त्यांना—साहजिकपणे अतिशयोक्तीचे वाटेल. हरिभाऊंनीं आपल्या पहिल्या कादंबऱ्या ज्या

काळांत लिहिल्या तो काळ आज गेला; त्या वेळचे वादविवाद, त्या काळचे तीव्र मतभेदाचे प्रश्नही आज जाऊन त्या जागीं नवे प्रश्न आले; तेव्हा या नव्या काळांतल्या वाचकांस हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या कशा भासतील, या दृष्टीनें या जुन्या काळांतल्या वाचकांनीं या निबंधाकडे पहावें अशी त्यांना विनंति आहे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांची आम्हीं लाविलेली संगति चुकीची असूं शकेल; व या प्रश्नाला दुसरी बाजू असण्याचाही संभव आहे. म्हणून या आमच्या निबंधानें ती दुसरी बाजू किंवा दुसरीं भिन्न मते पुढें येऊन आमचें मत चुकीचें ठरेल. पण तें तसें झालें तरी ती एक इष्टापत्तिच आहे. कारण, त्यामुळेही आमच्या या निबंधाचें मुख्य कार्य होणार आहे, तें हें कीं, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचें त्यामुळे अधिक पद्धतशीर वाचन व अध्ययन होऊन हरिभाऊंची खरी योग्यता समाजास अधिक चांगल्या रीतीनें समजून येईल. तें काहीं असलें तरी ही मुख्य गोष्ट कोणासही नाकबूळ करितां येणार नाही कीं, हरिभाऊंनीं मराठी वाङ्मयांत चिपळूंगकर-आगरकरांप्रमाणेंच मोठी क्रांति घडवून आणली असून, त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारे वाङ्मयांत जी भर टाकली आहे ती चित्स्थायी व अनुकरणीय असून इतर कोणत्याही भाषेशीं तुलना करितांना अभिमानानें बोट दाखवितां येण्यासारखी आहे. आपल्या ग्रंथांच्या व लेखांच्या द्वारे हरिभाऊंनीं समाजाच्या लोकमतावर जो परिणाम घडवून आणला असेल तो क्षणभर बाजूला ठेविला तरी, आज तीस वर्षे सतत वाङ्मयाची सेवा करून जो मोठा ग्रंथसंग्रह त्यांनीं निर्माण केला आहे, त्याद्वारे त्यांनीं देशाची, समाजाची आणि मातृभाषेची मोठीच सेवा केली आहे यांत संशय न्ही! म्हणून शंवटीं, भावानंदाचा शिष्य रामानंद याच्याच शब्दांत म्हणावयाचें तर, हरिभाऊ म्हणजे “ ज्यानें काहीं करून दाखविलें व उदाहरण

घालून दिलें असा माणूस होता;” आणि म्हणून त्यांच्या कार्याचें—
कादंबऱ्याचें—मर्म आमच्या अल्पमतीप्रमाणें वाचकांच्या पुढें
ठेवून, एकवार

‘Behold: the Man!’

एवढेंच म्हणतों.

“मी” या कादंबरीवर चार विचार.

(फर्ग्युसन कॉलेजतील “साहित्यमंडळ” पुढे ता. ६-२-२२ रोजी वाचलेला निबंध.)

हरिभाऊंच्या निधनाने महाराष्ट्राची आणि महाराष्ट्र वाङ्मयाची केवढी मोठी हानि झाली आहे, याची महाराष्ट्रातील बऱ्याच जणांस अद्यापि योग्य कल्पना झाली नाही, असें मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते; कारण प्रतिभेने आणि विद्वत्तेने हरिभाऊंपेक्षा कमी अशा कित्येक कवींच्या आणि लेखकांच्या दरवर्षी पुण्यतिथीवर पुण्यतिथि होत असता या चार वर्षांत विचार्या हरिभाऊंची, मराठी कादंबरीच्या आद्यजनकाची, ज्या लेखणीतून “पण लक्षांत कोण घेतो ?” यासारखी अप्रतिम कादंबरी उतरली त्या लेखणीची, ज्या दिव्य दृष्टीने “मी” मधील उज्ज्वल व उदात्त श्येये वीस वर्षांपूर्वीपासून समाजास दाखविली त्या प्रतिभावान् दृष्टीची, या चार वर्षांत एकासही आठवण होऊं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? * हरिभाऊंनी वाङ्मयांत करून ठेविलेली कामगिरी जर निःसंशय अमोल आणि चिरस्थायी आहे, तर त्यांच्या स्मृतीविषयी ही अनास्था कां दिसावी ? याचे कारण कित्येक असें म्हणतील कीं, त्यांच्या कार्याचे खरे महत्त्व आम्हांस अद्यापि समजले नाही. त्यांच्या कादंबऱ्या पुष्कळ लोक वाचतात, पण त्यांत काहीं महत्त्व आहे, विचार करण्यासारखे काहीं आहे, या दृष्टीने वाचण्याऐवजी केवळ चार घटका कशा तरी घाळविण्यासाठीच वाचतात. हें खरें असेल तर हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या वरच्या परीक्षांना नेमून विश्वविद्यालयाने एका प्रकारे हरिभाऊंवर उपकारच करून ठेविले आहेत असें म्हटलें पाहिजे. कारण यामुळे तरी त्यांनी

* १९२२ च्या मार्च महिन्यांत नूतन मराठी विद्यालयाने हरिभाऊंची पुण्यतिथि प्रथमच साजरी केली त्याच्या आधीचें हें विधान आहे.

निर्मिलेल्या वाङ्मयाचा अधिक अभ्यास होऊन समाजास त्याची योग्यता समजून येईल.

परंतु समाजाच्या या औदासीन्याची मीमांसा मी वेगळ्या प्रकारे करितों. आपला गुरु मिळू याजबद्दल लिहितांना लॉर्ड मोल्ले यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत. ते म्हणतात, “लोकनायक दोन प्रकारचे असतात. कांहीं लोकनायक आपल्या भव्य व तेजःपुंज अधिकारसामर्थ्याने लोकांवर आक्रमण करितात. ह्मण्टलावर उमटलेला यांच्या उपदेशाचा ठसा पुसून टाकतां येत नाही. आकाशवाणीप्रमाणे यांचे शब्द एकसारखे कानांत घुमत असतात. आणि मंत्रद्रष्ट्या ऋषींप्रमाणे यांच्या म्हणण्याविरुद्ध तोंडावाटे व काढण्याची छाती होत नाही. पण दुसरे कांहीं लोकनायक असे असतात की, त्यांची अधिकारयुक्त वाणी कधीं कानींहि पडत नाही. आपली व्यक्तिविषयक जाणीव यत्किंचितही न पटूं देतां हे न कळत आपल्या अंतरंगांत प्रवेश करितात, व तेथून आपली मनःसूत्रे हालवूं लागतात. गुरूविषयी वाटणारी दृढ निष्ठा व अचल विश्वास, या सद्भावना उद्दीपित न करितां हे लोकनायक जनमतांत स्वयं अन्वेषण करून सत्यास आपलेसें करून घेण्याच्या उच्चतर भावनेस जागृत करितात. मिळुर्चा गणना या दुसऱ्या वर्गांत करावी लागेल; आणि म्हणूनच आपल्या गुरूनें एकाद्या सार्वभौम राजाप्रमाणे वाजतगाजत आपल्या शासनाची घोषणा करावी असें वाटणाऱ्या लोकांस तो अगदीं तेजोहीन भासतो.” हरिभाऊंच्या बाबतींत विचार करितांना मोल्लेच्या वरील उद्गारांची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. हरिभाऊंनी आपले कार्य आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारे केलें असल्यामुळे, त्यांचा समाजावर जो परिणाम झाला तो समाजास न कळत व सावकाश झाला. यामुळे आपल्यांत असा फरक झाला असून त्याला बऱ्याच अंशीं हरिभाऊ कारण आहेत हें समाजाच्या लक्षांत आलें नाही.

हे खरे असेल तर हरिभाऊंची गणना मिळबरोबर दुसऱ्या प्रकारच्या लोकनायकांत केली पाहिजे. आगरकरांच्या स्पष्टोक्तिरूपी तोफेचा धडधडाट किंवा चिपळूणकरांच्या वक्रोक्तिरूपी तरवारीचा लखलखाट हरिभाऊंमध्ये नाही. त्यांच्या लेखनपद्धतीचे, आणि तद्द्वारे वाचकांचे मन आकर्षण करून घेण्याचे त्यांचे जे कौशल्य आहे, त्याचे मोर्लेच्या शब्दांत “A moderate and impersonal kind of persuasion” असे वर्णन करिता येईल. अथवा काव्यप्रकाशकार मम्मटाच्या शब्दांत असे म्हणता येईल की, हरिभाऊंचे शब्द प्रभुसंमित अथवा मुह्यसंमित नसून कातासंमित आहेत. हरिभाऊ आपल्या वाचकांच्या अंतरंगांत भावनेपेक्षा विचारांच्या मार्गाने हळूच शिरतात, आणि क्रमाक्रमाने त्यांच्या विचाराला असे वळण लावतात की, या विचारांच्या उत्क्रमणातून आपण हरिभाऊंच्या अगर दुसऱ्या कोणाच्या साहाय्याने गेलो नसून, स्वतःच आपण आपल्या इच्छेने गेलो आहोत असे त्याला पुढे वाटू लागते. ज्या गुरूने आपणाला नकळत सत्यतत्त्वापुढे आणून उभे केले असते त्या गुरूची आठवण आपण अशा वेळी विसरतो; व आतांपर्यंतचा हा मार्ग आपण स्वतःच साहजिक उत्क्रांतीने शोधून काढला आहे असे आपणास वाटते. समाजाची हरिभाऊंबद्दलची आजची अनास्था वर म्हटल्याप्रमाणे यामुळेच असावी, आणि या अनास्थेचे अगर औदासीन्याचे हेच कारण असले, तर हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचे कार्य कल्पनेबाहेर यशस्वी झाले आहे असे म्हटले पाहिजे. कारण, मोर्ले यांनी म्हटल्याप्रमाणे, अशा प्रकारच्या लोकनायकांचा हेतु लोकांचे लक्ष आपल्या स्वतःच्या व्यक्तीकडे लागण्यापेक्षा आपण पुढे ठेविलेल्या व्येयाकडे लागावे हाच असतो. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांच्या वाचनापासून होणाऱ्या आनंदापुढे जर हरिभाऊ या व्यक्तीची आठवण पुसून जात असेल तर हा उच्च व स्वार्थरहित हेतु साध्य झाल्याची

आणखी दुसरी साक्ष कोणती पाहिजे ? पण तें कसेही असलें तरी, आजची सामाजिक व राजकीय विचारक्रांति होण्यास ज्या थोर पुरुषांचे श्रम कारणीभूत झाले असतील त्यांचे परिश्रम ओळखून त्यांचे श्रणी होणे अवश्य असतां, या आपल्या शिरावरील ऋणभारांत हरिभाऊंचा भाग किती महत्त्वाचा आहे इकडे आपण दुर्लक्ष करणें उचित नाहीं. माझ्या अल्प मतीनें आणि दृष्टीनें मला हरिभाऊंची या बाबतींतील सेवा फारच बहुमोल वाटते; आणि विचारक्रांतीच्या काळांत त्यांनीं समाजाला नकळत केलेली ही महत्त्वाची कामगिरी, त्यांचा भक्त म्हणून म्हणा किंवा शिष्य म्हणून म्हणा वाचकांसमोर मांडणें मी माझे आद्य कर्तव्य समजतो.

कोणत्याही कलेचा, आणि त्यांत विदग्ध वाङ्मयही आलेंच, हेतु केषळ आनंदोत्पादन नसून, सत्याचा आणि नीतीचा सानंद बोध हा प्रधान हेतु आहे, असें हरिभाऊंचें दृढ मत होतें. पण एवढेंच कीं, हें सत्य पुढें करावयाचें तें असत्याच्या आभासांतून; ही सताची प्रगति करावयाची, ती असताच्या निषेधानें. त्यांनीं आपल्या सर्व कादंबऱ्या लिहिल्या त्या एक विशिष्ट हेतु मनांत धरून लिहिल्या असून त्यांच्या दहा सामाजिक कादंबऱ्यांतून एक तत्त्व कसें सूत्रित झालें आहे, हें मी एका वेगळ्या निबंधांत दाखविलें आहे. प्रस्तुत निबंधाचा विषय जी “मी” ही कादंबरी, तिचें खरें मर्म समजण्यास, तिचें द्या दहा कादंबऱ्यांतील मालेंत कोणतें स्थान आहे तिकडे लक्ष देणें जरूर आहे. इंग्रजी शिक्षणाचे पहिले दुष्परिणाम निघून गेल्यावर शिक्षितांचे ढोळे उघडून त्यांचें आपल्या देशाच्या हीन स्थितीकडे लक्ष लागलें, आणि ती स्थिति सुधारण्यासाठीं प्रत्येकजण आपापल्यापरी उपाय सुचवूं लागला. तत्कालीन दोन भिन्न दृष्टिकोनांप्रमाणें त्या वेळीं दोन भिन्न पंथ उत्पन्न झाले. एकाचें म्हणणें कीं, आपली समाजरचना बिघडल्यामुळें राजकीय

पारतंत्र्याचें जोखड आपल्या मानेवर बसलें, म्हणून समाजसुधारणा केल्याशिवाय राजकीय सुधारणा करणें व्यर्थ आहे. दुसरा पक्ष म्हणे की, ज्या वेळीं आम्ही राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र होतो, त्या वेळींही आज आहे हीच समाजरचना होती; म्हणून समाजरचनेचा देशाच्या अवनत स्थितीशीं कार्यकारणसंबंध लावणें युक्त नाही. राजकीय पारतंत्र्याचा स्वतंत्र रीतीनेंच विचार केला पाहिजे. तें दूर करण्याच्या उपायांचा सामाजिक सुधारणेशीं संबंध नाही. अशा रीतीनें दोन पक्ष त्या वेळीं उत्पन्न झाले. या दोन्ही पक्षांची उत्पत्ति हरिभाऊंनीं आपल्या ‘गणपतराव’ व ‘यशवंतराव खरे’ या दोन कादंबऱ्यांत वर्णिली आहे. या दोन पक्षांच्या परस्परांवरील आघातप्रत्याघातांत दोहोंच्या मधला मार्ग काढणारा नवीन पक्ष निर्माण झाला; किंवा पक्ष निर्माण झाला असें म्हणण्यापेक्षा, दोन्ही बाजूंस थोडें थोडें सत्य असून दोन्ही बंधनें—सामाजिक आणि राजकीय—शिथिल केल्याखेरीज देशोन्नति होणार नाही, अशा प्रकारची नवीन कल्पना उत्पन्न झाली. त्या संधीचें “मी” हें चित्र असून अशा प्रकारचें कार्य करणें किती दुर्घट आहे; कारण इकडून समाजाची व तिकडून सरकारची अप्रियता अशा दुहेरी पेंचात हें कार्य करावयाचें; म्हणजे तें अत्यंत स्वार्थत्यागाशिवाय, आत्मत्यागाशिवाय होणार नाही; आणि तें कसें, हें हरिभाऊंनीं या कादंबरीत दाखविलें आहे; आणि म्हणूनच त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत या कादंबरीचें महत्त्व विशेष आहे. आपण या कादंबरीकडे आजच्या दृष्टीनें पाहिलें तर त्यांत नवीन असें तत्त्व आपणास कदाचित् काहीं वाटणार नाही. कारण “मी” मध्ये हरिभाऊंनीं नवीन कल्पना नवीन म्हणून प्रथमच दर्शविल्या आहेत, त्या आज इतक्या सर्वमान्य झाल्या आहेत की, त्यांत आज काहीं नाविन्य उरलें नाही. ही गोष्ट स्वतः हरिभाऊंनींही पुढें वीस वर्षांनंतर

लिहिलेल्या “मी”च्या प्रस्तावनेत मान्य केली आहे. पण ज्या काळी “मी” ही कादंबरी लिहिली गेली, त्या काळातील कल्पनांचे गोड फळ आजची स्थिति आहे. हे लक्षात ठेविले म्हणजे या कादंबरीचे महत्त्व लक्षात येईल. परंतु हा विचार सोडून दिला तरी आजच्या काळीसुद्धा “मी” या कादंबरीचे दुसरे एक महत्त्व आहे; व ते म्हणजे त्यातील आत्मत्यागाची प्रखर तेजस्विता. आज जरी देशोन्नतीसाठी निःस्वार्थीपणाने प्रयत्न करणाऱ्या कांहीं संस्था निघाल्या आहेत, तरी “मी”मध्ये हरिभाऊंनी आत्मत्यागाचे जे श्रेष्ठ वाचकांपुढे ठेविले आहे, ते इल्लींच्या काळीसुद्धा तितक्या पूर्णपणे आमच्या आचरणात आले नाही. ज्याला देशकार्य करावयाचे त्याला किती पूर्णपणे आत्मत्याग करणे जरूर आहे, हे हरिभाऊंनी “मी” मध्ये दाखविले आहे. हे पूर्ण आत्मत्यागाचे उदाहरण आज महात्मा गांधींनी प्रत्यक्ष घालून दिल्यामुळे देशकार्याला आजच्या इतकी आत्मत्यागाची जरूरी पूर्वी कधी उत्पन्न झाली नव्हती; म्हणून केवळ यामुळेच आजच्या पिढीला “मी” सारख्या उदात्त कादंबरीचे अध्ययन व चिंतन अत्यंत अवश्य आहे. असो.

आता या कादंबरीचे परीक्षण आपल्यापुढे कोणत्या दृष्टीने करावे, हा माझ्यापुढे मोठा प्रश्न आहे. कला या दृष्टीने कादंबरीचा विचार केला तर कथानकरचनेचे चातुर्य, सुसंगतता, मानवी स्वभावाच्या वर्णनाचे कौशल्य, या सर्वांचा विचार करावा लागून, शेवटी यथार्थवाद म्हणजे Realism आणि यथेप्सितवाद म्हणजे Idealism या वादांतही शिरणे भाग पडेल. पुढे अंतरंगाचे परीक्षण करिताना प्रसंगोपात्त ग्रंथकर्त्याने जीं मते प्रतिपादिली आहेत; व आपल्या मते जी कार्यदिशा बरोबर व अनुकरणीय म्हणून वाचकांपुढे मांडली आहे, तिचेही परीक्षण करावे लागेल; व त्यात

अनेक वाद उपस्थित होतात. राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या परीक्षण करावे म्हणजे तर हे वाद अधिकच वाढतील. तेव्हा या अडचणीतून सुटण्यास मला एकच मार्ग दिसतो तो हा की, टीकाकारांची to estimate म्हणजे निर्णय करणे, आणि to interpret म्हणजे समर्थन करणे, अशी जी दोन कर्तव्ये आहेत त्यांपैकी दुसऱ्या कर्तव्याचा अवलंब करणे. कादंबरीचे estimate करावयाचे म्हणजे, तर कादंबरीलेखनाचे जे नियम आहेत ते प्रथम सांगून त्या कसाला ही कादंबरी कितपत उतरते; टीकाशास्त्राचे जे सर्वमान्य नियम आहेत ते हरिभाऊंनी बरोबर पाळले आहेत की नाहीत या गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. इतक्या खोल शास्त्रीय टीकेत शिरण्यास मजपेक्षा आपले वाङ्मयाचे प्रोफेसर अधिक समर्थ आहेत. शिवाय हरिभाऊंविषयी माझ्या मनात जो नितांत आदर वसत आहे, त्यामुळे कदाचित् मी या निःपक्षपातीपणाच्या कामाला अयोग्य ठरेन. टीकाकाराचे दुसरे कर्तव्य जे interpret करण्याचे ते मात्र करावयास मी तयार आहे. आपल्याला एकादा ग्रंथ उत्कृष्ट का वाटला; त्यातील कोणता भाग आपल्या मनाला विशेष पटला; त्यातील कोणत्या गुणाचे आपल्याला विशेष स्वारस्य वाटले; हे वाचकांना सांगून त्यांना आपल्या आनंदाचे अंशभागी करणे हेही टीकाकाराच्या कर्तव्यातच मोडते. हेच Interpretation किंवा समर्थन होय. शिवाय एका लेखात या सर्व बाजूंनी विचार करणेही शक्य नाही. तथापि मी ज्या मार्गाने या कादंबरीचा विचार करण्याचे योजिले आहे त्यात प्रसंगानुरोधाने इतर अंगांचेही दिग्दर्शन होईल अशी मला आशा आहे.

कवि किंवा कादंबरीकार जेव्हा एकाद्वये किंवा सत्य स्वतःशी निश्चित करून ते जगापुढे मांडण्याचा निश्चय करितो, तेव्हा ते शक्य तितक्या मोहक स्वरूपात मांडले जावे असा त्याचा हेतु

असतो. म्हणून तो आपल्या स्वतःची नवीन सृष्टि करून त्यात आपल्याला हवीं तशीं माणसें निर्मून त्यांच्या द्वारे त्या करपना वाचकांच्या मनावर बिंबवितो. अर्थात् जें आज समाजांत नाहीं पण जें असावें असें त्यास वाटतें, तें जणू काहीं आज समाजांत आहेच, किंवा निदान तें रूढ करण्याबद्दल प्रयत्न तरी चालला आहे, अशा रीतीचा समाज तो रंगवितो. म्हणजे यावरून कादंबरी हा समाजाचा आरसा नव्हे हें अर्थातच सिद्ध झालें. समाज आहे तसा दाखविणें हें काम इतिहासाचें आहे; त्यासाठीं काव्याचा आणि कादंबरीचा अवतार नाहीं. काव्य आणि कादंबरी ही कला आहे; आणि या कलाप्रधान वाङ्मयाबद्दल ओस्कार वाईल्डनें म्हटलें आहे कीं, "Literature always anticipates Life. It does not copy it, but moulds it to its purpose." म्हणजे कवि संसाराचें वर्णन यथार्थ करित नाहीं तर यथेप्सित करितो. हें वाक्य अगदीं सत्य आहे. जें सत्य समाजाला दिसलें नाहीं, पण जें स्यास दिसलें पाहिजे अगर ज्या सत्याकडे समाज वळत नाहीं पण त्यानें वळणें अवश्य आहे, तें सत्य कादंबरीकार दाखवितो, म्हणजे तितक्या प्रमाणानें तो संसारचित्र यथेप्सित रंगवितो. पण जें सत्य बिंबवावयाचें आहे तें आहे त्या साधनांतूनच उत्क्रांत करून दाखवावयाचें असतें, म्हणजे त्याला आपल्या हेतूसाठीं "वस्तुस्थिति"चाच पाया घ्यावा लागतो. पण ही वस्तुस्थिति तो अगदीं आहे तशीच घेत नाहीं. म्हणजे तिचें नुसतें यथार्थ वर्णन करित नाहीं, तर आपल्याला इष्ट तितकेंच, थोडेंसें, वाचकांची सत्यत्वप्रतीति न जाईल इतकें तिला वळण देतो. म्हणजे तिला आपल्या हेतूपुरतें यथेप्सित करतो. यावरून कादंबरीला वस्तुस्थितीचा आधार असणें भगत्याचेंच आहे हें लक्षांत येईल; व हाच खरा 'यथार्थवाद' होय. इतिहासांत ज्याप्रमाणें सत्य, निव्वळ सत्यच (Truth, and

nothing but the truth) लागते त्याप्रमाणे येथे नाही. येथे सत्य तर हवेच, पण त्याला Selection आणि Idealization—निवड आणि यथेप्सित रचना—यांचे आस्तरण पाहिजे. इतिहासाला हे कधीही चाळणार नाही. कादंबरीतील सत्याला जर निवड आणि कल्पकता यांची जोड दिली नाही, तर ते सत्य उग्र होऊन, त्याचे सानंदत्व नाहीसे होईल व त्याचे काव्यत्वच उरणार नाही. Realism म्हणजे वस्तुस्थितिव किंवा यथार्थत्व या दृष्टीने केव्हाही त्याज्यच होय. Realism चा खरा अर्थ इतकाच की, सत्य ज्या पार्श्वभूमीवर रंगवाक्याचे, ज्या साधनांनी पुढे मांडावयाचे ती पार्श्वभूमी व ती साधने सामान्य वाचकांच्या रोजच्या आयुष्यक्रमांतील आचार-विचारांशी साधारणतः विसंगत असू नयेत. हाच अर्थ एका इंग्लिश टीकाकाराने पुढील अर्थपूर्ण शब्दांनी व्यक्त केला आहे:—

“Again there is the truth which we require in creative literature; whether Fiction or Poetry, this is the truth of Art; for the characters and events of the poet and novelist are typical, not actual. The scenes which the poet or novelist describes, and the characters which he draws, have no existing originals. The originals are the creations of his mind, as well as the representations; and the proper truth which belongs to fiction is the truth of idea; that is to say, the generalized experience of the individual author must correspond to the generalized experience of the community or of the race.” या अवतरणातील शेवटच्या वाक्यात माझ्या मते Realism ची खरी व्याख्या उत्कृष्टपणे करण्यात आली असून ती लक्षात ठेवून आपण हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांकडे पाहिले, तर

त्यांचे खरे महत्त्व व हरिभाऊंचे खरे कौशल्य ओळखणे आपणास अवघड जाणार नाही.

रिआलिझम्—यथार्थवाद—म्हणजे काय, हे आतांपर्यंत सांगितले. आतां याचा आनंददायक परिणाम होण्यास selection व idealisation म्हणजे निवड आणि यथेप्सित रचना हे दोन गुण लागतात म्हणून वर सांगितले. हरिभाऊंनी स्वतःच एकदा म्हटल्या-प्रमाणे, “ कादंबरीकाराचे कौशल्य हे आहे की, अनेक प्रकारचे मनुष्यस्वभाव व प्रसंग पाहून, त्यांचा आपल्या हेतूला पोषक व वाचकांना मनोरंजक अशा रीतीने उपयोग करणे.” या अनेक प्रसंगांपैकी कोणते प्रसंग आपल्या हेतूला पोषक आहेत हे ओळखून त्याच प्रसंगांचा उपयोग करणे, ही निवड; आणि तो उपयोग वाचकांना मनोरंजक अशा रीतीने करणे, ही रचना. कादंबरीकाराला हरिभाऊंनी उत्कृष्ट आचार्याची किंवा जवाहिर्याची उपमा दिली आहे. ते म्हणतात, “ आपणांला उपयोगी पडतील ते हिरे निवडून जवाहिर्या त्यांची अशी सुंदर रचना करतो की, ते हिरे परस्परांच्या सान्निध्याने उठून दिसून त्या दागिन्याने पाहणाराचे मन मोहून गेले पाहिजे.” त्यांत निवड आणि रचना हीं दोन्ही आलीच; यावरून या दोन गुणांना कादंबरीलेखनाच्या कलेत किती महत्त्वाचे स्थान आहे, हे लक्षांत येईल. या दोन गुणांविना जर रिआलिझम असेल तर त्याचे स्वरूप सर्व निघून जाईल; इतकेच नव्हे तर त्याचे स्वरूपही आपणांस घाणेरडे व किळसवाणे वाटे; आणि असे होताक्षणीच त्यांतील कलात्व संपते. सौंदर्याचे आविष्करण (Expression) म्हणजे कला होय. आणि आनंद हा सौंदर्याचा आत्मा आहे. ज्या ठिकाणी आनंद नाही तेथे कलाही नाही, अशी ही कारणपरंपरा आहे. असो. आतां हरिभाऊंच्या बहुतेक सर्वच सामाजिक कादंबऱ्यांप्रमाणे “ मी ” मध्ये सद्धा यथार्थत्व. निवड

आणि रचना या तीन गुणांचा किती सुंदर मिलाफ झाला आहे, हे आपणांस पुढील विवेचनावरून दिसेलच.

देशोन्नति ही केवळ सामाजिक सुधारणा किंवा निव्वळ राजकीय सुधारणा यांवर अवलंबून नाही. ही अनेकांगी असून हे अनेकांगी कार्य करण्यास पूर्णपणे आत्मत्याग करणारी माणसे पुढे आली पाहिजेत, या दोन गोष्टी वाचकांपुढे मांडण्यासाठी “मी” ही कादंबरी आहे हे आपण पाहिले. ही तत्वे पुढे मांडण्यासाठी हरिभाऊंनी काय काय साधनें उपयोजिली आहेत हे आता पाहू. अमुक एक गोष्ट व्हावी किंवा असावी असे कादंबरीच्या द्वारे दाखवायाचे असले तर ती गोष्ट करणारी किंवा असणारी एकादी व्यक्ति कल्पून तिच्या द्वारे त्या गोष्टीचे फायदे दाखविले पाहिजेत. त्याप्रमाणे येथेही देशोन्नति ही एकांगी नसून अनेकांगी आहे हे तत्त्व ओळखून त्यासाठी पूर्णपणे आत्मत्याग करणारी व्यक्ति दाखविली आहे; आणि तीच प्रस्तुत कादंबरीचा नायक होय. आतां एकाद्या खऱ्याखऱ्या व्यक्तीच्या आयुष्याचा इतिहास म्हणजे ज्याप्रमाणे चरित्र होय, त्याप्रमाणे, एकाद्या कल्पित व्यक्तीचा इतिहास किंवा चरित्र म्हणजे कादंबरी होय. म्हणून “मी” हे या कल्पित व्यक्तीचे चरित्र आहे. यामध्ये ही व्यक्ति—भाऊ—याने काय कार्य केले व त्याची मते काय होती, याचा इतिहास दिला आहे. चरित्र दोन प्रकारचे असते. एक दुसऱ्याने लिहिलेले व दुसरे स्वतः त्या व्यक्तीने लिहिलेले. येथे हरिभाऊंनी दुसरा प्रकार पसंत केला आहे व त्याचे कारण उघड आहे. भिन्न भिन्न मतांचे एकाद्याच्या मनावर परिणाम काय झाले, व त्याच्या स्वतःच्या मतांची व विचारांची उत्क्रांति कसकशी होत गेली; कोणत्या कोणत्या प्रसंगांमुळे त्याच्यावर काय काय परिणाम झाले; अमुक एका विशिष्ट रीतीने व्यागण्यास त्यास कोठून प्रेरणा मिळाली; इत्यादि गोष्टी एकादा मनुष्य स्वतः जशा

विस्ताराने सांगू शकेल तशा त्या दुसऱ्यास कधीही सांगता येणार नाहीत. म्हणून अत्यंत कार्यकर्त्री व कार्यक्षम अशी व्यक्ति कल्पून तिच्याच मुखातून आपल्या भिचारांची व मतांची सर्व संक्रमणे बदविणे, हाच अशा बाबतीत खरा परिणामकारक मार्ग आहे. यामुळे वाचकांच्या सत्यत्वप्रतीतीला अधिक बळकटी येऊन तिचा मनावर परिणाम अधिक होतो. प्रख्यात टीकाकार श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी “ रागिणी ” वरील आपल्या उत्कृष्ट टीकेत, सत्यत्वप्रतीति उत्पन्न करण्यासाठी कादंबरीकार जे उपाय योजतात त्यांचे बहुमोल वर्गीकरण केले आहे. त्यात ते या आत्मचरित्रवजा कादंबऱ्यांबद्दल लिहितांना म्हणतात की, “ आपले मनोविकार आपणा स्वतःस जसे कळतात, तसे इतरांस कळणे शक्य नसते; यामुळे कादंबरीकाराने पात्रांच्या मनोविकारांचे तपशीलवार वर्णन दिल्यास त्याजवर वाचकांचा भरंवसा बसणे कठीण जाते. सबब गोष्ट आत्मचरित्राच्या रूपाने देणे पुष्कळदा श्रेयस्कर असते. ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ! ’ या अत्युत्तम कादंबरीचे अर्धे स्वारस्य ती आत्मचरित्रात्मक आहे या गोष्टीत आहे.”

याप्रमाणे “ मी ” हे आत्मचरित्र का केले, हे आपण पाहिले. त्यातील नायक हा पुढे विलक्षण कर्तृत्ववान् व स्वार्थत्यागी निपजला. पण त्याची ही उत्क्रांति ज्या मार्गांनी व ज्या परिस्थितीतून झालेली वर्णिली आहे त्यांतच हरिभाऊंचे कौशल्य—रचनाकौशल्य—दिसून येते. कोणतीही गोष्ट विरोधाने, तुलनेने अधिक उठून दिसते. म्हणून भाऊची परिस्थिति अशी काही विचित्र दाखविली आहे की, कोणीही सामान्य मनुष्य अशा परिस्थितीतून पुढे एवढ्या मोठ्या पदाला चढेल असे सहसा वाटत नाही. भाऊची बाह्य परिस्थिति, व त्याची आंतरचित्तवृत्ति यांत पदोपदी चमत्कृतिजनक विरोध दाखविला आहे. पण त्यातही मौज ही की, ज्याप्रमाणे डोंगरातून

खाली पडणाऱ्या नदीला वाटेंत येणाऱ्या अडथळ्यांनींच अधिक वेग प्राप्त होतो, म्हणजे वाटेंत तिला अडवूं पाहणारे अडथळेच तिच्या पुढील दूरवर विस्ताराला कारणीभूत होतात, त्याप्रमाणे भाऊची बाह्य परिस्थितीच त्याच्या आंतर उक्तांतीला साक्षभूत होते. यामुळे हा वरवर वाटणारा विरोध नाहीसा होऊन उलट त्यामुळे त्याची आत्मिक प्रगति अधिक उठावदार होते. कादंबरीच्या शेवटीही अशीच मौज आहे. भाऊची प्रगति—अर्थात् विचारांची—क्रमाक्रमाने होत होत शेवटी अशा टोंकाला जाऊन पोचली आहे की, त्याचे पुढील स्थित्यंतर आत्मत्यागांतच झाले पाहिजे. याप्रमाणे साध्या रीतीने त्याने आत्मत्याग केला असता तर त्यात कांही चमत्कृति नव्हती; पण येथे आता हा आत्मत्याग करतो की नाही, अशी संदेहात्मक परिस्थिति मोठ्या चातुर्याने निर्माण करण्यांत आली आहे. भाऊने आपली उन्नति आतांपर्यंत केली, ती प्रथम कांही एक उच्च हेतु धरून केली नव्हती. आतांपर्यंत सुंदरीवरील प्रेम हा त्याचा मुख्य प्रेरक हेतु (impelling force) होता. पण पुढे होता होता देशसेवेची त्याच्या मनांत खरी आवड उत्पन्न झाली. आता तो आत्मत्याग करणार इतक्यांत आजपर्यंतचे आयुष्यातील ध्येय—सुंदरी—प्राप्त होण्याचा समय आला. तेथे कर्तव्याकर्तव्याचा मोह पडला. लो. टिळकांनी गीतारहस्यांत म्हटले आहे की, प्रत्येक व्यक्तीवर संसारांत असे मोहाचे प्रसंग येत असतात; आणि असे प्रसंग फार मनोवेधक असतात. म्हणून असले प्रसंग हुडकून काढून किंवा कल्पून त्यावरच मोठमोठे कवि सुरस काव्ये अगर उत्तम नाटके रचतात. यास्तव भाऊच्यापुढे असा प्रसंग उभा करून त्याची कार्यनिष्ठा व स्वार्थत्यागतत्परता कसाला लावण्यांत आली आहे. शिवाय यामुळे बाबकांच्या सहानुभूतीचा सर्व ओघ नायकाकडे वळून त्याचा आत्म-त्याग परिणामकारक झाला आहे. या आत्मत्यागाच्या मार्गे अशी

शोकरसाची पार्श्वभूमी रंगविल्यामुळे त्या भूमीवर हें आत्मत्यागाचें चित्र फारच खुलून व उठून दिसतें. अशा प्रकारचे प्रसंग आयत्या वेळीं आणून ते परिणामकारक होत नाहींत. त्यांची रचना पहिल्यापासून-कथानकाच्या आरंभापासून-करावी लागते. म्हणून शोकरसप्रधान काव्यांमध्ये-यांत कादंबरी व नाटक यांचाही अंतर्भाव होतोच-कथानकरचनेचें कौशल्य विशेष आहे.

“मी”च्या कथानकाचें आतां अधिक वारकाईनें परीक्षण करावयाचें म्हटलें, म्हणजे नायकाचें चरित्र आरंभापासून शेवटपर्यंत दिलें आहे, त्याचें परीक्षण होय. हें परीक्षण नीटपणें करितां येण्यासाठीं नायकाच्या या संबंध आयुष्यक्रमाचे विभाग केल्याशिवाय, त्याच्या प्रगतीची वरोवर व क्रमवार कल्पना आपणांस करतां येणार नाहीं. असे विभाग पाडले म्हणजे कथानकाची कालमर्यादाही आपणांस समजते. व कादंबरींत किंवा कथानकांत योग्य प्रमाण (Symmetry) साधलें आहे कीं नाहीं, हें समजण्यास कथानकाची कालमर्यादा समजणें जरूर आहे. या दृष्टीनें पाहिलें तर भाऊच्या चरित्राचे आठ विभाग पडतात. त्याचा आतां आपण क्रमानें विचार करूं; म्हणजे कथानकाचा विकास (Development of action) समजणें आपणांस सुलभ जाईल.

“मी” मधील १ पासून १२ प्रकरणांपर्यंत भाऊच्या आयुष्यांतील पहिला विभाग (period) धरितां येईल. यांमध्ये त्याची गृहस्थिति, त्याचें बाल्य, बाल्यांतील त्याचा स्वभाव, त्याचें बालपणांतील शिक्षण, इतका भाग आला असून, ज्या व्यक्तीमुळे त्याच्या पुढल्या संबंध आयुष्यक्रमास वळण लागलें आहे, त्या व्यक्तीचा व त्याचा प्रथम परिचय घडला आहे. येथें आपणांस असें दिसतें कीं, भाऊची बालपणची परिस्थिति अगदींच करुणास्पद आहे. बाप परांगदा झालेला; मामाच्या जिवावर तो व त्याची आई

आणि बहीण वाढताहेत; आई मनस्वी रागीट आणि आपल्या जिवाला वैतागलेली; त्यामुळे भाऊला मायेने वळण लावणारं कोणीच नाही, म्हणून त्याच्या शिक्षणाची आवाळ होत आहे; त्याचाही स्वभाव खोडकर व उनाड. अशा रीतीने ही सर्वच परिस्थिति उदास अशी आहे. त्यांत मनाला विरंगुळा पाडणारं (Relieving) असें एकही अंग नाही. उलट त्याची आई त्याला पदोपदी ज्या कठोरतेने वांगविते व त्याच्या बालपणास सहज अशा खोड्यांसही जें क्रूर शासन वारंवार मिळतं, तें पाहून वाईट वाटल्याशिवाय रहात नाही. भाऊचा नादीपणा, व ज्या एका गोष्टीच्या मार्गे लागेल त्याच्याच मार्गे लागण्याचा स्वभाव दाखविण्यासाठी, दोन तीन प्रसंग ग्रंथकाराने घातले आहेत. त्यांपैकीच ४।५ प्रकरणांत मिळून जरा वाजवीपेक्षा जास्ती सविस्तरपणाने वर्णिलेला लखोट्याचा प्रसंग होय. ही अंतिम हेतुफलाची (End) बीजे होत. या व पुढील भागांत भाऊचें व त्याच्या बहिणीचें जें वर्णन आहे तें वाचून “पण लक्षांत कोण घेतो?” मधील यमू व तिचा दादा यांच्या बालपणाची आठवण होते. या दोन्ही बहीणभावांच्या बालपणांत बरेंच साम्य आहे. असो. कथानकाच्या सुरवातीला भाऊचें वय किती असावें हें ठरविणें जरूर आहे. कारण त्यावर पुढील सर्व कालमर्यादा अवलंबून आहे. आरंभी भाऊ म्हणतो की, सुमारे आठ वर्षांपर्यंतचें आपलें बाळपण कसें गेलें हें आपणांस आठवत नाही. उगीच अंधुक अंधुक अशा गोष्टी आठवतात. पहिल्या प्रकरणापासून पुढील सर्व गोष्टी भाऊने बऱ्याच बारकाईने दिल्या आहेत. त्यावरून त्याचें वय पहिल्या प्रकरणाचे वेळीं सुमारे आठ वर्षांचें असावें असें प्रथम वाटतें. पण त्याची व सुंदरीची त्या वेळीं प्रथमच गांठ पडली, तेव्हां तिचें वय दोन अडीच असावें असें तिसऱ्या प्रकरणांत म्हटलें आहे. आणि पुढे १३ व्या प्रकरणांत भाऊंत व सुंदरींत दोन तीन

वर्षाचाच वयांत फरक असल्याबद्दल उल्लेख आहे. यावरून कथानकाच्या आरंभीं भाऊचें वय सुमारे ६ व सुंदरीचें ३ असें धरून चालण्यास हरकत नाही. भाऊचें वय आठ धरलें तर दुसरीही एक अडचण येते. त्याची मुंज कथानकाच्या सुरुवातीनंतर वर्ष सव्वा वर्षानें झालेली आहे. त्या काळीं मुंज इतके दिवस राहाणें अगदींच अशक्य. मुंज साधारणतः ७ व्या वर्षीं होते असें धरलें, तर पहिल्या प्रकरणाचे वेळीं भाऊचें वय ६ वर्षांचेंच होतें असें मानावें लागतें.

बाराव्या प्रकरणाचे शेवटीं भाऊची आणि सुंदरीची पुनः गांठ पडते आणि तेथून त्याच्या आयुष्यातील दुसऱ्या विभागाला प्रारंभ झाला. आतांपर्यंतचें भाऊचें आयुष्य म्हणजे केवळ उनाडक्या कराव्या; घरीं हट्ट करावा; बहिणीशीं भांडावें; शालेचा अभ्यास करावा न करावा; अशा प्रकारचें होतें. अभ्यास करून घेण्यास, चालरीत लावण्यास कोणीच घरांत नाही अशी स्थिति. पण आतां हें पालटलें. सुंदरी आपली मैत्रीण व्हावी या एका इच्छेनें त्याच्या आयुष्यक्रमांत बदल पडला; व तो कसकसा पडला हें हरिभाऊंनीं मोठ्या कुशलतेनें दाखविलें आहे. सुंदरी लहान असून आपल्यापेक्षां चांगलें वाचते हें पाहून त्याला लाज वाटते; व तो झटून अभ्यास करितो. सुंदरी खोडकर नाही, आज्ञाधारक आहे; म्हणून आपणही तसेंच झालें पाहिजे. वाईट मुलाचा सहवास मी आपल्या मुलीस लागूं देत नाही, असें शिवरामपंत म्हणाले. याचा परिणाम होऊन सुंदरीच्या सहवासाचें बक्षीस मिळविण्यासाठीं आपल्याला चांगला मुलगा झालें पाहिजे, अशा रीतीनें भाऊमध्ये इळू इळू एकेक बदल पडूं लागला. पण अद्यापि एक दोष त्याच्यांत आहे; तो हा कीं, तो आपल्या बहिणीला नीट रीतीनें वागवीत नाही. या आपल्या दोषाची जाणीव उत्पन्न होण्यास त्याचें स्वप्न कारण झालें. सुंदरीच्या लग्नाबद्दलचें एक स्वप्न पडून तें स्वप्न सुंदरीसाठीं लिहून

काढले. पुढे ते कागद त्याची बहीण चोरून वाचीत असतां ते पाहून भाऊस खूप राग आला आणि त्या भरांत त्यानें तिला मारलें. तानें तें सर्व सोसलें; आणि भाऊनें एका क्षुल्लक गोष्टीवरून आपल्याला इतकें वाईट वागवावें याचें तिला वाईट वाटून ती इतकेंच म्हणाली कीं, “ कायरे, सुंदरी म्हणते कीं भाऊ चांगला, तो तूं असाच का चांगला ? ” झालें; या जादूच्या वाक्यानें आपलें काम केलें. आपल्या बहिणीशीं आपलें आजपर्यंतचें वर्तन त्याच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें आणि आपली चूक त्याच्या लक्षांत आली. अशा प्रकारच्या लहान लहान प्रसंगांनीं सुंदरीच्या प्रेमाचा भाऊच्या आयुष्यावर केवढा मोठा परिणाम होत होता, हें मोठ्या कुशलतेनें दाखविण्यांत आलें आहे. असे प्रसंग पुष्कळच असल्यामुळें त्या सर्वांचा उल्लेख करणें शक्य नाहीं. पण विशेष महत्त्वाचा असा एक दिला आहे; कारण भाऊ आणि तार्ई यांचा आयुष्यप्रवाह एक मार्गानें वाहण्याला या प्रसंगापासून आरंभ झाला असून या त्यांच्या संयुक्त आयुष्यक्रमावरच पुढील कथानकाची उभारणी आहे.

भाऊच्या आयुष्यक्रमाशीं सुंदरी आणि शिवरामपंत यांचा संबंध येऊन त्याचा परिणाम त्याच्यावर झाला; आणि शेवटपर्यंत त्या सर्वांचा जीवनक्रम एकाच मार्गानें वाहात गेला. भाऊला स्वतःचें गृहसौख्य नव्हतें; त्याच्या घरीं निराशा, निष्प्रेम, आततायीपणा आणि औदासिन्य यांचेंच साम्राज्य होतें; व त्याच वातावरणांत तो वाढता तर त्याची काय स्थिति झाली असती, याचा मासला पहिल्या विभागांत आपणांस पाहावयास सांपडला आहे. पण शिवरामपंतांच्या सन्निध्यामुळें उत्तम गृहसौख्य कसें असतें याचा आदर्श त्यास दिसला; स्त्रीशिक्षणाची महती व उपयुक्तता त्यानें पाहिली; स्त्रियांना आदरानें कां वागविलें पाहिजे, हें तो तेथें शिकला. “इहलोकचा स्वर्ग” या प्रकरणांत जें गृहसौख्याचें चित्र रेखाटलें

आहे तें उदात्त नाही असें कोण म्हणेल ? शिवरामपंतांचा हा सहवास न घडता, तर भाऊच्या कल्पना व मते सर्व जुन्या काळचींच राहतीं. कारण सुंदरीची आई लिहिते, वाचते व नवऱ्याचे सद्देसुद्धां शिवते हें पाहून प्रथम त्याला कितीतरी आश्चर्य वाटलें आहे !

भाऊच्या आयुष्यांतील हा दुसरा विभाग २१ व्या प्रकरणाचे अखेरास संपतो. त्याच्या ताईच्या लग्नाची वाटाघाट चालू होते; व शेवटीं त्याची आई हट्टानें तिचें लग्न एका म्हाताऱ्या बिजवराशीं लावते. या कामांतच शिवरामपंताबद्दल भाऊच्या आईचा गैरसमज होऊन शिवरामपंतांस भाऊच्या वाड्यांतून बिऱ्हाड हलवावें लागतें. येथें भाऊचा व त्यांचा निकट सहवास संपतो. म्हणून येथपर्यंत दुसरा विभाग पाडला आहे. ताईच्या लग्नामुळे, स्त्रियांच्या असहाय स्थितीकडे भाऊचें लक्ष वेधतें; आणि तो एक त्याच्या मनाला चटकाच लागून राहतो. भाऊच्या मानसिक प्रगतीमध्ये हीही एक महत्त्वाची बाब विसरतां कामा नये. कारण यामुळे त्याच्या वयाच्या मानानें अधिक महत्त्वाचे विचार त्याच्यापुढें येऊन त्याला एक प्रकारचें अकालप्रौढत्व येतें. ताईच्या लग्नाचा असाच परिणाम सुंदरीवरही होतो. म्हणून कथानकाच्या आंतर उत्क्रांतीमध्ये (Psychological Action) ताईचें लग्न ही एक महत्त्वाची बब (Incident) आहे.

२२ व्या प्रकरणापासून २८ व्या प्रकरणाचे अखेरपर्यंत भाऊच्या आयुष्यांतील तिसरा विभाग पडतो. दुसऱ्या विभागाची कालमर्यादा सुमारें चार वर्षांची पडते. कारण ताईचें लग्न होण्याचे सुमारास शिवरामपंत भाऊच्या वाड्यांतलें बिऱ्हाड सोडून जातात. लग्नांत ताई जुन्या समजुतीप्रमाणें बरीच मोठी झाली होती. इतकी कीं, मुलगी अगदीं गळ्याशीं आली असें वाटून तिच्या आईला ती कशी

तरी उजवून टाकावी लागते. म्हणजे या वेळीं तिचें वय सुमारे १३ वर्षांचें असावें. ती भाऊपेक्षा १॥ वर्षांनीं वडील आहे. म्हणजे भाऊचें वय त्यावेळेस ११ वर्षांचें असलें पाहिजे. दुसऱ्या विभागाच्या आरंभी त्याचें वय सात वर्षांचें होतें. या तिसऱ्या विभागांत भाऊच्या आयुष्यांत तीन महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या आहेत. त्यांपैकी पहिली ताईचें लग्न झाल्यावरचा स्वतःचा मोठा आजार ही होय. यामुळे त्याच्या स्वभावाचा नादीपणा व एकछंदीपणा फारच स्पष्टपणें दिसतो. त्याचें सुंदरीवर पहिल्यापासून विलक्षण प्रेम बसलें आहे. त्याचा त्याच्या दानतीवर किती उत्कृष्ट परिणाम झाला आहे, याचें २३ व्या प्रकरणांत एक लहानसेंच पण हृदयंगम उदाहरण दिलें आहे. ताईनें त्याजवळ पत्र देऊन तें न वाचतां सुंदरीच्या घरीं पोचतें करण्यासाठीं दिलें. तें पत्र वाचण्याचा त्याच्या बालस्वभावानुरूप त्याला अत्यंत मोह झाला; व त्याप्रमाणें तो तें वाचणार इतक्यांत “सर्व पापापासून वेळींच सोडविणारी ती सुंदरीची सुंदर मूर्ति” त्याच्या दृष्टीस पडून तो त्या मोहापासून परावृत्त होतो. असो. पण ही सुंदरी आपल्यास न मिळतां आपल्या प्रतिस्पर्ध्यास मिळणार, ही नुसती कल्पनाच त्याला इतकी तापदायक होते कीं, तो लागलींच खूप आजारी पडतो. त्याच्या या आजाराचें वर्णन व शुद्धीवर येतांच जवळ बसलेल्या, नुकत्याच इच्छेविरुद्ध लग्न झालेल्या बहिणीकडे पाहून “ताई, लग्न झालं का ग ?” असा प्रश्न; व त्यावर ताईचें “आतां कुणाचं बाबा लग्न व्हायचं राहिलं आहे ?” असें शोककारक उत्तर; हा सर्व भाग मनाला चटका लावणारा आहे. यामुळे भाऊचें सुंदरीवरील प्रेम जसें व्यक्त होतें, तसेंच ताईच्या करुणास्पद स्थितीचेंही उत्तम दिग्दर्शन होतें. या भाऊच्या आजाराचा दुसरा एक उपयोग कथानकांत होतो. तो म्हणजे त्याचा शेवटचा स्वार्थत्याग अधिक उठवून दाखविण्याचा. सुंदरीचें दुसऱ्याशीं लग्न

होणार या खोट्या गप्पेनेच जो भाऊ अत्यवस्थ आजारी पडतो, तोच भाऊ पुढे देशसेवेसाठी लहानपणापासून इतक्या उत्कण्ठेने पोसलेल्या प्रेमाचा त्याग करून सुंदरीस सोडून संन्यास ध्यावयास तयार होतो ! यानंतर दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे भाऊच्या वडिलांचे आगमन व त्यांचा ५।६ महिने वेगळा संसार ही होय. या रावजींचा भाऊच्या आयुष्यांत फारसा संबंध येत नाही. पण येथे त्यांचा उपयोग भाऊच्या आईकडे वाचकांची आणि स्वतः भाऊचीही सहानुभूति वळविण्याकडे होते (मी, प्र. २७). रावजींचा विक्षिप्तपणा, व त्यापायी त्यानीं आपल्या संसाराचे केलेले वाटोळे पाहून भाऊच्या आईसारख्या मानी व कर्तव्यगार स्त्रीची कांय कोणास येणार नाही ! आपल्या आईची स्थिति पाहून, तार्ईमुळे स्त्रीजातीबद्दलचे आधीच कोमल झालेले भाऊचे हृदय अधिक मृदु होते. यानंतरची तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे भाऊचे वडील पुनः देशोधडीला लागल्यावर त्याला शिवरामपंतांनीं आपल्या स्थितीबद्दल केलेला उपदेश. आतांपर्यंत भाऊ शिवरामपंतांच्या व सुंदरीच्या सहवासाने पुष्कळ निवळला हे खरे; पण आपल्या परावलंबी स्थितीकडे त्याचे आतांपर्यंत लक्ष गेले नव्हते; व या स्थितीत आपल्या पायावर उभे राहून आपले नांव काढण्याची आवश्यकताही त्याच्या ध्यानांत आली नव्हती. त्याचे वय या सुमारास १४ वर्षांचे होते, हे पाहतां याबद्दल आश्चर्यही वाटण्याचे कारण नाही. परंतु त्याची बुद्धि आधीच कुशाग्र असून त्याच्या सर्वच विलक्षण परिस्थितीमुळे त्याला अकाल-प्रौढत्व प्राप्त झाले होते. त्यामुळे शिवरामपंतांनीं त्याची खरी स्थिति त्याला समजावून देतांच, व दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा न करितां स्वतःच्या हिंमतीवर आपले नांव काढण्याची आवश्यकता पटवून देतांच, आपल्या खऱ्या परिस्थितीचे त्याला आकलन होऊन यापुढे तो निश्चित ध्येय ठेवून आपला उद्योग करू लागला. यामुळे

त्याच्या आयुष्यक्रमांत एक मोठेंच स्थित्यंतर झालें. येथें त्याच्या आयुष्यांतला तिसरा विभाग संपला. या विभागाची कालमर्यादा ३ वर्षांची असून या वेळीं भाऊचें वय १४ वर्षांचें होतें अशाबद्दल २८ व्या प्रकरणाचे शेवटीं शिवरामपंतांच्या तोंडीं स्पष्ट उल्लेख आहे.

यानंतर भाऊच्या आयुष्यांतील चौथा विभाग चार वर्षांचा २९ ते ४१ प्रकरणांअखेरपर्यंत आहे. या चार वर्षांत भाऊच्या आयुष्यांत पुष्कळच महत्त्वाच्या गोष्टी घडतात. प्रथमतः ताईचें लग्न शेवटीं दुःखपर्यवसायी झाल्याबद्दलची हकीकत आपणांस कळते. ताईचा नवरा अत्यंत हलकट व दुर्वर्तनी असून त्यानें बायकोस अत्यंत छळल्यामुळें तिला पुढें माहेरीं येऊन राहावें लागतें. आपण हद्दानें केलेल्या कृत्याचा परिणाम असा लेकीचा नाश होण्यांत झालेला पाहून भाऊच्या आईच्या मनास धक्का बसतो व त्यानेंच ती मरते. आईच्या मरणानें भाऊवर मोठी जबाबदारी येऊन पडली. बहिणीला सासरीं जाऊन राहण्याची सोय नाही; व स्वतःचें तर अद्यापि सर्व शिक्षण व्हावयाचें, तेव्हां मामांनीं मदत न केली तर दोघांचें निभावें कसें ? पण यांतूनही मार्ग निघून भाऊचें शिक्षण सुरू राहतें. आई वारल्यानंतरची भाऊची मनःस्थिति या ठिकाणीं हरिभाऊंनीं फारच चित्तवेधक रीतीनें वर्णिली असून नायकाच्या पुढील विकासामध्ये (development) तिचें स्थान महत्त्वाचें आहे. आई वारल्यावर ताई मामाकडे जाते आणि भाऊ तिला स्टेशनावर पोचवून बंडगार्डनवर फिरावयास जातो; मनाच्या औदासीन्यामुळें त्याला आपल्या एकटेपणाची विशेष रीतीनें जाणीव होते; व तो आपल्या भावी स्थितीचा विचार करितो. विचार करितां करितां परोपकार हेंच तो आपल्या आयुष्याचें ध्येय ठरवितो. यापुढें वर्षभर तो शिवरामपंतांच्या घरीं राहतो. या काळांत विशेष कांहीं घडलें नाही. कारण त्याची मॅट्रिकची

परीक्षा जवळ आली असल्यामुळे त्याचा सर्व वेळ परीक्षेची तयारी करण्यांतच गेला. अभ्यासाशिवाय इतर गोष्टींकडे पाहावयास त्याला वेळ मिळाला नाही. या अवधीत सुंदरी बरीच प्रौढ होऊन शाळेत जाऊं लागली; व तिचें शिक्षण पद्धतशीर होऊं लागलें. शिवरामपंतांचे सुंदरीबद्दलचे बेत भाऊस स्पष्टपणें या वेळींच समजतात; आणि काय उदात्त हेतूनें ते आपल्या मुलीला अविवाहित ठेवून सुशिक्षित करणार आहेत, हें समजून त्याचा त्यांच्याबद्दलचा आदर दुणावतो. खरी सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय, हेंही त्याला येथें पाहावयास सांपडतें. शेवटीं भाऊ मॅट्रिक होऊन कॉलेजांत जातो व चौथा विभाग संपतो. या वेळीं भाऊचें वय १८ वर्षांचें आहे.

नायकाच्या आयुष्यांतील पांचव्या विभागानें ४२ पासून ५१ पर्यंत ९ प्रकरणें व्यापिलीं आहेत. या अवधीत भाऊचा कॉलेजचा कोर्स संपून तो बी. ए. झाला आहे. त्या वेळीं बी. ए. चा कोर्स तीन वर्षांचा असल्यामुळे या विभागाची कालमर्यादाही तीन वर्षांचीच धरण्यास हरकत नाही. या तीन वर्षांत भाऊच्या स्वतःच्या मानसिक प्रगतीची विशेष गोष्ट म्हणजे तो आतां देशाच्या सधःस्थितीबद्दल स्वतः विचार करूं लागला ही होय. परंतु हें त्याचा कॉलेजांतील शिक्षणक्रम संपण्याच्या वेताला आला असतांना झालें. कॉलेजांतील पहिलीं वर्षे ताईच्या काळजींत गेलीं. ताई मामाकडे राहण्यास गेली; पण तेथें तिला सुख होईना. घरांतील जुन्या मताच्या बायकांकडून तिला त्रास होऊं लागला. तो सर्व त्रास तिनें सुंदरीस पत्रांतून कळवावा पण भाऊच्या अभ्यासांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून त्याला तिनें काहीं कळविलें नाही. तथापि भाऊनें तर्कानें तें ओळखलेंच; आणि शेवटीं सुंदरीकडून त्याला सर्व हकीकत समजून, ताईला पुण्यासच विद्याभ्यासासाठीं आणून ठेवावी असा भाऊ, सुंदरी व शिवरामपंत या त्रिवर्गांनीं बेत करून तो लागलीच अमलांतही आणला. ही

कल्पना प्रथम भाऊकडूनच निघाली यावरून त्याचे विचार या सुमारास किती पुढे गेले होते हे स्पष्ट दिसून येते.

त्या काळच्या समाजाची पुराणप्रियता; भाऊची स्वतःची परावलंबी स्थिति; ताईचीही विचित्र परिस्थिति, हीं सर्व लक्षांत घेतां आपल्या बहिणीला पुण्यास आणून शाळेत ठेवणें म्हणजे केवढें धैर्याचें कृत्य होतें याची कल्पना होईल. पण एवढें धैर्य दाखविण्याची भाऊची तयारी झाली होती, यावरूनच त्याची प्रगति शिवरामपंतांच्या तालमीत किती झाली होती, याची साक्ष पटते. ताईला पुण्यास आणण्याच्या बाबतींत ४३ व्या प्रकरणाच्या शेवटीं भाऊचा व सुंदरीचा जो संवाद झाला आहे, तो भाऊच्या मनाची तयारी स्पष्टपणें दाखवितो. एकाद्या पात्राचा स्वभाव अगर विचार ग्रंथकारानें स्वतः सांगण्यापेक्षां, त्या पात्राच्या कृतीवरून दाखविणें हें अधिक कौशल्याचें काम आहे. या दृष्टीनें आपण भाऊच्या एकेक कृत्याकडे पाहिलें असतां त्याची प्रगति आस्ते आस्ते कशी होत चालली होती, याचा इतिहास आपल्या डोळ्यांपुढें क्रमवार उभा राहतो. ताईला पुण्यास आणल्यावर तिच्या नवऱ्याकडून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष तिला बराच त्रास झाला; पुढें ताईच्या व भाऊच्या वडिलांचा धूमकेतूप्रमाणें मध्येच उदय होऊन या धूमकेतूच्या शेपटीचा तडाखा दोघांस बसला. पण त्या सर्व संकटांस न जुमानतां त्या दोघांनीं धीरानें व निश्चयानें आपला मार्ग चालू ठेविला. या कामीं या बहिणभावांच्या धैर्याचें जितकें कौतुक वाटतें, तितकेंच त्यांना सहानुभूति व पाठबळ देणाऱ्या शिवरामपंतांचेही वाटतें. या संबंधांत भाऊच्या मामाचें भाऊला ४४ व्या प्रकरणांत जें पत्र आलें आहे तें वाचनीय व मननीय आहे. त्यावरून या संधिकाळांत विचारी मनुष्याची स्थिति कशी झाली होती हें चांगलें समजतें. त्याच्या मामाचें त्याला या वेळचें आणि पुढें त्याच्या संन्यास घेण्याच्या

वेळचें अशीं दोन्ही पत्रे वाचनीय असून त्यांवरून त्या गृहस्था-
 बदल आदर वाटल्यावांचून राहात नाहीं. भाऊचे कित्येक मार्ग
 नापसंत असतांही हा गृहस्थ त्याला शेवटपर्यंत निरपेक्षपणें साह्य
 करीत आहे याबद्दल त्याचें कौतुक वाटतें. याप्रमाणें अडचणींत
 व नित्य नव्या काळज्यांत दिवस जात जात भाऊचा कॉलेजचा
 शिक्षणक्रम संपण्याच्या वेताला येतो. त्याचें आतांपर्यंतचें आयुष्य
 येईल त्या परिस्थितीप्रमाणें घडत चाललें असून त्याचीं मते व
 विचार तयार होण्यांतसुद्धां अंतःपरिस्थितीपेक्षां बाह्य परिस्थितीच
 बहुतांशीं कारण झाली आहे. पण आतां ते बदललें. बी. ए.
 झाल्यावर पुढें काय करावयाचें, हा प्रश्न त्याच्यापुढें उभा राहिला,
 आणि शेवटीं त्याची प्रगति कोणत्या टोंकाला जाऊन पोचणार
 याचा प्रकाश कथानकावर पडण्यास येथपासून आरंभ झाला. ५०
 आणि ५१ हीं दोन्ही प्रकरणें या दृष्टीनें अत्यंत वाचनीय आहेत.
 शेवटीं शेवटीं त्याच्या मनाची जी विलक्षण खळबळ उडाली आहे,
 त्याचा लहानसा आरंभ येथें दिसतो. शिवरामपंतांनीं आपलीं मते
 त्याच्यावर लादून त्याला केव्हांच “तू अमुक कर”
 असें स्पष्टपणें सांगितलें नाहीं. त्याच्याशीं प्रत्येक गोष्टीवर सर्व
 बाजूंनीं वादविवाद करून, प्रत्येक प्रश्नाच्या सर्व बाजू त्याच्या
 पुढें मांडून त्यालाच स्वतः विचार करून आपला मार्ग शोधून
 काढावयास त्यांनीं लाविलें आहे. खऱ्या गुरूचें काम हेंच होय.
 ५० व्या प्रकरणांत त्याच्याशीं झालेल्या संभाषणांत त्याच्या कल्पना
 व विचार किती तरल (nebulous) आहेत हें त्यांनीं त्याला दाख-
 वून दिलें; आणि हातून प्रत्यक्ष कार्य व्हावयाचें असल्यास आपल्या
 कल्पना मर्यादित व व्यवहार्य करण्याची किती जरूरी आहे, हेंही
 त्यांनीं त्याला पटवून दिलें. देशहिताचे मार्ग अनंत आहेत; पण
 त्या सर्वांच्या बुडाशीं एक किल्ली आहे, ती ओळखल्याशिवाय देश-

हिताच्या गप्पा व्यर्थ आहेत, असे त्यांनी त्याला सांगितले. या वेळेचे शिवरामपंतांचे उद्गार मननीय व महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणतात, “पण सगळ्या प्रकारांच्या मुळाशीं कांहीं तरी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. ती काय तें सांग ? अत्यंत परिश्रम,—वेळीं स्वतःच्या शरिराकडे, अगर द्रव्याकडेही न पाहतां परिश्रम—करण्याचा निश्चय हा सगळ्यांच्या मुळाशीं आहेना ? तो एक पाहिजे. आणखी असले परिश्रम कांहींतरी विशेष मार्ग आपला आपण आपल्याला शक्य असा रेखून घेऊन त्या मार्गात सुरू केले पाहिजेत. या दोन गोष्टी तूं आपल्या अंगीं आणल्याखेरीज तुझ्या हातून कांहीं होईल असे मनांतसुद्धां आणूं नकोस !” देशाची हलाखीची स्थिति, दारिद्र्य व पारतंत्र्य पाहून भाऊचें मन बाहेरल्या व वरच्या कारणांकडेच वेधलें जाईल, म्हणून शिवरामपंतांनीं त्याला दुसरी एक सूचना लागलीच दिली आहे. ते म्हणतात, “भाऊ, कोणतीही गोष्ट सुधारावयाची म्हटली म्हणजे ती अगदीं अंतर्भागापासून सुधारली पाहिजे. कोठें कीड लागली असली तर तिचें मूळ शोधून काढून तेथें उपाय करण्याला सुरुवात केली पाहिजे. नाहीतर, कांहींच फायदा होणार नाही. ” या संभाषणांत त्यांनीं हाच मुद्दा पुनःपुनः आणून देशहिताच्या कार्यक्रमांत समाजसुधारणेलाही महत्त्वाचें स्थान आहे, हें त्यांनीं भाऊच्या मनावर ठसवून दिलें. परंतु भाऊनें कोणत्याच रीतीनें एकदेशी होऊं नये म्हणून ते त्याला पुढें लागलीच सांगतात, “तूं सर्व बाजूंनीं उद्योगाला लाग. आधीं राजकीय कीं आधीं सामाजिक, हा प्रश्न ज्यांना कांहीं करायला नको त्यांचा. ज्यांना उद्योग करायचा त्यांनीं जें हातून होईल तें करण्याचा सपाटा चालवावा.....माझ्या मनावर जो धडा बिंबला आहे तो हा कीं, ‘आधीं तें, आणि मग हें, आधीं अमुक सुधारा आणखी मग तमुक सुधारा’ असें म्हणण्यांत कांहीं अर्थ

नाहीं. सगळ्या शरीराला अशक्तता आली असतां एक हात आधीं लढू करून घ्या, मग बाकीच्या शरीराचें पाहूं, असं म्हणण्यापैकीं 'आधीं अमुक, मग तमुक' असं म्हणणाऱ्यांचें म्हणणं असतं; तर तसं काहीं नाहीं."

अशा रीतीनें बोद्धून बोद्धून व आपली स्वतःची हकीगत व आकांक्षा सांगून त्यांनीं भाऊला भावी कार्याबद्दल विचार करावयास भाग पाडलें. त्या काळीं निव्वळ राजकीय आणि निव्वळ सामाजिक असे दोन पक्ष होते, त्यांशिवाय, उभयसुधारणावादी पक्ष नवीन उत्पन्न व्हावा, एतदर्थ ज्यांनीं विचार केले त्यांची स्पष्ट छाया येथें प्रथम पडलेली दिसते. हेच विचार अधिकाधिक दृढ होत जाऊन त्या पक्षाला पक्कें रूप पुढें भाऊनें आणलें. "आपण अनेक दिवस एक पंथ तयार करीत आहों तो आज तुझ्या हवालीं करितों" असें पुढें ६६ व्या प्रकरणांत शिवरामपंतांनीं भाऊला सांगितलें आहे, तो पंथ हाच होय. या पंथांत अमुक एका विशिष्ट मार्गाचा अभिमान नाहीं; सर्व नद्या ज्याप्रमाणें शेवटीं सागराला मिळतात, त्याप्रमाणें सर्व मार्ग शेवटीं देशहिताच्या सागरांतच मिळतात ही भावना धरून सर्वांबद्दल सारखी सहानुभूति व औत्सुक्य ठेवणें हा तो पंथ. या विचारांचा भाऊवर योग्य तो परिणाम झाला व त्यानें आपल्या गुरूंस अपेक्षित तेंच उत्तर दिलें. याप्रमाणें भाऊचें ध्येय व कार्यदिशा निश्चित झाली. आतां फक्त मार्गच ठरावयाचा राहिला. पण सर्व शिक्षण पूर्ण झाल्याशिवाय तो ठरणें अशक्य होतें. त्याचे तरल विचार स्थिर होऊन येथें त्याच्या आयुष्यांतील अत्यंत महत्त्वाचा असा पांचवा विभाग संपला. येथें नायकाच्या जीवनवृत्ताचा पूर्वार्ध संपून उत्तरार्धास आरंभ झाला; व असे ५१ व्या प्रकरणाच्या शेवटीं त्यानें स्वतःच उद्गार काढले आहेत.

आतां यापुढील नायकाचें चरित्र अल्प आहे. एका कार्यकर्त्या

व कर्मक्षम पुरुषाची वाढ (Growth) कशी झाली, हे मुख्यतः दाखवावयाचे असल्यामुळे ग्रंथकारास कादंबरीचा इतका भाग खर्ची घालावा लागला. हा पहिला भाग फारच बारकाईने वर्णिला आहे, असा हरिभाऊंवर आरोप आहे. कांहीं अंशी तो खरा आहे. पण आपण हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, हे एका व्यक्तीचे आत्मचरित्र आहे. आपल्या चरित्रांतील ज्या गोष्टी आपणांस महत्त्वाच्या वाटतील त्या दुसऱ्यांस तितक्या महत्त्वाच्या वाटणार नाहीत. भाऊने आपला बालपणाचा भाग इतक्या पाल्हाळाने वर्णिला त्यांत यथार्थत्वाची (Realism) बरीचशी छटा आहे; कारण प्रत्येक मनुष्याला आपल्या स्वतःच्या बाल्याबद्दल फार प्रेम वाटत असते. बालपणाच्या स्मृति पाल्हाळाने घोळविण्यांत त्याला एक प्रकारचा आनंद वाटतो. शिवाय येथे सुंदरी व शिवरामपंत यांचा वारंवार संबंध आल्यामुळे प्रत्येक गोष्टीचे सूक्ष्म रीतीने स्मरण करण्यांत भाऊला पुनः पुनः आनंद वाटत असे, असे त्याने स्वतःच एकदां सांगितले आहे. (प्र. १५.) दुसरे असे की, हे आत्मचरित्र त्याने सर्वसंगपरित्याग करून संन्यास घेतल्यानंतर लिहिले असल्यामुळे त्याला आपली लहानपणची मूळची वृत्ति कशी होती, ती कसकशी बदलत गेली; कोणाच्या सहवासाचे कसकसे परिणाम आपल्यावर झाले; या आठवणी काढून कल्पनेने त्या काळांत पुनः वास करण्यांत फारच आनंद वाटला असला पाहिजे. या अनेक गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे पूर्वार्ध इतका सविस्तर असला तरी तो, हे आत्मचरित्र असून ते एका संन्याशाने, ज्याने देशासाठी अत्यंत प्रिय वस्तूचा त्याग केला, अशा संन्याशाने लिहिले आहे, हे लक्षांत आले, म्हणजे हा सर्व विस्तार क्षम्य वाटतो. उत्तररामचरितांत रामचंद्र, सीतेची स्मृति होऊन शोक करितांना ज्याप्रमाणे लोकांस उद्देशून "अरे, मी तुमच्यासाठी सीतेचा वनांत तृणाप्रमाणे त्याग करून त्या वेळी बिलकुल

शोक केला नाही; तर आतां तरी मला पोटभर रडूं द्या” असें दीनवाणीने म्हणतो; त्याप्रमाणेंच येथेही भावानंद वाचकांस उद्देशून जणूं कांहीं, “अहो, मीं देशासाठीं सुंदरीचा त्याग केला आणि कार्य करीत असतां त्याबद्दल पश्चात्तापाचा एकही विचार मीं मनांत घेऊं दिश नाही; तर आतां तरी कल्पनेनें मागल्या आठवणी काढून मला तिच्याबरोबर आपलें बाल्य पुनः एकदां घालवूं द्या” असें तितक्याच दीनवाणीनें म्हणत आहे, असें वाटतें. अशा वेळीं त्यास कोणाच्यानें नाहीं म्हणवेल ? असो.

भाऊच्या आयुष्यांतील उत्तरार्धास ५२ व्या प्रकरणापासून आरंभ झाला, व हा त्याच्या आयुष्यांतील सहावा विभाग होय. याची कालमर्यादा चार वर्षांची असून ५७व्या प्रकरणापर्यंत त्याचा विस्तार आहे. या अवधीत स्वतः नायकाबद्दल विशेष कांहींच घडलें नाही, हें त्यानें स्पष्टपणें ५२ व्या प्रकरणाच्या आरंभीच सांगितलें आहे. हा सर्व काळ त्यानें मुंबईस एल्. एल्. बी. च्या अभ्यासांत, व पुढें ज्या गोष्टी करावयाच्या त्याच्या तयारीत घालविला. म्हणजे पुढें लोकांत जाऊन व्याख्यानें देऊन ज्ञानप्रसार करावयाचा, त्यासाठीं वाचन वगैरे करण्यांत घालविला असावा असें दिसतें. भाऊचा प्रत्यक्ष कृति करण्याचा काळ जरी याप्रमाणें कांहीं दिवस लांबला गेला तरी इकडे सुंदरी व ताई यांनीं आपापल्यापरी कार्यास आरंभ केला. या वेळीं भाऊचें वय सुमारे २१ वर्षांचें, सुंदरीचें १८ वर्षांचें व ताईचें २३ वर्षांचें होतें. ताई व सुंदरी यांनीं अर्थातच स्त्रियांमध्ये ज्ञानप्रसार करून त्यांची उन्नति करण्याचें काम अंगावर घेतलें. या कामांत त्यांना आरंभी आलेले मजेचे अनुभव व चिकाटीमुळें शेवटीं आलेलें थोडेंबहुत यश, यांचा इतिहास या ३४ प्रकरणांत दिला आहे. चार वर्षांनीं भाऊ एल्. एल्. बी. होण्याच्या सुमारास ताईच्या आयुष्यांत नव्हतेक इष्ट असाच बदल झाला. तिचा नवरा—ज्यानें तिच्या

पूर्व आयुष्याचा व सुखाचा नाश केला तो, या सुमारास आजारी पडून मरण पावला. या समयीं ताईनें केलेली त्याची सेवा, हिंदु स्त्रियांची संस्कृति व क्षमाशीलता दाखविते. हरिभाऊंनीं ताईचें चित्र गहिल्यापासून शेवटपर्यंत खरोखरीच विलक्षण मोहक व चित्ताकर्षक रंगविलें असून भाऊच्या चरित्राबरोबर तिच्या चरित्राचा विकास कसा झाला, याचें निरीक्षण करणेंहि जरूर आहे ज्याप्रमाणें भाऊ हा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींतून स्वतःच्या जोरावर आपला मार्ग काढून पुढें मोठा कार्यकर्ता झाला, त्याप्रमाणेंच ताईचाही इतिहास आहे. ताईचें चित्र काढण्यांत सामाजिक काम करण्यासाठीं कोणत्या प्रकारची स्त्री पाहिजे, हें दाखविण्याचा हरिभाऊंचा हेतु दिसतो. या विभागांत भाऊच्या भावनाप्रधान स्वभावाचा आणखी एक मासला हरिभाऊंनीं दाखविला आहे. तो असा कीं, ताईला तिच्या नवऱ्याच्या आजाराची बातमी कळून ती त्याच्या शुश्रूषेसाठीं आपल्या घरीं जाते व तेथून भावास सविस्तर पत्र लिहिते. पण त्या पत्रांतील “मी हें पत्र आपल्या घरून लिहिते आहे” या पहिल्या वाक्यानेंच भाऊ इतका संतप्त होतो कीं, त्याला तें संबंध पत्र वाचण्याचीही शुद्धि राहत नाहीं; तो त्या भरांत ताईला तिच्या कल्पित चंचलतेबद्दल व मनाच्या अस्थिरतेबद्दल अगदीं खरमरीत लिहितो. या प्रसंगाचा हेतु इतकाच कीं, भाऊचा स्वभाव पूर्वीप्रमाणें भावनाप्रधान आहे हें दाखवून वाचकांचें मन पुढील आघाताला (Catastrophe) तयार करावयाचें.

यानंतर ५७ व्या प्रकरणापासून नायकाच्या आयुष्यांतील सातव्या विभागाला आरंभ होतो. हा विभाग कालमर्यादेनें अत्यंत लहान म्हणजे सुमारे एक वर्षाचाच; पण कथानकांत उपात्य व अत्यंत महत्त्वाचा असा आहे. कथानकाची गाढी आतांपर्यंत ज्या मार्गानें आली, तो मार्ग शेवटीं कोठें जाणार, याची अंधुक कल्पना आतां-

शोक केला नाही; तर आतां तरी मला पोटभर रडूं द्या” असें दीनवाणीने म्हणतो; त्याप्रमाणेंच येथेही भावानंद वाचकांस उद्देशून जणूं काहीं, “ अहो, मीं देशासाठीं सुंदरीचा त्याग केला आणि कार्य करीत असतां त्याबद्दल पश्चात्तापाचा एकही विचार मीं मनांत घेऊं दिला नाही; तर आतां तरी कल्पनेनें मागल्या आठवणी काढून मला तिच्याबरोबर आपलें बाल्य पुनः एकदां घालवूं द्या” असें तितक्याच दीनवाणीने म्हणत आहे, असें वाटतें. अशा वेळीं त्यास कोणाच्यानें नाही म्हणवेल ? असो.

भाऊच्या आयुष्यांतील उत्तरार्धास ५२ व्या प्रकरणापासून आरंभ झाला, व हा त्याच्या आयुष्यांतील सहावा विभाग होय. याची कालमर्यादा चार वर्षांची असून ५७व्या प्रकरणापर्यंत त्याचा विस्तार आहे. या अवधीत स्वतः नायकाबद्दल विशेष कांहींच घडलें नाही, हें त्यानें स्पष्टपणें ५२ व्या प्रकरणाच्या आरंभीच सांगितलें आहे. हा सर्व काळ त्यानें मुंबईस एल्.एल्. बी. च्या अभ्यासांत, व पुढें ज्या गोष्टी करावयाच्या त्यांच्या तयारींत घालविला. म्हणजे पुढें लोकांत जाऊन व्याख्यानें देऊन ज्ञानप्रसार करावयाचा, त्यासाठीं वाचन वगैरे करण्यांत घालविला असावा असें दिसतें. भाऊचा प्रत्यक्ष कृति करण्याचा काळ जरी याप्रमाणें कांहीं दिवस लांबला गेला तरी इकडे सुंदरी व ताई यांनीं आपापल्यापरी कार्यास आरंभ केला. या वेळीं भाऊचें वय सुमारे २१ वर्षांचें, सुंदरीचें १८ वर्षांचें व ताईचें २३ वर्षांचें होतें. ताई व सुंदरी यांनीं अर्थातच स्त्रियांमध्ये ज्ञानप्रसार करून त्यांची उन्नति करण्याचें काम अंगावर घेतलें. या कामांत त्यांना आरंभी आलेले मजेचे अनुभव व चिकाटीमुळे शेवटीं आलेलें थोडेंबहुत यश, यांचा इतिहास या ३१४ प्रकरणांत दिला आहे. चार वर्षांनीं भाऊ एल्.एल्. बी. होण्याच्या सुमारास ताईच्या आयुष्यांत नव्हतेक इष्ट असाच बदल झाला. तिच्या नवरा-ण्यानें तिच्या

सर्व आयुष्याचा व सुखाचा नाश केला तो, या सुमारास आजारी पडून मरण पावला. या समयीं ताईनें केलेली त्याची सेवा, हिंदु स्त्रियांची संस्कृति व क्षमाशीलता दाखविते. हरिभाऊंनीं ताईचें चित्र पहिल्यापासून शेवटपर्यंत खरोखरीच विलक्षण मोहक व चित्ताकर्षक रंगविलें असून भाऊच्या चरित्राबरोबर तिच्या चरित्राचा विकास कसा झाला, याचें निरीक्षण करणेंहि जरूर आहे ज्याप्रमाणें भाऊ हा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींतून स्वतःच्या जोरावर आपला मार्ग काढून पुढें मोठा कार्यकर्ता झाला, त्याप्रमाणेंच ताईचाही इतिहास आहे. ताईचें चित्र काढण्यांत सामाजिक काम करण्यासाठीं कोणत्या प्रकारची स्त्री पाहिजे, हें दाखविण्याचा हरिभाऊंचा हेतु दिसतो. या विभागांत भाऊच्या भावनाप्रधान स्वभावाचा आणखी एक मासला हरिभाऊंनीं दाखविला आहे. तो असा कीं, ताईला तिच्या नवऱ्याच्या आजाराची बातमी कळून ती त्याच्या शुश्रूषेसाठीं आपल्या घरीं जाते व तेथून भावास सविस्तर पत्र लिहिते. पण त्या पत्रांतील “मी हें पत्र आपल्या घरून लिहिते आहे” या पहिल्या वाक्यानेंच भाऊ इतका संतप्त होतो कीं, त्याला तें संबंध पत्र वाचण्याचीही शुद्धि राहत नाहीं; तो त्या भरांत ताईला तिच्या कल्पित चंचलतेबद्दल व मनाच्या अस्थिरतेबद्दल अगदीं खरमरीत लिहितो. या प्रसंगाचा हेतु इतकाच कीं, भाऊचा स्वभाव पूर्वीप्रमाणें भावनाप्रधान आहे हें दाखवून वाचकांचें मन पुढील आघाताला (Catastrophe) तयार करावयाचें.

यानंतर ५७ व्या प्रकरणापासून नायकाच्या आयुष्यांतील सातव्या विभागाला आरंभ होतो. हा विभाग कालमर्यादेनें अत्यंत लहान म्हणजे सुमारे एक वर्षाचाच; पण कथानकांत उपात्य व अत्यंत महत्त्वाचा असा आहे. कथानकाची गाढी आतांपर्यंत ज्या मार्गाने आली, तो मार्ग शेवटीं कोठें जाणार, याची अंधुक कल्पना आतां-

पर्यंतच्या दोन तीन प्रसंगांनी वाचकांस आलीच आहे. पण अद्यापि ते बहुतेक गूढ आहे. कथानकाचा (Action) ओघ आतां पर्यंत सावकाशीने वाहात होता. तो आतां या शेवटच्या विभागांत फार जलद झाला आहे. या विभागाच्या आरंभी भाऊ एल्एल्. बी. होऊन वकिलीची पाटी लावून वसलेला दाखविला आहे. आजपर्यंतचे भाऊचे आयुष्य म्हणजे सुखाचे व निश्चित गेलें असें मुळीच नव्हे. उलट त्याच्या वयाच्या मनानें अधिक अशा अडचणी व काळज्या येऊन त्याच्या शरिरावर व मनावर वाजवीपेक्षा अधिक ताण पडला. त्याची या वर्षांत तर कमालच झाली. पुढें त्याचा जो शारीरिक पात (Physical Breakdown) झाला त्याचे बीं येथें पेरलें गेलें. एल्एल्. बी. झाल्याबरोबर शिवरामपंतांनी त्याला जो बहुमोल उपदेश पुनः केला, त्यांत सर्व बाजूंनी कार्याला लागण्याची आवश्यकता त्याच्या मनावर निव्वळी. आपल्या गुरूच्या उपदेशानें तो धंद्यांतील यशःप्राप्तीच्या व पैशाच्या लोभापासून आधींच मुक्त झाला होता. त्याची देशसेवा करण्याची तर उत्कट इच्छा होतीच; पण त्याबरोबरच किंबहुना अधिकच आपल्या गुरूला व सुंदरीला संतुष्ट करण्याची इच्छा होती. शिवरामपंतांनी आपल्यासाठीं आजपर्यंत जे श्रम घेतले व जो स्वार्थत्याग केला, त्याचे आपण चीज करून दाखवावे; व सुंदरीचे आपल्यावर प्रेम आहे, व तिला आपल्याबद्दल जो आदर आहे त्याला आपण पात्र व्हावे, ही त्याची मुख्य इच्छा. याच इच्छेने प्रेरित होऊन त्याचे आजपर्यंतचे वर्तन झालें. त्याच्या आजपर्यंतच्या आयुष्यांतलें मुख्य इंगित हेंच. बी.ए. व्हावयाचे वेळीं ठरल्या-प्रमाणें आता देशकार्यास आरंभ तर करावयाचा; पण भाऊने स्वतःच म्हटल्याप्रमाणें “प्रारंभ करावयाचा. तो कुठें करावा, हा काय तो प्रश्न?” पुढील कार्य तर प्रचंड. इकडे समाजांतील अज्ञानाचा नाश करून लोक सज्ञान करावयाचे; व तिकडे सरकारचे प्रजा-

जनांविषयीचें अज्ञान आहे त्याचा नाश करून त्यांना प्रजेस अधिक हक्क देण्याबद्दल तयार करावयाचें. दोन्ही कामें साख्याच महत्त्वाचीं व जरूरीचीं. या परिस्थितींत त्यानें प्रथम लोकच सज्ञान करण्याचा मार्ग स्वीकारला. लोक जमवून व्याख्यानें द्यावीं, नानाप्रकारचें ज्ञान त्यांस द्यावें, अनेक देशांतील इतिहासांतील गोष्टी सांगून स्वतःच्या हीन स्थितीची जाणीव त्यांना उत्पन्न करून द्यावी अशी त्यानें सुरुवात केली. या कामीं थोडेंसे यश येत चाललें तसे निष्कारण शत्रूही उत्पन्न झाले. त्याची स्वतःची बहीण सुशिक्षित असल्यामुळें व ज्या गुरूच्या हाताखालीं तो तयार झाला होता त्या गुरूची मुलगी जनरुढीविरुद्ध अविवाहित राहिल्यामुळें साहजिकच त्याच्या शत्रूंस त्याच्या मार्गांत अडचणी आणण्यास पात्रलें. त्यांनीं त्याच्या-विरुद्ध कड्या पिकवून, व त्याच्या व्याख्यानांत दंगे करून त्याचा तो प्रयत्न बंद पाडला. हा व्याप मार्ग असतां, ताईच्या इस्टेटीबद्दल वाद निघून त्यांतही त्याला अत्यंत मानसिक व शारीरिक त्रास झाला. पण यापेक्षां आपल्या प्रयत्नांचें लोकांत चीज होऊं नये, याबद्दल त्यास विशेष वाईट वाटलें. आपल्या विचारांच्या प्रसारार्थ त्यानें एक वर्तमानपत्रही काढलें. परंतु त्याचे सर्व श्रम व्यर्थ होतात, असें त्यास आढळून आलें. याबद्दलचे त्याचे उद्गार मनाला चटका लावणारे आहेत; तसेंच हातीं घेतलेल्या कार्याशीं त्याचा किती एकजीव झाला होता हेंही त्यांवरून दिसतें. (प्र. ६१) इकडे या सार्वजनिक काळज्या व इकडे ताईबद्दलच्या कौटुंबिक काळज्या यांमुळें “ माझ्या चरित्राच्या उत्तरभागांत हे दिवस अगदीं कृष्ण-पक्षाच्या रात्रीप्रमाणें गेले ” असे उद्गार त्यानें काढले आहेत. आपल्या कार्याचें फळ ताबडतोब दिसणारें नव्हे, हें त्याला समजत नव्हतें असें नाहीं; पण “ जें काहीं करायला जावें, त्याच्या तळींचा हेतु जरी अत्यंत विशुद्ध तरी तो पुष्कळांस कळत नसे, आणि

त्याचा अर्थ ते भलताच करून कार्यास जितकीं विघ्नें आणवतील तितकीं ते आणीत;" याचा त्याच्या भावनाप्रधान मनावर परिणाम झालाच. पुढें त्याला अनुभवानें असें वाटूं लागलें कीं, हें कार्य एकट्या दुकट्याच्या हातून फावल्या वेळीं करण्यानें होणारें नसून पांचपंचवीस लोक जमवून एकजुटीनें व स्वार्थत्यागपूर्वक जर केलें तरच कांहीं होईल. या वेळची त्याची मनःस्थिति, त्याच्यापुढील अनेकविध विचार, मनाची मार्गाविषयींची अनिश्चितता, या सर्वांचें ग्रंथकारानें फारच कुशलतेनें हृदयंगम असें चित्र काढलें आहे. विचार करितां करितां, आपल्या स्वभावाप्रमाणें तो त्यांत इतका एकजीव झाला कीं, तो आपले पाश विसरला, सर्व बाह्य जग त्याच्या स्मृतिपटलावरून पुसून गेलें, आणि आपण व आपलें कार्य एवढेंच त्याच्या विचारांत राहिलें. होतां होतां त्याला स्फूर्ति झाली कीं, अशा एका कार्याला कायावाचामनें वाहून घेणाऱ्यांचा एक वेगळा पंथच काढला पाहिजे. सर्वसंगपरित्याग करून, सर्व आयुष्य देशसेवेला वाहिल्या-शिवाय कांहीं एक होणें नाहीं. झालें; त्याचा लागलीच निश्चय झाला. तो ताईला विसरला, शिवरामपंतांना विसरला, आपल्या सुंदरीला विसरला, आणि लागलीच आपल्या मनाशीं संन्यास घेऊन राष्ट्रकार्यासाठीं देह झिजविण्याची त्यानें शपथ घेतली. इतक्यांत सुंदरीशीं विवाह करण्याची संधी—जी कधीं प्राप्त होईल असें त्याला शिवरामपंतांच्या आजपर्यंतच्या उद्गारांवरून वाटलें नव्हतें—अकस्मात् पुढें येऊन उभी राहिली. यापुढील कथाभाग अत्यंत करुणरसपूर्ण असून तो वाचून डोळ्यांतून पाणी न येणारा वाचक विरळा. या वेळीं नायकाच्या स्वतःच्या मनाशीं झालेल्या तुमुळ युद्धाचें वर्णन एकट्या हरिभाऊंनींच करावें. त्यांत मौज ही कीं, या सर्व प्रसंगांत सुंदरीचा प्रत्यक्ष प्रवेश कोठेंच नाहीं. परंतु प्रत्येक शब्दाच्या मागे, प्रत्येक विचाराच्या मागे, सुंदरीची प्रेमळ परंतु निराशापूर्ण

मूर्ति वाचकांच्या दृष्टीला पडते; आणि तिच्या प्रत्यक्ष अभावानेच तिचे अप्रत्यक्ष अस्तित्व क्षणोक्षणी मनास भासते. शेवटी भाऊ नाशवंत व्यक्तीच्या सुखापेक्षा अधिक काल ठिकणाऱ्या समाजाच्या सुखाला महत्त्व देऊन आपला आत्मत्याग करण्याचा निश्चय कायम करतो. परंतु त्याच्या निश्चयाची परीक्षा पाहण्यासाठीच की काय, संचित अशी सुंदरी त्याच्या दृष्टीस पडते. त्याचे चित्त पुनः विरघळते. पण छे ! आपला मोह तो आवरतो. आणि पहिला निश्चय कायम करितो.

या ठिकाणी भाऊच्या आत्मत्यागाचे जितके कौतुक व आदर वाटतो, तितकाच किंबहुना त्याहूनही अधिक आदर व आश्चर्य शिवरामपंतांच्या स्वार्थत्यागाबद्दल वाटते. भाऊने त्यांना आपली सर्व परिस्थिति व निश्चय सांगितला; व आपला विचार तुम्हांला अशक्य वाटत असला तर मोडीनही असेही त्याने आश्वासन दिले. शिवरामपंतांना सुंदरीचा त्याच्याशी विवाह घडवून आणण्याची ही किती उत्कृष्ट संधी होती ! सुंदरी ही वेळीप्रमाणे असून दुसऱ्याच्या आधारानेच तिचा जीवितक्रम सुखकारक होईल; आपल्या कल्पनेप्रमाणे स्वतंत्र रीतीने कार्य करण्यासारखी तिची मनोरचना नसून उत्तम गृहिणी होण्यासच ती योग्य आहे, असे त्यांना आढळून आले होते. भाऊशिवाय दुसरीकडे तिचा विवाह होणे शक्य नाही, हे तर त्यांना स्पष्ट दिसत होते. आपल्या स्वतःला छातीचा व काळजाचा विकार असल्यामुळे स्वतःच्या जीविताचा भ्रंवसा नाही; अशा स्थितीत आपल्या मुलीच्या भावी सुखासाठी कोणता बाप धडपडणार नाही ? त्यांच्या एका शब्दावर सुंदरीचे जन्माचे सुख अवळवून होते. केवढा मोह ! पण नव्हे. त्यांना स्वार्थाचा विचार शिवला नाही ! सुंदरीच्या व पर्यायाने आपल्या स्वतःच्या वैयक्तिक सुखापेक्षा त्यांना भाऊच्या आत्मिक करण्याणाचे व देशहिताचे महत्त्व

अधिक वाटलें. त्यांच्या एका शब्दानें भाऊने आपली शपथ मोडली असती, तरी त्यांनी त्याला सांगितलें, “तुला जी स्फूर्ति झाली आहे ती अगदी योग्य आहे.....तूं आरंभ कर, वेळशक आरंभ कर.” (पृ. ५०५) भाऊच्या स्वार्थत्यागाइतकाच उदात्त व श्रेष्ठ हा शिवरामपंताचाही स्वार्थत्याग नाही काय? यापुढे भाऊस त्याच्या नव्या मार्गाबद्दल, व आशेची तार फार उंच स्वगला न लावण्याबद्दल त्यांनी उपदेश केला. भाऊनेही सर्व निरवानिरव करून ताई-पुढे आणि सुंदरीपुढे एकवार मनोभावानें-अत्यंत कळकळीनें आपलें अंतर्ग्राम स्पष्ट उघडें करून आश्रमांतर केलें; व यापुढे तो भावानंद बनला. येथें म्हणजे ६७ व्या प्रकरणाच्या मध्यभागी त्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत महत्त्वाचा असा विभाग संपला. या वेळीं त्याचे वय २६ वर्षांचे असावे. या विभागाची कालमर्यादा एकाच वर्षाची असावी असें म्हणण्यास कारण असें कीं, ताईच्या इस्टेटीबद्दलचा वाद वर्षभर चालला होता, असें ५६ व्या प्रकरणाच्या शेवटीं म्हटलें आहे. त्यानंतर ५७ ते ६१ प्रकरणांपर्यंत भाऊने आपल्या इतर व्यवसायांची हकीकत दिली असून ६१ व्या प्रकरणांत ताईच्या वादाची हकीकत सविस्तर दिली आहे व त्या प्रकरणांतच या सर्व काळज्या एकाच वेळीं मागे लागल्या होत्या, असें म्हटलें आहे. हा सर्व वाद ६१ व्या प्रकरणाचे अखेरीस संपला; आणि लागलीच पुढील कथाभाग घडला. ताई त्याला रात्री कुंजांत जातांना दिसल्यावर लागलीच “पंधरा दिवसांनीं” (प्र. ६३) सुंदरीच्या विवाहाबद्दल गोष्ट निघते. त्यावरून हा सर्व कथाभाग ताईचा वाद वर्षभर चालू होता त्या अवधींत घडला असें मानावे लागतें.

६७व्या प्रकरणाच्या निम्न्या भागापासून शेवटच्या ७२ व्या प्रकरणापर्यंत भाऊच्या आयुष्याचा शेवटचा आठवा विभाग पडतो. यांत त्याच्या संन्यासाश्रमाचे व मठस्थापनेचे वर्णन आहे. आतां

आऊ पूर्णपणे तयार झाला; व शिवरामपंत आजपर्यंत जो व्यापक असा पक्ष तयार करीत होते, त्याची प्राणप्रतिष्ठा त्याने केेली. हे संन्यासाश्रमांतील त्याचे कार्य तीन वर्षे झाले; व पुढे आजपर्यंतच्या अविश्रांत श्रमाने त्याचा अकाली अंत झाला. भाऊने-आतां भावानंदाने-संन्यासाश्रमाने तीनच वर्षे काढली, हे त्याचा प्रथम शिष्य रामानंद याजकडून समजते. हा शिष्य आपल्याला संन्यास घेतल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी येऊन मिळाला असे भावानंदाने म्हटले आहे. पुढे भावानंद वारल्यावर त्याच्या कार्यक्षमतेची स्तुति करितांना आपण भावानंदाच्या सहवासांत तीन वर्षे अशोरात्र काढल्याबद्दल रामानंदाचे उद्गार आहेत. म्हणजे संन्यास घेतिसमयी भावानंदाचे वय २६ वर्षांचे असावे असे धरले, तर मृत्युसमयी तो २९ वर्षांचा असावा असे निष्पन्न होते. या तीन वर्षांत त्याने जे अविश्रांत श्रम केले ते व आजपर्यंत त्याच्या शारीरिक व मानसिक बळाचा जो अपव्यय झाला तो, पाहतां त्याच्या या अकालनिधनाचे आश्चर्य वाटत नाही. किंबहुना संन्यास घेण्याच्या आधी त्याचे व त्याच्या ताईचे जे संभाषण झाले आहे त्यांत ताईने “तुझी या वर्षांत अतिविचाराने व काळजीने काय दशा झाली आहे!” अशा अर्थाचे उद्गार काढून त्याच्या अकाली होणाऱ्या शेवटाबद्दल वाचकांचे मन थोडेबहुत तयार करून ठेविले आहे. या तीन वर्षांत भावानंदाने ज्या मार्गाने काम केले, त्या मार्गाबद्दल आजच्या स्थितीतही कोणाचा मतभेद होणार नाही. त्याने आपले कार्यक्षेत्र अज्ञ जनतेत ठेविले होते. कारण अज्ञ जनता सुज्ञ झाल्याशिवाय, सामान्य लोकांची स्थितीच सुधारून त्यांना स्वोन्नतीबद्दल उत्सुक केल्याशिवाय, कोणतेही कार्य सफल होणार नाही हे त्याने ओळखले होते * यावरून अर्थातच हरिभाऊंनीही देशस्थितीचे

अचुक निदान केलें होतें हें सिद्ध होतें. असो. भावानंदाचा असा अकालीं शेवट करण्यांत हरिभाऊंचा काय हेतु होता, हें पाहणें जरूर आहे. सुंदरीच्या प्रेमाचा त्याग केल्याबद्दल मनाला एकसारखी खंती वाटून कदाचित् भावानंदानें जाणूनबुजून असा आपला अकालीं शेवट करून घेतला असावा, अशी एक शंका प्रथम येते. पण तिचें निराकरण भावानंदाच्याच मरतेवेळच्या एका वाक्यावरून होतें. तें वाक्य असें, “रामानंद, मला हें जग सोडून जाण्याबद्दल

हंगार नाही; आणि या वावर्तीत शिकलेल्या लोकांकडून अशिक्षित लोकांची कशी हेळसांड झाली आहे, याबद्दल भाऊनें आपल्या मामास लिहिलेले पुढील विचार मननीय आहेत:—

“X X X माझ्या मनाची पक्की खात्री झाली आहे की, आतां यापुढें ज्याला लोकहित साधावयाचें असेल, त्यानें सर्वसंगपरित्याग करून लोकांस ज्ञानाचाच प्रसार केला पाहिजे. एकट्या दुकट्याच्या वतीनें एकादुसरी गोष्ट प्रत्यक्ष करून दाखवून तादृश उपयोग नाही. साधारण लोकांची सद्यःस्थितीच श्रेष्ठादली पाहिजे. ज्या आम्हांला लोकांच्यामुळेच ज्ञान मिळतें त्या आम्हीं तेंच ज्ञान आमच्या हातीं केवळ ठेव समजून, तें त्यांना पोंचतें केलें पाहिजे. X X X ” “आजपर्यंत सुशिक्षित लोकांनीं आहारादि प्राप्तीखेरीज कोणचें दुसरें कृत्य कर्तव्य समजून केलें आहे? ज्या लोकांच्या करावर आम्हीं आपलें सर्व शिक्षण मिळविलें त्यांचें ऋण फेडण्याकरितां आम्हीं अणुमात्र तरी रुटपट केली आहे काय? जें काय आम्हीं केलें असेल तें केवळ बरवर. आम्हीं गरीब-गुरीब लोकांत कधीं मिसळून वागलों नाहीं. त्यांच्या वांच्छा, त्यांचे हेतु, त्यांची महत्वाकांक्षा काय, याच्याविषयीं कधीं चौकशी केली नाहीं. जे त्यांचें हेतु, ज्या त्यांच्या वांच्छा, अयोग्य असें आम्हांला वाटलें, त्या वांच्छा व ते हेतु काढून टाकण्यास कधीं झटलों नाहीं; त्यांचें स्वरूप पालटण्याला आमच्या हातून कधीं यत्न झाला नाहीं. त्यांच्या आमच्यांतील भेद नष्ट करून टाकण्यास कधीं झटलों नाहीं. ही स्थिति कोण नाकबूल करील? ज्यांच्या कराच्या पैशावर सरकारनें आम्हांस शहाणे केलें, त्यांना आम्ही आपल्या शहाणपणाचा फायदा

वाईट वाटत नाही असं नाही. फार वाईट वाटतं आहे. इतकं वाईट मला याच्यापूर्वी एकदांच वाटलं होतं. ज्या वेळीं मी आपल्या कार्याला लागण्याचा निश्चय केला-आणि या कार्याला हात घातला, तेव्हां मी आपल्या जीवसर्वस्वाला सोडून या कामांत शिरलो, त्या वेळीं जसं वाईट वाटलं, तसंच आतां वाटत आहे.” त्यानें आपला मुद्दाम शेवट करून घेतला असता तर असे उद्गार निघतेना. उलट आतां आपण मानसिक यातनांतून कायमचे मुक्त होऊं अशाबद्दल त्याला आनंदच झाला असता. पण त्याचा आपल्या कार्याशीं इतका एकजीव झाला होता कीं, त्याच्यापुढें त्याला कशाचीच आठवण होत नव्हती. भावानंदाचा अकालीं शेवट करण्यांत ग्रंथकाराचा जो हेतु होता तो अविश्रांत काम केल्यानें आपल्या देशांतील कार्यकर्ते पुरुष कसे लवकर मृत्युमुखी पडतात, व त्यामुळे देशाचें कसें नुकसान होतें, हें दाखविण्याचा होय. हें सार त्यांनीं रामानंदाच्या तोंडून पुढीलप्रमाणें वदविलें आहे. “ज्याच्या चरित्रांत लहानपणापासून मानसिक उद्विग्नतेच्या-अर्थात् शारीरिक बळाचा अतिव्यय होण्याजोग्या गोष्टी अतोनात घडल्या, व पुढें ज्यानें आपलें शारीरिक व मानसिक बळ किती पुरेल, तें कसें तगवावें, याच्या विचाराकडे फार थोडें लक्ष देऊन किंबहुना अगदीं दुर्लक्ष करून सपाटून खर्च केलें, तो महात्मा फार दिवस जगणें शक्यच नव्हतें. अगदीं लहानपणापासून जर आपण लक्षपूर्वक हें समग्र चरित्र पाहिलें, तर मानसिक बळाचा विलक्षण व्यय झाला आहे असें स्पष्ट दिसून येईल. असा मानसिक बळाचा विलक्षण व्यय जेथें होतो, तेथें शारीरिक बळ कसेही विलक्षण असलें तरी तें टिकणें अगदीं

देण्याला खटपट केली काय ? त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याला आम्हीं काय उद्योग केला ? याचें उत्तर साफ “काहीं नाहीं” असेंच जरी कोणी देण्याला कांकू केलें, तरी त्या बाबतींत आमचें मन काहीं निःशंक नाहीं हें खास.”
मी. प्र. ६७.

कठीण—किंबहुना अशक्य. माझ्या वैद्यक्रियेच्या ज्ञानावरून मला मुळीं हेंच आश्चर्य वाटतें कीं, ही इहलोकींची शर्यत ज्या व्यक्तीनें इतक्या विलक्षण वेगानें धांवून जिकली, तो आपल्या इष्ट स्थानाच्या जवळ येताच पडला कसा नाही, इतका जगला कसा ? ” या वाक्यामध्ये रामानंदानें आपल्या गुरूच्या सर्व आयुष्यक्रमाचें थोडक्यांत आणि मार्मिक पर्यालोचन केलें आहे. या शोकपर्यवसानाचीं बीजे कथानकांत पहिल्यापासून पेरलीं गेलीं आहेत असें जें आरंभीं म्हटलें तें कसें, हेंही यावरून लक्षांत येईल. तसेंच कथानक शोकपर्यवसायी करावयाचें असलें तर प्रथकाराला त्याची तयारी पहिल्यापासूनच करावी लागते असें जें मागें म्हटलें आहे, तेंही यावरून स्पष्ट होईल.

भावानंदाचा अकालीं शेवट झाला त्याचें वर्णनही शेवटीं हरिभाऊंच्या कौशल्यास साजेसेच चटका लावणारें झालें आहे. भावानंदासारख्या कार्यकर्त्या व स्वकार्यांत एकजीव झालेल्या पुरुषाचा शेवट असाच असावयाचा. त्याच्या मृत्युसमयीं त्याला अत्यंत प्रिय अशी सर्व मंडळी—विशेषतः सुंदरी—जवळ असल्यानें हा प्रसंग फारच हृदयद्रावक झाला आहे. एकमेकांचीं हृदये परस्पराविषयीं अत्यंत अनुरागपूर्ण असतां त्या दोघांनाही जिवंतपणीं एकमेकांशीं स्पष्ट बोलतां आलें नाहीं, याबद्दल मनाला तळमळ वाटल्यावांचून राहात नाहीं; आणि शेवटीं मरणापूर्वीं त्यानें लिहून ठेवलेल्या पत्रांत जेव्हां त्याच्या मृत्यूनंतर सुंदरीच्या नांवचें पत्र सांपडतें, आणि तें पत्र सुंदरी “अश्रूंनीं भिजलेल्या व थरथरणाऱ्या हातांनीं” घेऊन आपल्या वडिलांच्यापुढें करिते, तेव्हां तिच्या वडिलांना आणि रामानंदाबरोबर वाचकांसही गहिवर येतो. भावानंदाचें निधन सुंदरीला किती दुःखदायक होतें याचें रामानंदानें फारच बहारीचें वर्णन केलें आहे. तो म्हणतो, “भावानंदाचें प्राणोत्क्रमण होतांच (सुंदरी) तेथून तात्काळ उठून गेली होती. तिच्या अंतःकरणाची

स्थिति वर्णन करून सांगणें केवळ अशक्य. सुंदराताईनीं स्वतःच त्या स्थितीचें वर्णन लिहिलें तर तें कोणास कळणें शक्य परंतु त्यांनीं लिहिणें जितकें अशक्य, तितकी दुसरी कोणतीही गोष्ट अशक्य नाहीं. एवढें मात्र खास सांगतों कीं, सुंदराताईना दुःख झालें तें दुसऱ्या कोणासही झालेल्या दुःखाच्या हजारोंपट लाखोंपट असलें पाहिजे. भावानंदाचें प्राणोत्क्रमण हें सुंदराताईच्या प्राणोत्क्रमणासमान होय.” मरेपर्यंत भावानंदाचा जीव अर्थातच आपल्या मठांत व आपल्या कार्यांत गुंतला होता; व त्याचे शेवटचे शब्द जितके स्फूर्तिकारक तितकेच करुणरसपरही आहेत. ते हे: “एक माणूस गेला म्हणून काय झालें? एक शिपाई पडला तर दुसऱ्यानें लगट केली पाहिजे.” हा काल्पनिक प्रसंग लिहिल्यानंतर बरोबर वीस वर्षांनीं हुबेहूब असाच प्रसंग सव्हरंट ऑफ इंडिया सोसायटींत घडला. भावानंदाच्या मृत्यूचा व ना. गोखल्यांच्या मृत्यूचा प्रसंग यांमध्ये आपल्यास फारच आश्चर्यकारक साम्य वाटलें, असें स्वतः हरिभाऊ मजजवळ एकदां म्हणाले. कादंबरीकारांना व कवींना दिव्य दृष्टि असते असें म्हणतात, त्यायोगानें भावानंदासारख्याच एका आत्मत्यागी व कार्यकर्या देशभक्ताचा मृत्यु आपल्या कल्पनाशक्तीनें वीस वर्षे अगोदर हरिभाऊंनीं पाहिला तर नसेलना? तसें असेल तर Life imitates Art far more than Art imitates Life हे ओस्कार वाइल्डनें विनोदानें काढलेले उद्गार खरेच आहेत असें म्हणावें लागेल !

याप्रमाणें आपण नायकाच्या आयुष्यक्रमाचें परीक्षण केलें. त्यावरून अवघ्या २३ वर्षांच्या अवधींत त्यानें स्वतःची केवढी प्रगति केली, याचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहात नाहीं. सर्व कथानकांत अर्थातच भावानंदाचें पात्र मुख्य असल्यामुळें, व त्याची उत्क्रांति

चित्रित करण्यासाठीच सर्व कादंबरीचा अवतार असल्यामुळे आपण त्याच्याकडे इतकें लक्ष दिलें, तथापि शिवरामपंत, ताई व सुंदरी हीं दुसरीं तीन पात्रेही तितक्याच महत्त्वाचीं आहेत, यामुळे त्यांचा थोडक्यांत विचार करणें जरूर आहे. शिवरामपंतांच्या हातून सर्व कथानकांत कांहीं क्रिया (Action) घडत नाहीं असें सकृदर्शनी वाटतें; आणि फक्त बाह्य क्रियेच्या (Physical action) दृष्टीने पाहिलें तर तें थोडेंबहुत खरेंही आहे. पण कथानकाची आंतरक्रिया (Psychological action) सर्व शिवरामपंतांवर उभारली आहे, आणि भावानंदासारखा कार्यकर्ता देशभक्त केवळ त्यांच्याच शिकवणीने तयार होतो, ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां शिवरामपंतांचें पात्र अगदींच निष्क्रिय आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. शिवरामपंत व सुंदरी यांचें कथानकांत किती महत्त्व आहे, याबद्दल एक वेदांतांतील उपमा घेतां येण्यासाठी आहे. जीवात्मा हा संसारांत परमात्म्याच्या प्रेरणेनें व मायेच्या मोहानें कार्यप्रवृत्त होतो; त्याप्रमाणें भावानंदही शिवरामपंतांच्या प्रेरणेनें व सुंदरीच्या मोहानेंच कार्यप्रवृत्त झाला आहे. ही उपमा जरा आणखी पुढें न्यावयाची म्हटलें तर असेंही म्हणतां येईल कीं, मग मुक्त झाल्यावर जीवात्मा ज्याप्रमाणें मायेच्या मोहाचा त्याग करून परमात्म्यांत लीन होतो, त्याप्रमाणें भावानंदही पुढें सुंदरीच्या मोहाचा त्याग करून शिवरामपंतांच्या विचारांत पूर्णपणें लीन झाला आहे. शिवाय शिवरामपंतांची भूमिका रंगविण्यांत हरिभाऊंचा दुसरा हेतु होता; तो असा कीं, खरा सुधारक कसा असला पाहिजे हें दाखवावयाचें. पहिल्यांदां सामाजिक सुधारणेचा आरंभ फक्त श्रीमंत लोकांत झाला; आणि तें सुद्धा पाश्चात्यांचें अनुकरण म्हणजेच सामाजिक सुधारणा, व ती केवळ पैशानेंच साध्य, अशी सार्वत्रिक समजूत त्यावेळीं झाली होती; पण तसें नसून खरी सुधारणा म्हणजे काय व खरा सुधारक कसा असतो

हैं हरिभाऊंनीं शिवरामपंतांवरून दाखविलें. हरिभाऊंच्या सर्वच सामाजिक कादंबऱ्यांतील सुधारणाभिमानांनी व्यक्ति मध्यम व गरीब स्थितींत असून त्यांनीं लोकांपासून फटकून गांवाबाहेर युरोपियन पद्धतीनें बंगल्यांत राहून सुधारणा करण्याऐवजीं लोकांत राहून केली आहे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांपासून सत्यत्वप्रतीति लवकर होते याचें इंगित हेंच होय. असो. एकंदरीत शिवरामपंतांचें शील व स्वभाव सर्वतोपरी अनुकरणीय असा वर्णिला आहे. परंतु यामुळेच हरिभाऊंनीं निर्मिलेल्या सर्व पात्रांत शिवरामपंत ही एक अस्वाभाविक व्यक्ति आहे असा त्यावर माझ्या एका टीकाकार मित्राचा आक्षेप आहे. तथापि सूक्ष्म रीतीनें पाहणारांस, भाऊ व सुंदरी यांच्या संबंधांत शिवरामपंतांवर एक मोठा दोष येऊं शकतो असें दिसून येईल. तो असा कीं, सुंदरीस अविवाहित ठेवण्याचा आपला निश्चय शिवरामपंत ज्या कारणास्तव मोडतात, तें कारण त्यांचें आजपर्यंतचें धैर्य व चिकाटी पाहतां अगदींच असमर्थनीय आहे. स्वतःच्या आयुष्याचा भरंवसा नाहीं, आणि सुंदरीमध्ये स्वतंत्रपणें राहण्याची धमक नाहीं, यामुळेच ते शेवटीं सुंदरी भाऊला देऊं करितात. म्हणजे यावरून भाऊ व सुंदरी यांच्या परस्परप्रेमाला ते कांहींच महत्त्व देत नाहींत. त्यांच्या या वेळच्या बोलण्यावरून (प्र. ६३) असें दिसतें कीं, त्यांची स्वतःची प्रकृति चांगली असती व सुंदरींत तार्इप्रमाणें स्वतंत्रपणें राहण्याची धमक असती, तर त्यांनीं तिचें भाऊवर प्रेम असतांही तिला अविवाहित ठेविलें असवें. तिचें व भाऊचें परस्परांवर प्रेम आहे, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली नसेल ही गोष्ट मुळींच संभवत नाहीं. कारण तसें म्हणावें तर त्यांच्यांत निरीक्षणशक्तीचा पूर्ण अभाव होता असें मानावें लागेल. बरें, हें प्रेम त्यांच्या लक्षांत आलें होतें असें मान्य केलें तर दोन प्रेमी जीवांस त्यांच्या परस्परसुखाचा विचार न करितां केवळ आपल्या

हेतूंच्या सिद्धयर्थे जन्मभर दूर ठेवण्याइतका दुराग्रह त्यांच्यात होता असे म्हटले पाहिजे. म्हणजे ते शेवटी सुंदरीचे लग्न करावयास तयार होतात, ते तिचे व भाऊचे परस्परांवर प्रेम आहे म्हणून नव्हे तर आपल्या डोळ्यांदेखत सुंदरीची नीट व्यवस्था लागलेली पाहावी या स्वार्थपर हेतूनेच होय असे म्हणावयास हरकत नाही.

ताई व सुंदरी या दोघांचे स्वभाव एकमेकींपासून इतके भिन्न आहेत की, या दोघी दोन भिन्न वळणाच्या (Type) स्त्रिया वर्णिल्या आहेत; व हे हरिभाऊंनी ६३ व्या प्रकरणांत शिवराम-पंतांच्या तोंडून स्पष्टपणे वदविलेच आहे. ते म्हणतात, “ कांहीं स्त्रिया वेलीप्रमाणे जात्याच दुसऱ्याच्या आधाराची अपेक्षा करितात; कांहींना अगदी स्वतंत्रपणाने राहतां येतं. सुंदरी पहिल्या वर्गांतली आहे, तुझी ताई दुसऱ्या वर्गांतली आहे.”

नवऱ्याच्या घरी असह्य अपमान व छळ होतांच त्याचे घर सोडून ज्या बाणेदारपणाने ताई शिक्षण संपादन करते त्यावरून तिच्या मनाची स्वतंत्र वृत्ति व्यक्त होतेच, पण पुढेही तिची वृत्ति किती निर्भय व धीट आहे हे ६० व्या प्रकरणातील एका प्रसंगावरून दिसून येते. तो प्रसंग म्हणजे भाऊच्या एका व्याख्यानाचे वेळीं दंगा होऊन त्याच्यावर हल्ला होतो तो होय. या वेळीं सुंदरी आपल्या स्वभावानुरूप “ असा प्रसंग पुनः येण्यापेक्षा हीं व्याख्यानेच बंद करावीं. त्यापासून फायदा तर कांहीं नाही, उलट असा आणखी कधी प्रसंग आला तर भळतंसलतं मात्र व्हायचं ” असा सल्ला देते. तर ताई, “ काय, हा असा प्रसंग एकदां आला म्हणून हातीं घेतलेलं काम सोडून द्यावयाचं ! वाहवा.....मग त्यांत काय राह्यलं ! तुला त्रास झाला असेल, जिवाची देखील भीति पडली असेल, मला दिसतं आहे. पण बाई, तेवढ्यासाठीं आपलं कार्य बंद करणं हे कांहीं चांगलं नाही ” असा सल्ला देते !

सुंदरीच्या बाबतीत दोन शंका निघण्यासारख्या आहेत त्यांचा आतां विचार करूं. पहिली शंका ही कीं, आपलें सुंदरीवर प्रेम आहे ही गोष्ट भाऊ स्वतः वारंवार कंठरवानें सांगत आहे. पण सुंदरीचें भाऊवर प्रेम आहे ही गोष्ट कथानकांत कोठेंच स्पष्ट केली नाहीं. ही गोष्ट स्पष्ट न करितां ती अनुमानानें ओळखण्याइतका भरपूर पुरावा हरिभाऊंनीं दिला आहे. कांहीं उघड गोष्टी स्पष्ट न करितां व्यंग्य ठेवून त्या वाचकांच्या अनुमानावर सोंपविणें यांतच कादंबरीकाराचें कौशल्य आहे. प्रकाश व छाया यांचा योग्य ठिकाणीं योग्य उपयोग करण्यावर ज्याप्रमाणें फोटोग्राफीचें कौशल्य अवलंबून असतें, त्याप्रमाणें कवीचें कौशल्यही काय व्यक्त करावयाचें व काय व्यंग्य ठेवावयाचें यांत आहे. म्हणून कवीच्या मार्मिकतेची व चातुर्याची खरी कसोटी त्याच्या कृतींतील व्यक्त स्थलांभेक्षा व्यंग्य स्थलांवरूनच होते. शिवाय दुसरी गोष्ट अशी कीं, हें आत्मचरित्र असल्यामुळें ज्या गोष्टी नायकाला प्रत्यक्ष समजल्या त्याच तो वाचकांना स्पष्टपणें सांगणार. भाऊ व सुंदरी यांजमध्ये अत्यंत स्नेह खरा; पण ते परस्परांशीं जरा संकोचानें वागत आहेत, हें स्पष्ट दिसतें. आजच्या काळीं स्त्रीपुरुषांमधील संमिश्रण अधिक वाढल्यामुळें आजचा भाऊ आणि सुंदरी एकमेकांशीं अधिक मोकळेपणानें वागतील हें खरें; पण ज्या काळीं स्त्रीशिक्षणाच्या नुसत्या नांवानेंच समाज बिचकून जाई, त्या काळीं प्रौढ स्त्रीपुरुषांमध्ये इतकें अंतर ठेवणेंच रास्त होतें. सुंदरीचेंही भाऊवर तितकेंच प्रेम लहानपणापासून होतें हें सुचविणारीं स्थळें कादंबरीत कोणतीं आहेत तें पाहूं. १४ व्या प्रकरणाचे शेवटीं जो प्रसंग वर्णिला आहे त्यावरून सुंदरीला भाऊच्या सहवासाची आवड किती आहे हें दिसतें; व हें १६ व्या प्रकरणांत तिनें आपल्या आईला गावाला जातेवेळीं भाऊला बरोबर घेण्याविषयीं विनंती करून स्पष्ट सांगितलें आहे. त्याच वेळीं

भाऊला पत्र लिहिण्याबद्दल तिने आपण होऊन प्रथम आईला विचारिले आहे, हे सर्व बालपणातील झाले. पण पुढे प्रौढपणी भाऊची परीक्षा पास झाल्याबद्दल तिला फारच आनंद (४२ व्या प्रकरणांत) झाल्याचे वर्णन करून तिचे प्रेम सूचित केले आहे; आणि ६० व्या प्रकरणांत भाऊवर हल्ला झाल्यावेळी सुंदरीला वाटलेली अधिक काळजी दाखवून हे दिग्दर्शन अधिक स्पष्ट केले आहे. सुंदरीचे प्रेम यापेक्षा अधिक स्पष्टपणे दाखविणे आपल्या सामाजिक कल्पनांप्रमाणे शक्य नाही. ती एकादी कादंबरीतील नायिका असती तर कदाचित् तिने आपले प्रेम नायकाजवळ स्पष्ट शब्दांनी उच्चारून दाखविले असते.

दुसरी शंका अशी की, सुंदरीचा व भाऊचा विवाह झाला असता, तर कथानकाचा शेवट आहे यापेक्षा परिणामकारक झाला असता की नाही, ही शंका मी स्वतःच हरिभाऊंस समक्ष विचारिली होती. त्याला त्यांनी जे उत्तर दिले ते मनोरंजनच्या १९१९ च्या एप्रिलच्या अंकातील “हरिभाऊंच्या कांदीं आठवणी” यांत प्रसिद्ध झाले आहे.

याप्रमाणे बहुतेक सर्व कादंबरीचे आपण परीक्षण केले. यांत विचार करण्यासारख्या आणखीही कांदी गोष्टी आहेत. उदाहरणार्थ, हरिभाऊंचा विनोद, त्यांचे सृष्टिनिरीक्षण, त्यांचा अतींद्रिय (occult) शक्तीवरील विश्वास, वगैरे. परंतु कालाभावामुळे व निबंध बराच वाढल्यामुळे त्यांचा विचार तूर्त बाजूला ठेवणे प्राप्त आहे. आतां आणखी एकाच गोष्टीचा विचार करून हा लांबलेला निबंध पुरा करूं. ती गोष्ट म्हणजे कादंबरीची फलश्रुति होय. या कादंबरीच्या द्वारे कोणत्या गोष्टी हरिभाऊंनी समाजापुढे मांडल्या? यापैकी दोन तीन बाबींचा म्हणजे, खरी सामाजिक सुधारणा, देशहिताचा खरा मार्ग, वगैरे गोष्टींचा वर प्रसंगानुरोधाने उल्लेख आलाच आहे.

व्याशिवाय आणखी दोन तीन गोष्टी आहेत, यांपैकी पहिली म्हणजे देशहितासाठीं लागणाऱ्या. आत्मत्यागाची आवश्यकता. ही गोष्ट भावानंदाच्या द्वारानें फारच उत्तम रीतीनें दाखविली आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे ऐहिकापेक्षां आध्यात्मिकाचें, असत्यापेक्षां सत्याचें श्रेष्ठत्व. सुंदरीशीं विवाह करून सुखी व्हावें, का संन्यास घेऊन शारीरिक सुखाचा त्याग करून परहित साधावें, असा जेव्हां कर्माकर्माचा मोह भाऊपुढें उत्पन्न झाला तेव्हां त्याचा निकाल भाऊनें कसा केला हें दाखवून ही गोष्ट हरिभाऊंनीं सिद्ध केली आहे. या प्रसंगीचें शिवरामपंतांचें भाषण व स्वतः भाऊच्या मनाचीं आंदोलनें यांमध्ये या प्रश्नाचें विवेचन हरिभाऊंनीं केलें आहे. हा सर्वच भाग अप्रतिम असल्यामुळें तो मुळांत साग्र वाचूनच त्याचें स्वारस्य कळणार आहे.

तिसरी व विशेष महत्त्वाची गोष्ट जी हरिभाऊंनीं या कादंबरीच्या द्वारें समाजापुढें मांडली आहे ती सार्वजनिक चारित्र्यास आध्यात्मिक स्वरूप देण्याची आवश्यकता ही होय. ही गोष्ट त्यांनीं आपल्या यापुढील “कर्मयोग” या कादंबरींत अधिक स्पष्ट केली आहे. पण येथें भावानंदाकडून शेवटीं संन्यास घेवून तिचें दिग्दर्शन केलें आहे. संन्यासाश्रम हा स्वभावतःच निष्काम आणि आध्यात्मिक स्वरूपाचा आहे. त्याचा राजकीय कामांत उपयोग केला तर राजकीय चळवळीला आध्यात्मिक स्वरूप येऊन हल्लीं निष्क्रिय व निरुपयोगी झालेल्या संन्यासाश्रमाचेंही पुनरुज्जीवन होईल असे त्यांचें मत दिसतें. “आजच” या कादंबरींतील स्वामीच्या तोंडून ही गोष्ट त्यांनीं अधिक स्पष्टपणें वदविली आहेच; पण येथेंही भाऊनें संन्यास घेण्याच्या आधीं आपल्या मामास जें पत्र लिहिलें आहे त्यांतही त्यानें तेच उद्गार काढले आहेत. “तुज्या कारणासाठीं संन्यास घेणार आहेस त्यामुळें जुन्या पवित्र संन्यासाश्रमाची थट्टा

मात्र होणार आहे.” या मामाच्या आक्षेपास उत्तर देतांना भाऊ म्हणतो, “मी आश्रमांतर करणार तो भगवीं वस्त्रे नेसून ‘नारायण नारायण’ करीत घरोघर पुढ्या उकळण्यासाठी नव्हे. पूर्वीचे चतुर्थाश्रमी आपण संसारत्याग करून दुसऱ्यासही त्यापासून अलिप्त राहण्यास सांगत; परंतु मी चतुर्थाश्रमांत शिरून आपल्या मित्रांना सांगणार की, आपण थोड्यांनीं सर्वसंगपरित्याग कां करावयाचा? तर सगळ्या लोकांना सर्वसंगोपभोग उत्तमपणें मिळावा म्हणून! आपण संसारत्याग करून लोकांना ज्ञान देण्यासाठीं भिरीभिरी कां हिंडाययाचें? तर त्यांना यथेच्छ संसारसुख मिळावें म्हणून.” संन्यासाश्रमाचें या दृष्टीनें पुनरुज्जीवन झालें तर तें इष्ट नाहीं असें कोण म्हणेल?

झालें. मला या कादंबरीबद्दल जें सांगावयाचें होतें तें मी सांगितलें. यांत आणखी कांहीं सुद्धे राहिले आहेत, हें मी जाणून आहे; पण येथेच थांबावें हें बरें. आतांपयत जें विवेचन केलें तेवढ्यावरून या कादंबरींतले उरलेलेगुगदोष वाचक तेव्हांच काढूं शकतील अशी माझी खात्री आहे. कादंबरींत कांहीं लहानसहान दोष आहेत, हें मला मान्य आहे; पण त्याबरोबर गुण इतके आहेत की, त्या दोषांपेक्षा त्यांतील गुणांकडेच वाचकांचें लक्ष वेधणें मला अधिक युक्त वाटलें. आणि त्याप्रमाणें ही कादंबरी केवळ परिक्षेच्या दृष्टीनें विद्यार्थ्यांनीं न वाचतां आयुष्यांतील एक मार्गदर्शक ग्रंथ या दृष्टीनें तिचें पुनःपुनः वाचन करून स्वतःचा आणि त्याबरोबर देशाचा फायदा करून घ्यावा अशी आशा करून मी रजा घेतों.

पुरवणी.

मनोरंजनानें हरिभाऊ वारल्यावर, एप्रिल १९१९ मध्ये आपटे अंक काढला, त्यांत शेवटीं “हरिभाऊंनीं पूर्वी एकदा लिहिलेल्या ‘मी’ कादंबरीचा शेवटचा भाग” या सदराखाली पुढील

माहिती प्रसिद्ध केली आहे. “हरिभाऊंनी आपली ‘मी’ ही कादंबरी लिहिण्यास १८९३ साली सुरुवात केली; व तिचे पहिले प्रकरण करमणुकीच्या चौथ्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत (ता. ४ नोव्हेंबर १८९३) प्रसिद्ध झाले. त्यापुढील प्रकरणे त्या वर्षाच्या व त्याच्या पुढील वर्षाच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. पण या कादंबरीचा शेवटचा भाग लिहून त्या वेळीच नव्हे तर त्यानंतरही कित्येक वर्षांत ही कादंबरी त्यांनी पुरी केली नाही.” याप्रमाणे या कादंबरीचा अगदी अखेरचा भाग त्या वेळी लिहिला गेला नसून केवळ तेवढ्यासाठी ही कादंबरी अनेक वर्षे पडून राहिली; पुढे १९१२ साली तो भाग हरिभाऊंनी लिहिला; पण तो मनासारखा न उतरल्यामुळे रद्द करून पुनः १९१५ साली हल्ली आहे तो भाग लिहून कादंबरी पूर्ण झाली अशी माहिती दिली आहे. परंतु शोध करितां ही माहिती चुकीची आहे असे समजते. कारण ‘मी’ कादंबरीचे शेवटचे प्रकरण अगदी आज आहे तसेच, करमणुकीच्या १२ ऑक्टोबर १८९५ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाले आहे. एवढेच की, त्या वेळी ६७ प्रकरणांत ही कादंबरी पुरी झाली आहे. ही कादंबरी त्यानंतर दोन वर्षांनी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होण्यासाठी सर्व छापून तयारही झाली होती; पण ती ज्या छापखान्यांत छापली तो छापखाना जळून त्या आगीत या पुस्तकाचे सर्व फॉर्म जळून गेल्यामुळे पुस्तक प्रसिद्ध होण्याचे राहिले. त्यानंतर कादंबरी पुनः छापून प्रसिद्ध करावयाची पण कांहीं अडचणींमुळे ते तसेच राहिले. त्यानंतर १९१६ साली ती प्रसिद्ध झाली. तीत आतां ७२ प्रकरणे आहेत. ही वाढलेली ५ प्रकरणे नवीन घातलीं नसून मूळचीं कांहीं नार मोठीं प्रकरणे होती, त्यांत भाग पाडल्यामुळे ही ५ प्रकरणे वाढली आहेत. कित्येक ठिकाणीं कमीअधिक मजकूरही घालण्यांत आला; पण तेव्हांच्या आणि आतांच्या कादंबरींत काय फरक आहे,

हे त्या वेळच्या करमणुकीचे सर्व अंक पाहावयास मिळाल्याशिवाय सांगतां येणार नाही. परंतु शेवटले प्रकरण मात्र तेव्हांचे आणि आतांचे अगदी एकच आहे. यामुळे केवळ शेवटल्या भागासाठी कादंबरी २३ वर्षे पडून राहिली, व तो शेवटला भाग १९१२ साली लिहून तो मनासारखा न वठल्यामुळे रद्द करून पुनः १९१५ साली लिहिला हे विधान बरोबर नाही.

हरिभाऊ आपट्यांची HUMOUR

[ता. ३ मार्च १९२३ रोजी आपट्यांच्या दुसऱ्या पुण्यतिथीचे प्रसंगी
न्यू पूना कॉलेजमध्ये वाचलेला निबंध.]

आजचा विषय आपल्यापुढे नीटपणे मांडतां यावा म्हणून मी प्रथमतः Humour (विनोद) या विषयाचा विचार करणार आहे. आपण इंग्रजीत ज्याला Humour असे म्हणतो तो अर्थ 'विनोद' या शब्दाने योग्य रीतीने व्यक्त होतो असे मला वाटत नाही. Humour हा शब्द उच्चारतांच ज्या कल्पना आपल्यापुढे येऊन उभ्या राहतात त्या कल्पना "विनोद" या शब्दाने उत्पन्न होत नाहीत. तीच गोष्ट इतरही अनेक इंग्रजी शब्दांची आहे. तथापि प्रत्येक इंग्रजी शब्दास मराठी शब्दाचा उपयोग करण्याची हल्ली प्रवृत्ति असल्यामुळे अशा शब्दांस प्रतिशब्द म्हणून कांही मराठी शब्द वाडूनयांत हल्ली खूब झाले आहेत. मूळ शब्दांचा व्यापक अर्थ प्रकट करण्यास हे नवीन शब्द जरी अपुरे पडत असले, तरी यांपेक्षा अधिक चांगले शब्द सापडेपर्यंत याच शब्दांचा उपयोग करणे भाग आहे. इंग्रजी Realism या शब्दाचीही गोष्ट अशीच आहे. या शब्दाचा मराठीत पुष्कळां वस्तुस्थितिव अगार "यथार्थत्व" असे प्रतिशब्द योजतात, पण "रिअलिझम्" या शब्दाचे खरे स्वरूप व्यक्त करण्यास हे दोन्ही शब्द अपुरे पडतात असे मला वाटते. तत्रापि असे प्रतिशब्द केवळ कामचलाऊ आहेत हे लक्षांत ठेवले व मूळ इंग्रजी शब्दांचा व्यापक अर्थ प्रत्येक वेळी ध्यानांत ठेवला म्हणजे, या प्रतिशब्दांची अडचण विशेष भासणार नाही. हे खरे तरीपण, सोयीसाठी या निबंधांत Realism आणि Humour हे शब्द पुष्कळ ठिकाणी मी जसेच्या तसेच वापरले आहेत. कारण भाषांतर करण्यास

अवघड अशा परदेशी शब्दांना स्वभाषेंतील अपरिचित असे नवीन शब्द हुडकून काढण्यापेक्षां अगर तयार करण्यापेक्षां, ते परदेशी शब्द जसेच्या तसेच कायम ठेवल्याने तो विषय समजण्यास फार सोपें पडतें असा माझा अनुभव आहे. असो.

वाङ्मयांत Humour चें स्थान किती महत्त्वाचें आहे याचें विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. Humour ला वाङ्मयांत बराच श्रेष्ठ दर्जा दिला जातो, येवढें सांगून पुढें जाण्यास हरकत नाहीं. हास्यरसप्रधान वाङ्मयाचे Wit आणि Humour असे साधारणतः दोन भाग पडतात. यांपैकी Wit सुभाषित याचा संबंध मुख्यत्वेकरून शब्दाशीं येतो. एकाच शब्दाचा अनेकांशीं उपयोग केला असता मनास चमत्कृति वाटून आनंद होतो; अशा प्रकारची शब्दचमत्कृति कारणें म्हणजे Wit होय. पण Humour ची गोष्ट किंवा क्षेत्र Wit पेक्षां वेगळें आहे. Wit ही नेहमीच जरी शब्दचमत्कृतिजन्य असते असें जरी नाहीं, तरी तिळा शब्दाचें साह्य विशेष लागतें, इतकेंच नव्हे तर शब्दयोजना हा तिचा आत्मा आहे. Wit व Humour यांमध्ये काय भेद आहे याबद्दल पाश्चात्य लेखकांनीं विवेचन केलें असून, रा. केळकर यांनीं आपल्या “सुभाषित व विनोद” या ग्रंथांतही याबद्दल बरीच मार्मिक चर्चा केली आहे. त्या सर्वांची येथे पुनरुक्ति न करितां, शब्दचमत्कृतीपासून उत्पन्न होणारी ती Wit; व असंबद्धतादर्शनापासून उत्पन्न होणारी ती Humour असा या दोहोंत स्थूलमानानें भेद आहे येवढें गृहीत धरून चाललों असतां पुरें आहे. परंतु Wit आणि Humour यांचें अंतिम कार्य (effect) हास्यरसपरिपोष हें एकच असल्यामुळें; व वाङ्मयांत या दोहोंचें साहचर्य पुष्कळदां आढळून येत असल्याने Wit व Humour यांचा बरेच वेळां घोटाळा होतो; आणि Humour च्या वर्गीकरणांत Wit ची भेसळ झालेली आपणांस आढळून येते; तथापि

या दोहोंचे हेतु—ध्येय—भिन्न आहेत हें लक्षांत ठेवले म्हणजे Wit आणि Humour यांचा भेद आपणांस तेव्हांच पाडता येईल. Witचे कार्य केवळ मनरंजन होय. आतां Wit करण्यास शब्दज्ञान चांगल्या प्रकारचें लागत असल्यामुळे, चांगली Wit करण्यास विद्वत्ता कल्पकता, सुसंस्कृतता, समयसूचकता इत्यादि गुण लागत असतील हें खरें; पण त्यामुळे त्याचें अंतिम कार्य (object) बदलत नाही. पण Humour चें तसें नाही. ह्यूरचें कार्य Wit पेक्षा श्रेष्ठतर आहे. मनरंजन तर व्हावेंच, पण त्याबरोबर सद्बोधही व्हावा हा Humour चा हेतु आहे. यामुळेच Wit ही बुद्धिप्रधान तर Humour ही भावनाप्रधान असते, असा या दोहोंत रा० केळकरांनी आपल्या ग्रंथांत भेद केला आहे. Humour करणाराला विद्वत्ता नसली तरी चालेल; पण केवळ विद्वत्तेपेक्षाही श्रेष्ठ गुण “ निरीक्षण ” हा पाहिजे. ज्याच्यामध्ये हा गुण नसेल त्याला असंबद्धताप्रत्यय होणार नाही, व स्वतःस असंबद्धताप्रत्यय झाल्याविना त्याला असंबद्धतादर्शन करिता येणार नाही.

असंबद्धतादर्शन व बोध हे दोन्ही गुण जरी असले, तरी त्याला सहानुभूति व मृदयता यांची जोड असल्याशिवाय ती खरी ह्यूर होऊं शकणार नाही. सहानुभूतिशून्य असंबद्धतादर्शनापासून कांहीं काळ हंसूं येईल, पण त्यापासून खरा आनंद होणार नाही. आणि ही आनंदप्रतीति न झाल्यामुळे त्या Humour मध्ये खरी कला नाही. इंग्लिश लेखक स्विफ्ट याची Humour हें याचें उत्कृष्ट उदाहरण होय. स्विफ्ट हा नामांकित विनोदी खरा, पण त्याच्यांत मनुष्यजातीबद्दल सहानुभूतीचा व प्रेमाचा ओलावा नसल्याकारणानें त्याच्या विनोदापासून शुद्ध आनंदप्रतीति उत्पन्न न होतां, खेद उत्पन्न होतो. थंकरेनें स्विफ्टबद्दल लिहितांना असें म्हटलें आहे कीं, “ We have in swift, a humourous philosopher

whose truth frightens one; & whose laughter makes one melancholy.” परंतु हेच त्याचे Addison बद्दलचे उद्गार पहा. अँडिसनचें वर्णन थोरें पुढीलप्रमाणें केलें आहे. “A wit that makes us laugh and leaves us happy; one of the kindest benefactors that society has ever had.” विनोदी लेखकांमध्ये अँडिसन यास उच्च स्थान मिळण्याचें कारण याप्रमाणें एकच होय. तें हें कीं, त्याच्या Humour चा हेतु सद्बोध हा असून ती सदा सदयतेनें ओथंबलेली असे. आपल्या विनोदी लेखनाचा हा हेतु स्वतः Addison नेंच एके ठिकाणीं कबूल केला आहे. तो म्हणतो; “I would not willingly laugh, but in order to instruct.” विनोदांत-र्गत बोधाचें ग्रहण करण्यास मनुष्याचें मन केव्हां तयार होईल; तर तें सुप्रसन्न असेल तेव्हांच. विनोदापासून मनास आनंद झाला तरच ही सुप्रसन्नता प्राप्त होईल; आणि विनोदाच्या बुडाशीं सद्विच्छा, मनुष्यजातीबद्दल प्रेम, सदयता असून आपली सुधारणा व्हावी अशी लेखकाची इच्छा आहे अशी वाचकांची जेव्हां खात्री होईल तेव्हांच त्या विनोदापासून त्याला आनंद होईल.

येथें यावर असा आक्षेप येईल कीं, विनोदाचे मार्गे बोधाचें हें नसतेंच शेषूट चिकटवून देण्यानें, बोधरहित पण केवळ आनंद-जनक अशा विनोदास, Humour च्या साम्राज्यांतून आपण हद्द-पार करीत नाहीं का ? याला उत्तर एवढेंच कीं, विनोद बोधप्रद पाहिजे याचा अर्थ इतका कांटेतोल ध्यावयाचा नाही. कला बोध-प्रद असली पाहिजे कीं नाही, या प्रकारचाच हा वाद होय. त्या ठिकाणीं एकाद्या कृतीपासून शुद्ध आनंदाचा अनुभव होत असल्यास त्या कृतीची जशी बोधप्रद कळत गणना केली जाते; त्या-प्रमाणेंच येथेही आहे; कारण शुद्ध आनंदाचा अनुभव हासुद्धां

एक प्रकारचा बोधच आहे. अँडिसनने सुद्धा म्हटलें आहे कीं,
 “ When my mirth ceases to be instructive, it shall
 never cease to be innocent.” याचा अर्थ असा कीं,
 “ माझ्या विनोदापासून प्रत्यक्ष बोध जरी झाला नाही, तरी त्या-
 पासून कांहीं अनिष्ट परिणाम तरी होणार नाही.” म्हणजे त्यापासून
 शुद्ध आनंदाचीच प्रतीति होईल. शुद्ध आनंदाची असें म्हणण्याचें
 कारण म्हणजे विकृत आनंदाची नव्हे, कारण कांहीं गोष्टींपासून
 शुद्ध आनंदाऐवजीं विकृत आनंद होतो. दुसऱ्याचें व्यंग पाहून,
 किंवा आपल्या शत्रूचें अहित झालेलें पाहून जो आनंद उत्पन्न
 होतो तो विकृत आनंद होय. एकाद्या ग्राम्य अगर अश्लील प्रकारा-
 पासूनही आनंद उत्पन्न होतो; पण तोहि विकृत आनंदच होय.
 असा विकृत आनंद आपल्या विनोदापासून उत्पन्न न होईल अशा-
 बद्दल विशेष खबरदारी घेण्याबद्दल अँडिसननें मुद्दाम बजाविलें आहे.
 विनोदाने वाचकांच्या मनावर अनिष्ट परिणाम न व्हावे याबद्दल लिहि-
 तांना अँडिसन म्हणतो; “ A scrupulous conduct in this
 particular has perhaps more merit in it than the
 generality of readers imagine; did they know how
 many thoughts occur in a point of humour, which
 a discreet author in modesty suppresses; how many
 strokes in railcerry present themselves, which
 could not fail to please the ordinary taste of
 mankind but are stifled in their birth by reason of
 some remote tendency which they carry in them
 to corrupt the minds of those who read them; did
 they know how many glances of illnature are in
 industrially avoided for fear of doing injury to
 the reputation of another, they would be apt to
 think kindly of those writers who endeavour to

make themselves diverting, without being immoral.” या अवतरणांतील “diverting, without being immoral” हे शब्द विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. त्यांचा अर्थ, “अभिरुचि न बिघडवितां मनरंजन करणे” असा आहे. विनोद प्रत्यक्ष बोधप्रद नसला तरी तो अभिरुचि बिघडविणारा तरी नसला पाहिजे. म्हणजे यांतही अप्रत्यक्ष बोध आलाच. ऑडिसनने म्हटल्याप्रमाणे इतकी काळजी घेऊन लिहिली जाणारी Humour आज आमच्या वाङ्मयांत किती आहे? कादंबऱ्यांचा विचार सोडला तरी आजकालच्या नाटकांतील विनोदाने (?) काय गोंधळ माजविला आहे? परंतु याबद्दलचा विचार आतांच करण्याचे कारण नाही; येथे सांगावयाचे ते येवढेच की, विनोदाचा हेतु प्रत्यक्ष बोधप्रद नसला तरी त्यापासून शुद्ध आनंदाची प्रतीति झाली पाहिजे. विकृत आनंदाची हातां उपयोगी नाही. कारण शुद्ध आनंदाची प्रतीति हाहि एक सद्बोधच आहे.

विनोदाचे द्वारे बोधाचे ग्रहण होण्यास विनोद सहृदय असला पाहिजे, हा आपला मुद्दा होता. कारण अशा प्रकारच्या विनोदापासूनच खरी आनंदप्रतीति होऊन मन सुप्रसन्न होतें. म्हणून सहृदयता अथवा प्रेमळपणा हा गुण Humour मध्ये (विनोदांत) मुख्य पाहिजे. हा गुण नसेल तर तो विनोद परिणामकारी होणार नाही; किंवा झाला तरी त्याचे खरे कार्य त्यापासून कधी साध्य होणार नाही. विनोदास वाङ्मयांत जे श्रेष्ठ स्थान मिळाले आहे त्याचे कारण त्याचे द्वारे मनुष्यास सुप्रसन्न ठेवून शिकवितां येतें हें होय. “सुख पाहतां जवापाडे, दुःख पर्वतायेवढे” अशी संसाराची वास्तविक स्थिति असतां, त्यांतील पर्वताएवढ्या दुःखाकडेच सुखाच्या दृष्टीने मनुष्याला पहावयास लावून त्याला आशावादी व उत्साही बनविणे एवढे महत्त्वाचे कार्य विनोदाचे आहे. तेव्हां हा विनोद करणारा मनुष्य जर

स्वतःच स्विफ्टप्रमाणें निष्प्रेम व जगाकडे तुच्छता व उपहासपूर्वक दृष्टीनें पाहणारा असेल तर, अगर दुसऱ्यांच्या दोषांकडे विजयी दृष्टीनें पाहून त्यांत विकृत आनंद मानणारा असला, तर त्याच्या विनोदापासून जगास काय फायदा होणार ? दुसऱ्यांच्या दोषांकडे सदय दृष्टीनें पाहून सर्वांबद्दल भूतदया बाळगावी ही शिकवण मिळण्याची आशा अशा मनुष्यापासून कशी धरावी ? लोकांचा कमीपणा पाहून निर्दयपणें हंसण्याची जी प्रवृत्ति प्रत्येकांत असते ती मात्र अशा प्रकारच्या विनोदापासून अधिक वळावण्याचा संभव आहे. थंकरे यानें आपल्या “Charity and Humour” या निबंधांत ही गोष्ट फारच मार्मिक रीतीनें स्पष्ट केली आहे. तो म्हणतो, “ह्यूमर म्हणजे काय, तर चतुर वचन व प्रेम यांचें संमिश्रण होय; आणि ज्यामध्ये अत्यंत भूतदया भरलेली आहे; ज्यांत आमूलाग्र प्रेमळपणा खेळत आहे तोच उत्तम विनोद होय. विनोदी लेखकाचा मनुष्यजातीशीं असलेला संबंध, प्रेमळ बापाचा आपल्या मुलाशीं असलेल्या संबंधाप्रमाणें असतो. उठल्या बसल्या आपल्या मुलांना कुरवाळून त्यांचें चुंबन घेऊन आपल्या प्रेमाचें प्रदर्शन बाप करीत नाही. त्याच्या प्रेमाला अशा प्रकारचें व्यक्त स्वरूप कारणप्रसंगानें एकादे वेळीं येईल; पण इतर वेळीं हें प्रेम प्रच्छन्न असून ज्या सदयतेनें तो आपल्या मुलांच्यासाठीं श्रम करितो त्यावरूनच अनुमेय असतें. तें घटकोघटकीं व्यक्त न झालें तरी तेंच त्याच्या आयुष्याचें सार होय. प्रेमळ विनोदाची गोष्ट अशीच आहे. ज्याप्रमाणें प्रेमळ पित्याच्या प्रत्येक कृत्यामध्ये आपल्या मुलाच्या हिताविषयींची काळजी व प्रेम दिसून येतें; त्याप्रमाणें खऱ्या विनोदी लेखकाच्या प्रत्येक शब्दांत मनुष्यजातीच्या हिताविषयींची काळजी व मनुष्यजातीबद्दलचें प्रेम दिसून येतें. बाप ज्याप्रमाणें पदोपदीं आपल्या मुलांचे ‘लाडक्या छकुल्या’ म्हणून मुका घेत बसत नाही त्याप्रमाणें विनोदी लेखकहि

वाक्यागणिक आपल्या वाचकांना खो खो करून हंसविणार नाही. कारण त्याच्या विनोदाचें कार्य प्रत्येकाला शब्दागणिक हंसविणें हें नव्हे, तर सद्यतेनें, प्रेमानें, प्रत्येक वस्तूकडे पाहून आनंदोत्पादन करून सर्वास सुखविणें हें होय; व हीच खरी Humour होय. एखादा मनुष्य आपल्या प्रेमाचें फाजील प्रदर्शन करूं लागला तर त्याच्या प्रेमाच्या सत्यतेबद्दल आपणांस शंका येऊन त्याच्या प्रेमाचा कंटाळा येईल, त्याप्रमाणेंच विनोदी मनुष्य काळ-वेळ न पाहतां आपणांस हंसवूं लागला असतां, त्याच्या विनोदाच्या सत्यतेबद्दल आपणांस शंका येऊन त्याच्या विनोदाचा आपणांस कंटाळा येईल." हाच मुद्दा पुढें स्पष्ट करतांना थंकरे स्विफ्टचें उदाहरण देऊन म्हणतो कीं, "स्विफ्टच्या विनोदाचें कौतुक वाटलें तरी त्याची एक प्रकारें शिसारी येते; कारण त्याला ज्या मनुष्यजातींत आपण जन्मलों त्या जातीबद्दल मुळींच प्रेम नाही. जगाच्या अवलोकनापासून त्याला जो आनंद होतो तो सहानुभूति-जन्य नसून तिरस्कारजन्य आहे."

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून खऱ्या व उच्च प्रकारच्या विनोदाला बोधप्रदता व मनुष्यजातीबद्दल सहानुभूति व प्रेम हे गुण कसे अवश्य आहेत हें आपल्या लक्षांत येईल. पण विनोद पूर्णपणें परिणामकारी होण्यास त्यांत तिसराही एक गुण पाहिजे, तो म्हणजे रिआलिझम् हा होय. रिआलिझम् म्हणजे स्वाभाविकता. ही जर विनोदांत नसेल तर त्यापासून सत्यत्वप्रतीति होणार नाही. अँडि-सन्नें विनोदाची जी वंशावळ दिली आहे, त्यांत सत्य या मूळ पुरुषापासून विनोदाची उत्पत्ति झाली आहे असें म्हटलें असून ज्या विनोदांत सत्याचा अंश नाही तो विनोद खरा नाही, विनोदाचा केवळ आभास होय असें म्हटलें आहे. याचा अर्थ असा कीं, विनोद जरी असला, तरी त्याला सत्याचा वस्तुस्थितीचा पाया

पाहिजे. जगांत दृष्टीस न पडणारी, असंभाव्य अशी असंबद्धता अगर दोष दाखविला तर त्यापासून मनाची क्षणभर करमणूक झाली तरी त्याचें असंभाव्यत्व मनांत येऊन त्याचा परिणाम लागलीच नाहीसा होतो. केवळ पाश्चात्य समाजांतच संभाव्य होणारा विनोद हिंदू समाजांत दाखविण्याचा प्रयत्न केला तर अशा विनोदापासून काय कार्य होणार ? तसेंच गोकुळासारख्या विलक्षण विसरभोळ्या माणसाचें असंभाव्य चित्र काढल्यापासून क्षणभर हंसण्यापलीकडे कोणतें कार्य साधणार ? दुसरें उदाहरण 'एकच प्याला' या नाटकांतील तळीरामाच्या मृत्यूच्या प्रवेशाचें घेऊं. या ठिकाणीं कोट्यांची रेलचेल असल्यामुळें त्या वेळेपुरतें पोट धरधरून हंसूं येईल हें खरें, पण त्या प्रसंगांत रिआलिझमचा लेश तरी आहे काय ? तळीरामाचें प्रेत समोर पडलें असतां अशा प्रकारचा विनोद चाललेला पाहून आनंदाच्याऐवजीं तिरस्काराची मात्र प्रतीति होते; कारण असला प्रकार सर्वथा सृष्टिक्रमाविरुद्ध होय. हीं उदाहरणें देण्याचा हेतु येवढाच कीं, विनोदांतसुद्धा रिआलिझमची किती जरूरी आहे हें स्पष्टपणें आपल्या लक्षांत यावें.

खऱ्या ह्यूमरचें स्वरूप याप्रमाणें निश्चित केल्यावर, ह्यूमर ही किती प्रकारची असूं शकते याचा विचार करूं. विनोदाचें वर्गीकरण करतांना विनोद म्हणजे काय, हें निश्चित करणें जरूर आहे. विनोदाची बरोबर व्याख्या करणें अवघड आहे. पुष्कळ पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं आपापल्यापरी विनोदाची बरोबर व्याख्या करण्याचे प्रयत्न केले आहेत; पण शेवटीं विनोदाची खरी कल्पना व्याख्येपेक्षां वर्णनाच्याद्वारेच अधिक चांगली होते असें ठरलें आहे. अँडिसननें तर स्पष्टच म्हटलें आहे कीं, "It is indeed much easier to describe what is not humour than what is; very difficult to define it otherwise than by nega-

give.” तेव्हा याप्रमाणे आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून विनोदाची उत्पत्ति मुख्यतः असंबद्धतादर्शनापासून झाली असून, परिणामकारी होण्यास तो सहानुभूतिजन्य व स्वाभाविक असून बोधप्रद असला पाहिजे हे आपण पाहिले. Wit आणि Humour यांत फरक काय याचाही आपण थोडक्यांत विचार केला; या दोहोंत आणखी एक फरक आहे तो असा की, कोटी ही एक प्रकारची शब्दांवरची कसरत असल्यामुळे तिची उडी काहीं शब्दांपुरतीच असते. म्हणजे कोटी ही थोड्या शब्दांत संग्रहित करिता येते. उलटपक्षी विनोदाचे साहित्य (Material) शब्दांपेक्षा असंबद्धतेत अधिक असल्यामुळे असंबद्धता जितकी विस्ताराने वर्णावी तितका विनोद अधिक खुऱ्तो. कोटीचे स्वारस्य शब्दांच्या मोजकेपणावर अवलंबून आहे; तर विनोदाचे शब्दविस्तारावर आहे. या दोहोंत इतका भेद असताही विनोदाचे वर्गीकरण करितांना त्यांत पुष्कळां कोटीची भेसळ झालेली आढळून येते. तथापि शब्दचमत्कृति हा कोटीचा विशेष लक्षांत ठेविला असता तिचे विनोदापासून पृथक्करण करणे अवघड जाणार नाही. असो, या दृष्टीने पाहिले तर विनोदाचे स्थूळमानाने ६ मुख्य विभाग करिता येतील. लॉक् याने Wit व Humour याचे १२ प्रकार कल्पिले आहेत; ली हंट याने ११ प्रकारांचे वर्णन केले आहे. रा. केळकर यांनी आपल्या ग्रंथांत १९ प्रकार सांगितले आहेत; पण यांत सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर बरीच परस्पर व्याप्ति आढळून येईल. म्हणून या सर्वांच्या वर्गीकरणाच्या आधारें मी विनोदाचे सात मुख्य प्रकार करीन. ते असेः—१. नूतन किंवा अपरिचित वस्तूच्या दर्शनाने उत्पन्न होणारा विनोद. २ मनुष्यस्वभावांतील स्वाभाविक दोषांपासून उत्पन्न होणारा विनोद. ३ औचित्यभंगापासून उत्पन्न होणारा विनोद. ४ साकृत भाषण आणि अन्योक्ति. ५ मिथ्यासाम्य अथवा मिथ्याविरोधदर्शन.

६ समजुतीच्या घोंटाळ्यामुळे उत्पन्न होणारा विनोद. ७ अनपेक्षित परिस्थितीमुळे उत्पन्न होणारा विनोद. या सात प्रकारांपैकी दुसऱ्या-शिवाय बाकीच्या प्रकारांपासून उत्पन्न होणाऱ्या विनोदाचे क्षेत्र स्वभावतःच मर्यादित असते. कारण अशा ठिकाणी जरूर ती परिस्थिति वारंवार उत्पन्न होत नाही; व झाली तरी विनोदाला Realism आणि Sense किंवा Reason यांची जी बंधने पाळावी लागतात त्यामुळे अशा विनोदाच्या विकासाचे क्षेत्र आपो-आपच आकुंचित होते. पण मनुष्यस्वभावातील असंबद्धतेच्या दर्शनाने जो विनोद उत्पन्न होतो, त्याला मर्यादाच नाही. इतकेच नव्हे तर जगांतील निम्मा विनोद या मानवी स्वभावांतील दोषांमुळेच उत्पन्न होतो असे ली हंटने म्हटले आहे. मनुष्यस्वभाव व लोक-व्यवहार जितके अनंत, तितकेच या प्रकारच्या विनोदाचे क्षेत्रही अनंत. यामुळे विनोदाच्या सर्व प्रकारांत या प्रकारच्या विनोदाला पहिले स्थान आहे. किंबहुना खऱ्या Humourist चे कौशल्य व यशस्विता या एकाच गोष्टीवरून मापली जाते. मोलियरची कीर्ति त्याच्या शब्दचमत्कृतीमुळे नाही; तर त्याने ज्या कुशलतेने मानवी स्वभावांतील, अहंभावादि दोषांचे वर्णन केले आहे त्यामुळे आहे. इंग्रजी वाङ्मयांत अँडिसनचे नांव त्याच्या अनेक विनोदी, लेखांमुळे चिरस्थायी झाले नसून, त्याने निर्माण केलेल्या रोजर डी कौव्हर्ले या व्यक्तीमुळे झाले आहे. डिकन्सच्या कादंबऱ्या कोटि-चातुर्यासाठी प्रसिद्ध नाहीत तर मनुष्यस्वभावांतील अनेकविध असंबद्धतेचे विनोदी तऱ्हेने वर्णन करण्याच्या कौशल्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. जेन् ओस्टिनच्या “प्राइड अँड प्रेजुडीस्” या कादंबरीत कोटी, श्लेष अगर चतुर संभाषण फारसे आढळणार नाही, परंतु प्रत्येक मनुष्यांत आढळणारे, अहंभाव, मिथ्याभिमान, पोकळ डौल, मूर्खपणा इत्यादि दोष उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त करणाऱ्या, डासी, मिसेस्

बिगले, कॉलिन्स या व्यक्तींमुळे ही कादंबरी इंग्रजी भाषेतील उत्कृष्ट कादंबऱ्यांपैकी एक म्हणून गणली जात आहे. असो.

या दृष्टीने आजच्या मराठी वाङ्मयांतील Humour किती व कोणत्या दर्जाची आहे हे आपण पाहू. हा विचार करितांना विनोदाचे इतर प्रकार आपण आजच्या विषयाच्या कक्षेतून वगळले आहेत हे आधीच सांगितले आहे. मानवी स्वभावांतील दोषांपासून अथवा असंबद्धतेपासून उत्पन्न होणारी Humour—जिचा विचार आपण मुख्यत्वेकरून करित आहोत—प्रायः काव्ये, नाटके व कादंबऱ्या यांतूनच आढळणार हे उघड आहे. कारण मनुष्याच्या गूढ, आणि अगूढ मनोवृत्ति उकळण्याचे कार्य कवि, नाटककार आणि कादंबरीकार यांचे आहे. तेव्हा ही श्रेष्ठ व उच्च प्रकारची ह्युमर आजकालच्या कोणत्या नाटककादंबऱ्यांत आहे याचा शोध केला तर हरिभाऊ आपट्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच लेखकास या बाबतीत इतके यश आले नाही असे म्हणावे लागते. याप्रकारचा खरा व उच्च दर्जाचा विनोद एकट्या हरिभाऊंच्याच कादंबऱ्यांत आपणांस आढळून येईल, हे विधान पुष्कळांस धाडसाचे वाटेल; कारण विनोदी लेखक म्हणून कोल्हटकर यांचे नांव जितके प्रसिद्ध आहे तितके हरिभाऊंचे नाही इतकेच नव्हे तर विनोदी लेखकांत हरिभाऊंची गणना अद्यापपर्यंत कोणीच केली नाही म्हटले तरी चालेल. आपल्या “सुभाषित आणि विनोद” या ग्रंथांत महाराष्ट्रातील ज्या १०१५ विनोदी लेखकांची नावे रा. केळकरांनी दिली आहेत, त्यांतहि हरिभाऊंचे नांव नाही. पण श्रेष्ठ दर्जाची ह्युमर कोणती याचा विचार केला म्हणजे हरिभाऊंसारखा दुसरा ह्युमरिस्ट मराठी भाषेत झाला नाही असे म्हणावे लागते. कोल्हटकर व गडकरी हे ह्युमरिस्ट नव्हत; Wits होत. ह्युमरिस्ट हा मनुष्यस्वभावांतील सर्वसाधारण दोषांच्या किंवा असंबद्धतेच्या नमुनेदार व्यक्ति, (Typical characters) उत्पन्न करितो. अशा व्यक्ति

कोल्हटकर किंवा गडकरी यांच्या हातून निर्माण झाल्या नाहीत. या दोघां ग्रंथकारांचीं नाटके वाचतांना अगर पाहतांना हास्यरसाच्या उकळ्यावर उकळ्या फुटतात हें खरें; पण तें त्यांच्या नाटकांत ही Humour आहे म्हणून नव्हे, तर चतुर संभाषण--Wit--आहे म्हणून होय. परंतु हरिभाऊंचें तसें नाहीं. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत -Wit-मुळीच नाहीं असें नाहीं; पण wit पेक्षा Humour अधिक आहे. हरिभाऊंनीं निर्माण केलेल्या, शंकर मामंजी, रा. ब. आडमुठे, श्रीधरपंत, सद्गुभाऊ, प्रो. ड्यांडी, गिरिधरपंत, किंवा कर्मयोगांतील भाऊसाहेब या व्यक्ति पाहून, कोल्हटकरांची किंवा गडकरींची wit ऐकून जितकें हंसू येतें तितकें हंसूं न आलें तरी मनास आनंद व मौज वाटते Wit पासून होणाऱ्या आणि Humour पासून होणाऱ्या आनंदांत फरक आहे हें सूक्ष्म रीतीनें पाहणारास तेव्हांच दिसून येईल. wit पासून उत्पन्न होणारा आनंद स्फुट असतो; तर Humour पासून उत्पन्न होणारा आनंद अस्फुट असतो. एक आनंद अकल्पित शब्दयोजनाचातुर्यामुळे होतो; तर दुसरा असंबद्ध-तेच्या चतुर आविष्कारणामुळे होतो. सर रॉजर डी कॉव्हर्लेचे वर्णन वाचून एकादी चतुर wit ऐकून जसें खो खां हंसू येईल तसें हंसू येणार नाहीं. पण स्वतःच्या सोठेपणाचा अभिमान आणि साधेपणा, प्रेमळपणा, मनमोकळेपणा आणि किंचित् आढ्यता इत्यादि परस्पर-विरोधी गुण एकवटलेली सर रॉजरची मूर्ते पाहून कोणास मौज वाटणार नाहीं? म्हणून Wit मुळे होणाऱ्या व Humour मुळे होणाऱ्या आनंदांत असा फरक करितां येईल कीं, एका आनंदाचें पर्यवसान हंसूं येण्यांत होतें, तर दुसऱ्या आनंदाचें पर्यवसान चित्तास मौज वाटण्यांत होतें. कोल्हटकरांच्या नाटकांतील कांहीं व्यक्तींत, उदाहरणार्थ, मतिविकारांतील आनंदरात्र; वधूवरीक्षेतील वाराणशी, गंगू, अशा कांहीं व्यक्तींत चांगल्या प्रकारची ह्यूमर सावली

गेली आहे. पण एकंदरीत कोल्हटकरांचा भर ह्यूमरपेक्षा विट्वर अधिक आहे ही गोष्ट स्पष्टपणे दिसून येते. गडकऱ्यांच्या बाबतीत तर Humour मुळींच नाही असे म्हणावे लागते. ज्या ठिकाणी त्यांनी ह्यूमर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे त्या ठिकाणी, स्वाभाविकता व सहृदयता यांच्या अभावामुळे तो सफल झाला नाही. उदाहरणार्थ, त्यांच्या गोकुळ, वसंतराव, लीला, कंकण, नूपुर या व्यक्ति ध्या. त्यांच्यात स्वाभाविकता मुळींच नाही. ज्याप्रमाणे हरि-भाऊंच्या शंकरमामंजी, आडमुठे, दिगंबरपंत इत्यादि व्यक्ति समाजात पदोपदी दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणे किनीकसे गोकुळ, वसंतराव अगर कंकण आपणांस व्यवहारांत आढळतील ? नाही म्हणायला भावबंधनांतील धुंडिराज या व्यक्तीत आरंभी उत्तम प्रकारची Humour दृष्टीस पडते, पण पुढे ती मुळींच टिकली नाही. त्याच नाटकांत इंदू व बिंदू या दोन काळ्या व कुरूप मुली आणून त्यांचे द्वारे विनोद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण ज्याला त्या विचान्या मुलींचा उभाव नाही अशा ईश्वरनिर्मित शारीरिक व्यंगावर त्या Humour ची उभारणी असल्यामुळे त्यांत सहृदयता मुळींच नाही. त्यामुळे ही Humour कठोर भासते. इंदूबिंदूंच्या द्वारे जो विनोद उत्पन्न होतो त्याने हंसू येते पण हे हंसू विकृत आनंदाचे होय. कारण त्यांच्या कुरूपतेबद्दल त्यांची कीव येण्याचे ऐवजी त्याजबद्दल हंसू येणे हा शुद्ध आनंद नव्हे. एकच प्याल्यांतील तळीरामाची Humour तर किळसवाणी झाली आहे. त्याच्या तोंडी घातलेली wit पुष्कळदा उत्कृष्ट साधली आहे. परंतु Humour या दृष्टीने तळीरामाचे पात्र शिसारी आणणारे आहे. गडकऱ्यांच्या विनोदी पात्रांत बोधप्रदता क्वचितच आढळते. व ज्या थोड्यांत आहे त्यांत स्वाभाविकता व सहृदयता नसल्याने त्यांतील बोधप्रदतेचा मुळींच उपयोग होत नाही. कारण Humour स्वाभाविक व सहृदय

असेल तरच तिचा बोधप्रद या दृष्टीने उपयोग होईल. भावबंधनां-
तील दुसरे विनोदी पात्र महेश्वर. त्याचा ईश्वरदत्त वेडगळपणा पाहून
मौज वाटण्याचे ऐवजी काँवच वाटते; आणि त्याच्या वेडगळपणाचा
उपयोग घनश्यामासारखे लुचे लोक आपल्या नीच स्वार्थासाठी करीत
आहेत यामुळे ही काँव दुणावते. शारीरिक किंवा बौद्धिक व्यंगां-
वरून केलेली Humour केव्हाही मनोरंजक होत नाही. कारण अशी
व्यंगे ईश्वरदत्त असल्यामुळे त्याला मनुष्याचा उपाय नसतो. अशा
व्यंगाबद्दल त्या मनुष्याबद्दल सहानुभूति दाखविणे सोडून उलट
त्याची फजीती करणे सदभिरुचीस योग्य नाही. हरिभाऊंच्या कादं-
ब्यांत अशाप्रकारची कठोर Humour कोठेही आढळणार नाही.
असो, कोल्हटकर व गडकरी यांच्या नाटकांतील प्रत्येक विनोदी
व्यक्ति घेऊन तिचे विस्ताराने पृथक्करण करणे येथे अर्थातच शक्य
नाहीं. येथे दाखवावयाचे एवढेच की, हे दोन्ही ग्रंथकार उत्कृष्ट
wits आहेत; Humourists नव्हेत. Humourist ला जी अंगे
लागतात ती यांच्या व्यक्तींत नाहीत. खाडिलकरांच्याबद्दल तर विचार
करण्याचे मुळीच कारण नाही. त्यांची गणना मराठीतल्या उत्कृष्ट
लेखकांमध्ये होत असली तरी विनोदाच्या बाबतीत त्यांना एकही गुण
देता येत नाही. wit आणि Humour ही दोन्ही त्यांना साधली
नाहींत. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या नाटकांतील विनोदी म्हटली
जाणारी काही पात्रे तर ह्यूमर कशी नसावी, किंवा अँडिसनने वर्णन
केलेली False Humour कशी असते याची उत्कृष्ट उदाहरणे
म्हणून उपयोगी पडतील.

आपटे हे मराठी भाषेतील उत्कृष्ट Humourist आहेत म्हणून
आतांच म्हटले; परंतु, त्यांची ह्यूमर वर सांगितलेल्या श्रेष्ठ व खऱ्या
Humourist च्या कसाला कशी उतरते, याचा विचार केल्याशिवाय
हे विधान मान्य होणार नाही. त्यांची ह्यूमर कठोर नाही हे वर
प्रथम सांगितलेच आहे. आता खऱ्या Humour ला अवश्य असणारा

पहिला गुण स्वाभाविकता हा आपढ्यांच्या Humour मध्ये किती पूर्णपणे आहे हे त्यांनी निर्मिलेली प्रत्येक व्यक्ति आपणांस किती परिचयाची वाटते यावरूनच समजण्यासारखे आहे. या ठिकाणी आपढ्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्याच मी विचारांत घेतो; कारण त्यांतील व्यक्ति आपल्या रोजच्या समाजांतील असल्यामुळे त्यांची स्वाभाविकता अथवा यथार्थता आपणांस अधिक लवकर पटेल. या सामाजिक कादंबऱ्यांतून पुढील व्यक्तींच्या द्वारे हरिभाऊंनी Humour चें आविष्करण केलें आहे.

- १ पण लक्ष्यांत कोण घेतो. शंकरमामंजी; माईसाहेब.
- २ गणपतराव. गणपतराव;
- ३ यशवंतराव खरे. रावबहादूर आडमुठे; श्रीधरपंत;
.... यशवंतराव.
- ४ मा. रावजी.
- ५ जग हें असें आहे चित्तोपंत;
- ६ भयंकर दिव्य, सद्गुभाऊ; सोन्याबापू; प्रो० डॅडी.
काकासाहेब; गुंडंभट.
- ७ मायेचा बाजार. गिरिधरपंत; दिगंबरपंत; कृष्णाजी-
पंत दादा.
- ८ कर्मयोग भाऊसाहेब.

या केवळ मुख्य मुख्यच व्यक्ति घेतल्या आहेत. मनुष्यस्वभावांतील अनेकविध असंबद्धता दाखविण्यासाठी, याशिवाय दुसरीं अनेक पात्रे हरिभाऊंनीं वर्णिली आहेत; पण Humourist या दृष्टीनें हरिभाऊंचें श्रेष्ठत्व दाखविण्यास इतकीच पात्रे पुरेत. वर दिलेल्या व्यक्तींकडे पाहिलें तर त्यांतील अनेकविधता पाहून मनास आश्चर्य वाटतें. मनुष्यस्वभावांतील ढोंगीपणा दाखविणाऱ्या शंकरमामंजी, सद्गुभाऊ व दिगंबरपंत या व्यक्ति आहेत. यांपैकी शंकरमामंजीबद्दल तर बोलावयासच नको. कारण स्वार्थ, खुनशीपणा व जुन्या रूढींचें ढोंग यांचें

निदर्शक म्हणून व्यवहारांत ती एक उपमाच होऊन बसली आहे. दिगंबरपंत म्हणजे दुसरे शंकरमामंजीच. दोघांत बरेंचसें साम्य आहेच; पण शंकरमामंजींच्या ढोंगाचें व दुसऱ्यास त्रास देण्याचें क्षेत्र फक्त आपल्या कुटुंबापुरतेंच आहे व दुसऱ्यांचें कुटुंबाच्या बाहेरही आहे. सदुभाऊ हा मनुष्य नीच नाही; फक्त जमेल तेथें रूढीला चिकटून, सोयीप्रमाणें रूढीला गुंडाळून ठेवील; पण बाहेरून मात्र मी रूढीप्रमाणें वागतों असा आव घालील इतकेंच. मला वाटतें. असे सदुभाऊ समाजांत शेंकडा ८० तरी सांपडतील. बळवंतराव पुनर्विवाहित म्हणून त्यांच्या घरी पाणी न पिणाऱ्या सदुभाऊस त्यांच्याच येथलें सोडावाटर मात्र पिण्यास हरकत वाटत नाही. बरें इतकेंही असून स्नानसंध्येचा नित्य फार्स करून पुनः धार्मिकपणाचा व कर्मठपणाचा डौल मिरवावयास तयारच ! सरकारी अधिकारी म्हणून रा. ब. आडमुठे व मायेच्या बाजारांतील डे. ए. इ. रा. सा. गिरिधरपंत या दोन व्यक्ती फार मज्जेच्या आहेत. आपल्या अधिकाराचा दर्प, हाताखालच्या लोकांशीं बेपर्वाईनें व तुच्छतेनें वागण्याची पद्धति, ज्याच्या त्याच्यावर तोंड टाकण्याची संवय, इत्यादि गुणांचें इतकें यथायोग्य चित्र रा० ब० आडमुठे यांचेखेरीज अन्यत्र क्वचितच पहावयास मिळेल. बरें, यांतील एकही गोष्ट अशी नाही की, जी आपल्याला समाजांत हरघडी पहावयास मिळत नाही. दुसऱ्या प्रकारच्या अधिकाऱ्याचा मासला गिरिधरपंत. यांच्यांत आडमुठ्यांचा अंररावीपणा, दर्प वगैरे दुर्गुण नाहीत; पण आपल्या हाताखालच्या मास्तरांनीं आपली हांजी हांजी करावी ही मात्र हौस फार. गिरिधरपंताच्या इथला तो चहाचा बेत; फक्त स्वतःच्याच घरचा चहा उत्तम व शास्त्रोक्त होतो अशाबद्दलचा अभिमान; मोर मास्तरचा लघळपणा व खुशामत, पाहून आपण खरोखरीच्याच व्यक्ति पहात आहोंत कीं काय असा भास होतो. या गृहस्थाचा आपल्या चहाबद्दलचा अभिमान इतका विलक्षण आहे कीं, त्यांची मर्जी सुप्रसन्न करून घेण्यास, व त्यांच्या

पहिला गुण स्वाभाविकता हा आपढ्यांच्या Humour मध्ये किती पूर्णपणे आहे हे त्यांनी निर्मिलेली प्रत्येक व्यक्ति आपणांस किती परिचयाची वाटते यावरूनच समजण्यासारखे आहे. या ठिकाणी आपढ्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्याच मी विचारांत घेतो; कारण त्यांतील व्यक्ति आपल्या रोजच्या समाजांतील असल्यामुळे त्यांची स्वाभाविकता अथवा यथार्थता आपणांस अधिक लवकर पटेल. या सामाजिक कादंबऱ्यांतून पुढील व्यक्तींच्या द्वारे हरिभाऊंनी Humour चे आविष्करण केले आहे.

- १ पण लक्ष्यांत कोण घेतो. शंकरमामंजी; माईसाहेब.
- २ गणपतराव. गणपतराव;
- ३ यशवंतराव खरे. रावबहादूर आडमुठे; श्रीधरपंत;
.... यशवंतराव.
- ४ मा. रावजी.
- ५ जग हे असे आहे चितोपंत;
- ६ भयंकर दिव्य, सद्गुभाऊ; सोन्याबापू; प्रो० डॅडी.
काकासाहेब; गुंडभट.
- ७ मायेचा बाजार. गिरिधरपंत; दिगंबरपंत; कृष्णाजी-
पंत दादा.
- ८ कर्मयोग भाऊसाहेब.

या केवळ मुख्य मुख्यच व्यक्ति घेतल्या आहेत. मनुष्यस्वभावांतील अनेकविध असंबद्धता दाखविण्यासाठी, याशिवाय दुसरी अनेक पात्रे हरिभाऊंनी वर्णिली आहेत; पण Humourist या दृष्टीने हरिभाऊंचे श्रेष्ठत्व दाखविण्यास इतकीच पात्रे पुरे. वर दिलेल्या व्यक्तींकडे पाहिले तर त्यांतील अनेकविधता पाहून मनास आश्चर्य वाटते. मनुष्यस्वभावांतील ढोंगीपणा दाखविणाऱ्या शंकरमामंजी, सद्गुभाऊ व दिगंबरपंत या व्यक्ति आहेत. यांपैकी शंकरमामंजीबद्दल तर बोलावयासच नको. कारण स्वार्थ, खुनशीपणा व जुन्या रूढींचे ढोंग यांचे

निदर्शक म्हणून व्यवहारांत ती एक उपमाच होऊन बसली आहे. दिगंबरपंत म्हणजे दुसरे शंकरमामंजीच. दोघांत बरेंचसें साम्य आहेच; पण शंकरमामंजीच्या ढोंगाचें व दुसऱ्यास त्रास देण्याचें क्षेत्र फक्त आपल्या कुटुंबापुरतेंच आहे व दुसऱ्याचें कुटुंबाच्या बाहेरही आहे. सदुभाऊ हा मनुष्य नीच नाही; फक्त जमेल तेथें रूढीला चिकटून, सोयीप्रमाणें रूढीला गुंडाळून ठेवील; पण बाहेरून मात्र मी रूढीप्रमाणें वागतों असा आव घालील इतकेंच. मला वाटतें. असे सदुभाऊ समाजांत शेंकडा ८० तरी सांपडतील. बळवंतराव पुनर्विवाहित म्हणून त्यांच्या घरी पाणी न पिणाऱ्या सदुभाऊस त्यांच्याच येथलें सोडावाटर मात्र पिण्यास हरकत वाटत नाही. बरें इतकेंही असून स्नानसंध्येचा नित्य फार्स करून पुनः धार्मिकपणाचा व कर्मठपणाचा डौल मिरवावयास तयारच ! सरकारी अधिकारी म्हणून रा. ब. आडमुठे व मायेच्या बाजारांतील डे. ए. इ. रा. सा. गिरिधरपंत या दोन व्यक्ती फार मज्जेच्या आहेत. आपल्या अधिकाराचा दर्प, हाताखालच्या लोकांशीं बेपर्वाईनें व तुच्छतेनें वागण्याची पद्धति, ज्याच्या त्याच्यावर तोंड टाकण्याची संवय, इत्यादि गुणांचें इतकें यथायोग्य चित्र रा०ब० आडमुठे यांचेखेरीज अन्यत्र कचित्तच पहावयास मिळेल. बरें, यांतील एकही गोष्ट अशी नाही की, जी आपल्याला समाजांत हरघडी पहावयास मिळत नाही. दुसऱ्या प्रकारच्या अधिकाऱ्याचा मासला गिरिधरपंत. यांच्यांत आडमुठ्यांचा अेररावीपणा, दर्प वगैरे दुर्गुण नाहीत; पण आपल्या हाताखालच्या मास्तरांनीं आपली हांजी हांजी करावी ही मात्र हास फार. गिरिधरपंताच्या इथला तो चहाचा बेत; फक्त स्वतःच्याच घरचा चहा उत्तम व शास्त्रोक्त होतो अशाबद्दला अभिमान; मोर मास्तरचा लघळपणा व खुशामत, पाहून आपण खरोखरीच्याच व्यक्ति पहात आहोंत कीं काय असा भास होतो. या गृहस्थाचा आपल्या चहाबद्दला अभिमान इतका विलक्षण आहे कीं, त्यांची मर्जी सुप्रसन्न करून घेण्यास, व त्यांच्या-

कडून आपलें एकादें काम करून घेण्यास, त्यांच्या घरीं चहाचे वेळेस जाऊन त्यांच्या चहाची स्तुति करणें हा एक रामबाण उपाय होता. या गमतीच्या अधिकारी लोकांबरोबर, कांहीं गुंडांची व टवाळांचीही चित्रे हरिभाऊंनीं फार चातुर्यानें काढलीं आहेत. तीं चित्रे म्हणजे, 'भयंकर दिव्या'तील काकासाहेब, व गुंडंभट; 'मायेच्या बाजारां'तील दिगंबरपंत, कृष्णाजीपंत, हीं होत. या गांवगुंडांतही फरक एवढाच आहे की, काकासाहेब व त्यांचे पित्ते हे खेडेगांवांतील गुंड असून, दिगंबरपंत व कृष्णाजीपंत हीं दुकळ शहरां-तील गुंड आहेत. खाण्यापिण्याची मार्गे काळजी नसलेले, हीन बुद्धीचे सुखवस्तु लोक लष्करच्या भाकरी भाजण्यांत आपल्या काळाचा व्यय कसा करितात, याचें चित्र म्हणून सुद्धां या व्यक्ति पहाण्यासारख्या आहेत. निरुद्योगी, परोपजीवी, टिक्ल्याबावल्या करणारे लोक कसे असतात, हें सोन्याबापू व प्रो० डॅडी या व्यक्तीं-वरून दाखविलें आहे. बाईलबुद्धी मनुष्य हलक्या मनाच्या बायकोच्या नादानें किती हास्यास्पद स्थितीला जातो याचें "जग हें असें आहे" यामधील चितोपंत हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मोठ्या वयाच्या बिज-वराशीं लग्न झाल्यानें स्वतःस मोठेपणा घेऊन पोक्तपणाची ऐट मारणाऱ्या, "पण लक्षांत कोण घेतो" यांतील माईसाहेबांचें चित्रही किती उत्कृष्ट उतरलें आहे ! बढाईखोर माणसाचें अत्यंत मनोरंजक चित्र हरिभाऊंनीं "कर्मयोगांत" काढलें आहे. या व्यक्तीचें नांव भाऊसाहेब. या गृहस्थाच्या तोंडांतील प्रत्येक भाषण म्हणजे Humour चा एकेक उत्कृष्ट नमुनाच आहे. हरिभाऊंच्या या सर्व विनोदाचे मासले, प्रत्यक्ष उतारे घेऊन आपणांपुढें मांडतां आले असते तर फार बरें झालें असतें; पण कोटीचा विस्तार थोड्याच शब्दांत होत असल्यामुळें कोटीचीं अवतरणें देणें जसें सुलभ आहे तसें विनोदाचें नाहीं. एकादी कल्पना ज्या विस्तारानें आणि ज्यासंबंधानें वर्णिली असेल त्यावर त्यांतील विनोदाचें माधुर्य

असल्यामुळे तो संदर्भ समजल्याशिवाय, आणि तितक्या विस्ताराने विनोदाचा विकास वाचल्याशिवाय, त्या विनोदाचे स्वरूप समजणार नाही. यामुळे नकाशावर स्थळे दाखविल्याप्रमाणे हरिभाऊंच्या कादंबरींतील त्या त्या व्यक्तींवर बोट ठेवून येथे खरा विनोद आहे, एवढे सांगण्यापलीकडे काहीं करितां येत नाही.

मनुष्यस्वभावांतील लहानसहान दोषांमुळे कशी Humour उत्पन्न होते हे आपण पाहिले; परंतु काहीं चांगल्या गुणांमुळेसुद्धा व्यवहारांत Humour उत्पन्न होऊं शकते. याची उदाहरणे म्हणजे 'गणपतराव' कादंबरींतील नायक गणपतराव; 'यशवंतराव खरे' या कादंबरींतील नायक यशवंतराव, व त्याचा गुरु श्रीधरपंत हीं होत. यांपैकी श्रीधरपंतांत Wit आणि Humour या दोहोंचाही मिलाफ झालेला आहे. गणपतराव हा अत्यंत भावनाप्रधान व ज्याला आपण Sincere म्हणूं असा मनुष्य; परंतु त्याची उतावळी, सरळपणा, तापटपणा, आपल्या ध्येयाशीं एकतानता इत्यादि गुणांच्या समुच्चया-मुळे गणपतरावाचे स्वभाववर्णन फारच मनोरंजक झाले आहे. यशवंतरावाच्या स्वभावविकासामध्येहि अशीच मजेदार ह्यूमर साधली आहे. आपट्यांच्या ह्यूमरचीं हीं सर्व उदाहरणे पाहिलीं असतां त्यांच्या विविधतेमुळे मन आश्चर्यचकित होते. मनुष्यस्वभाव व लोकव्यवहार यांप्रमाणे Humour ही कशी अनंत असते हे यावरून लक्षांत येते.

हरिभाऊंची ही सर्व ह्यूमर किती स्वाभाविक (Realistic.) आहे हे सांगायला नकोच. कारण प्रत्येकाला आपापल्या अनुभवानेंच हे पटणार आहे. आतां दुसरा गुण सहृदयता; हाही गुण यांत आहे, ही गोष्ट प्रत्येकास थोड्या विचारांनीं पटणार आहे. कारण या सर्व Humourमध्ये एकही स्थूल किंवा प्रसंग असा नाही कीं ज्यावरून हरिभाऊंनीं मनुष्यजातीला एखादाहि तुच्छ लेखले असे म्हणतां येईल. मनुष्यस्वभावांतर्गत दोषांचे व असंबद्धतेचे

आविष्करण हरिभाऊंनी केलें आहे खरें, पण तें प्रेमळपणानें,—त्या दोषाबद्दल त्या व्यक्तीची आपणांस कोंवच यावी अशा रीतीनें—केलें आहे. तान्हा मुलाचें शरीर, तें घासतांना दुखावलें न जातां स्वच्छ व्हावें म्हणून आई त्याला जितक्या नाजुकपणानें दाख लाविल तितक्या नाजुकपणानें हरिभाऊंनीं मनुष्यस्वभावास हात लावला आहे. मनुष्यांतील दोष तर स्पष्टपणें दिसवा, पण त्याबद्दल त्याचा तिटकारा न यावा, व मनुष्यजातीच्या चांगलेपणाबद्दल आपण निराश न व्हावें असा परिणाम हरिभाऊंच्या Humour मध्ये साधला आहे. हीच कोणत्याही Humour मधील सहृदयतेची खूण आहे. सहृदय Humour चा परिणाम असा होतो कीं, एकाद्या दोषामुळें, असंबद्धतेमुळें किंवा गुणातिरेकामुळें होणारी हास्यास्पदता वाचकांस चटदिशीं पटून आत्मनिरीक्षणाकडे त्याची प्रवृत्ति अधिक लवकर वळते. जगांतील नीचपणा, स्वार्थ इत्यादि दुर्गुण पाहून मनुष्याचें मन जगाला विटण्याचा संभव असतो; व असें झालें म्हणजे तो मनुष्य फाजील शंकेखोर किंवा एकदम निराशावादी बनण्याचें भय असतें. इतरापेक्षा मी स्वतः मात्र अधिक नीतिमान् व सद्गुणी असून इतर लोक सुधारण्याचा किमपिही संभव नाही; त्यांच्या दुष्कृत्याकडे किंवा मूर्खपणाकडे पाहून हंसण्याचा मला माझ्या श्रेष्ठत्वामुळें हक्कच आहे; अशी मनोरचना या लोकांची होते. पण जो सहृदय मनुष्य असतो त्याची जगाकडे पहाण्याची दृष्टि वेगळ्या प्रकारची असते. ओस्कार वाईल्डनें म्हटल्याप्रमाणें, you must love the world not in spite of, but because of its faults. या दृष्टीनें तो प्रत्येक मनुष्यप्राण्यावर प्रेम करितो. प्रेमळ बाप आपल्या मुलांच्या चुकांचा किंवा दोषांचा विचार कसा करतो? तो काय त्यांचा तिटकारा करितो? नव्हे. उलट “मुलें आहेत, त्यांना समजत नाहीं म्हणून चुकतात; त्यांची चूक त्यांना समजावून दिली म्हणजे

तेव्हांच सुधारतील" असे म्हणून तो त्याचिकूर अधिकच माया करितो. सहृदय Humouristचेही असेच आहे. मनुष्याच्या चुका किंवा दोष पाहून तो रांगवत नाही, त्यांची फजिती करीत नाही; उलट "अज्ञापणांमुळे तैवा असे करतात; त्यांचे दोष व चुका त्यांना दाखवून दिल्या म्हणजे ते तेव्हांच सुधारतील" असे म्हणून हंसत खेळत प्रेमाने त्या चुकांचे व दोषांचे वर्णन करितो. विनोदी लेखकाचे मनुष्यजातीशी नाते प्रेमळ बापाचे असते, असे जे थंकरेने म्हटले आहे त्याचे मर्म हेंच होय. या दृष्टीने हरिभाऊंच्या Humour कडे आपण पहा; म्हणजे त्यांतील सहृदयत्व आपल्या लक्षांत येईल. सहृदयत्व ही चीज अशी नाही, की ती बोटाने नेमकी दाखविता येईल. सहृदयत्व हें केवळ स्वसंवेद्य आहे; आणि तें प्रत्येकाने अनुभवानेच जाणले किंवा ओळखले पाहिजे. हरिभाऊंनी निर्माण केलेली दोषयुक्त किंवा असंबद्धतायुक्त माणसे पाहून मनांत त्या माणसांबद्दल कायमचा तिटकारा उत्पन्न होत नाही. शंकर-मामंजीबद्दल आरंभी त्वेष उत्पन्न झाला, तरी सर्व प्रकारच्या उच्च मनोविकारांना हा मनुष्य इतका पारखा असावा याबद्दल वाईट वाटल्यावांचून राहात नाही. आणि शेवटी त्याच्याच मुलाकडून त्याचा अपमान होऊन त्याला दुःख होतें; तेव्हा आतांतरी हा मनुष्य सुधारेल अशी आशा वाटू लागते. रावबहादूर आडमुठ्याबद्दल सुद्धा तिरस्कारापेक्षा मौजेचीच भावना अधिक जागृत होते. व पुढे त्यांचीं मुले दुर्वर्तनी होऊन त्याचे रावबहादुरांना दुःख होतें, तेव्हा अशा मानी मनुष्यावर असा खाली मान घालण्याचा प्रसंग यावा याचे वाईट वाटतें. ही जी या व्यक्तीबद्दल कळकळ वाटते त्याचे कारण त्या व्यक्तीत तसा कांहीं अंगचा गुण आहे असे नव्हे. तर त्यांचीं चित्रेच अशा सहानुभूतीने रंगविण्यांत आली आहेत की, ती सहानुभूति वाचकांसही वाटल्यावांचून राहात नाही. स्विफ्टच्या विनोदाबद्दलचे थंकरेचे मत वर सांगितलेच आहे की, "त्याने केलेल्या

आविष्करण हरिभाऊंनीं केलें आहे खरें, पण तें प्रेमळपणानें,—त्या दोषाबद्दल त्या व्यक्तीची आपणांस कांयच यावी अशा रीतीनें—केलें आहे. तान्हा मुलाचें शरीर, तें घासतांना दुखावलें न जात असेल व्हावें म्हणून आई त्याला जितक्या नाजुकपणानें हात लावील तितक्या नाजुकपणानें हरिभाऊंनीं मनुष्यस्वभावास हात लावला आहे. मनुष्यांतील दोष तर स्पष्टपणें दिसावा, पण त्याबद्दल त्याचा तिटकारा न यावा, व मनुष्यजातीच्या चांगलेपणाबद्दल आपण निराश न व्हावें असा परिणाम हरिभाऊंच्या Humour मध्ये साधला आहे. हीच कोणत्याही Humour मधील सहृदयतेची खूण आहे. सहृदय Humour चा परिणाम असा होतो कीं, एकाद्या दोषामुळे, असंबद्धतेमुळे किंवा गुणातिरेकामुळे होणारी हास्यास्पदता वाचकांस चटदिशीं पडून आत्मनिरीक्षणाकडे त्याची प्रवृत्ति अधिक लवकर वळते. जगांतील नीचपणा, स्वार्थ इत्यादि दुर्गुण पाहून मनुष्याचें मन जगाला विटण्याचा संभव असतो; व असें झालें म्हणजे तो मनुष्य फाजील शंकेखोर किंवा एकदम निराशावादी बनण्याचें भय असतें. इतरापेक्षां मी स्वतः मात्र अधिक नीतिमान व सद्गुणी असून इतर लोक सुधारण्याचा किमपिही संभव नाही; त्यांच्या दुष्कृत्याकडे किंवा मूर्खपणाकडे पाहून हंसण्याचा मला माझ्या श्रेष्ठत्वामुळे हक्कच आहे; अशी मनोरचना या लोकांची होते. पण जो सहृदय मनुष्य असतो त्याची जगाकडे पहाण्याची दृष्टि वेगळ्या प्रकारची असते. ओस्कार वाईल्डनें म्हटल्याप्रमाणें, you must love the world not in spite of, but because of its faults. या दृष्टीनें तो प्रत्येक मनुष्यप्राण्यावर प्रेम करितो. प्रेमळ बाप आपल्या मुलांच्या चुकांचा किंवा दोषांचा विचार कसा करतो? तो काय त्यांचा तिटकारा करितो? नव्हे. उलट “मुलें आहेत, त्यांना समजत नाहीं म्हणून चुकतात; त्यांची चूक त्यांना समजावून दिली म्हणजे

तेव्हांच सुधारतील” असें म्हणून तो त्याचिकूर अधिकच माया करितो. सहृदय Humouristचेंही असेंच आहे. मनुष्याच्या चुका किंवा दोष पाहून तो रांगवत नाही, त्यांची फजिती करीत नाही; उलट “अज्ञपणामुळे लोक असें करतात; त्यांचे दोष व चुका त्यांना दाखवून दिल्या म्हणजे ते तेव्हांच सुधारतील” असें म्हणून हंसत खेळत प्रेमानें त्या चुकांचें व दोषांचें वर्णन करितो. विनोदी लेखकाचें मनुष्यजातीशीं नातें प्रेमळ बापाचें असतें, असें जें थंकरें म्हटलें आहे त्याचें मर्म हेंच होय. या दृष्टीनें हरिभाऊंच्या Humour कडे आपण पहा; म्हणजे त्यांतील सहृदयत्व आपल्या लक्षांत येईल. सहृदयत्व ही चीज अशी नाही, कीं ती बोटानें नेमकी दाखवितां येईल. सहृदयत्व हें केवळ स्वसंवेद्य आहे; आणि तें प्रत्येकानें अनुभवानेंच जाणलें किंवा ओळखलें पाहिजे. हरिभाऊंनीं निर्माण केलेलीं दोषयुक्त किंवा असंबद्धतायुक्त माणसें पाहून मनांत त्या माणसांबद्दल कायमचा तिटकारा उत्पन्न होत नाही. शंकर-मामंजीबद्दल आरंभीं त्वेष उत्पन्न झाला, तरी सर्व प्रकारच्या उच्च मनोविकारांना हा मनुष्य इतका पारखा असावा याबद्दल वाईट वाटल्यावांचून राहात नाही. आणि शेवटीं त्याच्याच मुलाकडून त्याचा अपमान होऊन त्याला दुःख होतें; तेव्हां आतांतरी हा मनुष्य सुधारेल अशी आशा वाटूं लागते. रावबहादूर आडमुठ्याबद्दल सुद्धां तिरस्कारापेक्षां मौजेचीच भावना अधिक जागृत होते. व पुढें त्यांचीं मुलें दुर्वर्तनी होऊन त्याचें रावबहादुरांना दुःख होतें, तेव्हां अशा मानी मनुष्यावर असा खालीं मान घालण्याचा प्रसंग यावा याचें वाईट वाटतें. ही जी या व्यक्तीबद्दल कळकळ वाटते त्याचें कारण त्या व्यक्तींत तसा कांहीं अंगचा गुण आहे असें नव्हे. तर त्यांचीं चित्रेच अशा सहानुभूतीनें रंगविण्यांत आलीं आहेत कीं, ती सहानुभूति वाचकांसही वाटल्यावांचून राहात नाही. स्विफ्टच्या विनोदाबद्दलचें थंकरेंचें मत वर सांगितलेंच आहे कीं, “त्यानें केलेल्या

सत्यदर्शनाचें भय वाटतें व त्याच्या हास्यानें मन कष्टी होतें,” हा परिणाम हरिभाऊंच्या विनोदाचा होत नाही. हेंच त्यांच्या विनोदाच्या सहृदयतेचें लक्षण होय. याप्रमाणें विचार केला असतां, “A wit that makes us laugh and leaves us happy one of the kindest benefactors Society ever had” हें थोड्याचें वर्णन मराठीतील कोणा ह्यूमरिस्टला बरोबर लागू पडत असेल तर तें एकट्या हरिभाऊंसच होय, असें म्हणण्यास मला किमपिही प्रत्यवाय वाटत नाही.

यानंतर उत्कृष्ट विनोदाचा तिसरा गुण बोधप्रदता हा हरिभाऊंच्या विनोदांत आहे कीं नाही, याबद्दलहि मत देण्याचें कारण नाही. कारण तो त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत ढळढळीत अक्षरांनीं लिहिलेला आहे. I would not willingly laugh, but to instruct हें ओडिसनचें वाक्य हरिभाऊंचें ब्रीदच आहे. केवळ वाचकांस हंसविण्यासाठीं म्हणून कथानकांत घुसडलेले असें एकही पात्र हरिभाऊंच्या कादंबरींत आढळणार नाही. त्यांच्या कादंबरींतील प्रत्येक व्यक्ति विशिष्ट हेतूसाठींच निर्माण झालेली आहे.

यामागें आपण खरी ह्यूमर म्हणजे काय, याचा प्रथम विचार केल्या; त्यानंतर तिचे मुख्य गुण काय हें पाहिलें व शेवटीं अशा प्रकारची खरी Humour आजकाल विनोदी म्हटल्या जाणाऱ्या लेखकांपैकी कोणांत आहे हें पाहिलें. या सर्व गोष्टींचा विचार करितां ही खरी ह्यूमर फक्त एकट्या हरिभाऊंसच आहे असें माझे नम्र मत आहे. हे विवेचन करितांना कांहीं थोर लेखकांचे दोष दाखविले, यावरून त्या लेखकांचा मी अनादर केला असा मात्र कोणाचा गैरसमज होणार नाही अशी मला आशा आहे. आतां हा निबंध संपविण्यापूर्वी आतांपर्यंतच्या विवेचनादर एक आक्षेप येण्यासारखा आहे त्याचा विचार करितों. तो आक्षेप असा कीं, मनुष्यस्वभावातील गुणदोष व असंबद्धता दाखविणारी ह्यूमर तीच

श्रेष्ठ, असे म्हणण्याने विनोदाचे क्षेत्र फारच अकुंचित होते. आणि या मर्यादेन क्षेत्रांत हरिभाऊंनी अप्रसरत्व मिळविले म्हणून त्यांना सर्व मराठी ह्यूमरिस्टांत अप्रस्थान देण्यांत दुमन्या प्रकारच्या विनोदी लेखकांवर अन्याय होत आहे. गिवाय, अनेकविध मानवां स्वभावाचीं हुंब्रूच चित्रे रंगविण्याबद्दलची हरिभाऊंची कुशलता कोणाही अमन्य करात नाही. यांत आतांपर्यंत ज्या प्रकारची ह्यूमर वर्णन करण्यांत आली तिचाही अंतर्भाव होतोच; असे असतांना पुनः मुद्दाम ह्यूमरिस्ट म्हणून हरिभाऊंचा वेगळा गौरव करण्याचे प्रयोजन काय? या आक्षेपाला उत्तर असे आहे की, मनुष्यस्वभावांतील दोषांपासून उत्पन्न हाणरी Humour ही Humour च्या अनेक प्रकारांपैकी एक भाग असला, तरी तो भाग इतका मुख्य व महत्त्वाचा आहे की, एकाद्या ह्यूमरिस्टचे कौशल्य याच एका गोष्टीवरून अजमाविले जाते; कारण इतर प्रकारची Humour म्हणजे उदाहरणार्थ, व्याजोक्ति, व्यंग्योक्ति, अतिशयोक्ति इत्यादि साधण्यापेक्षा ही Humour साधणे आणि तीही उत्कृष्ट रीतीने साधणे, हे फार अवघड आहे. मी वर सांगितलेच आहे की, पाश्चात्यांतील मोठमोठ्या विनोदी ग्रंथकारांची कीर्ति त्यांच्या इतर प्रकारच्या विनोदी लेखांमुळे झालेली नसून, मनुष्यस्वभावाचे वर्णन करण्यांत त्यांनी विनोदाचा जो उपयोग केला आहे त्यामुळे झालेली आहे. अशा प्रकारच्या विनोदाला मुख्य वाव नाटके आणि कादंबऱ्या यांतूनच मिळत असल्यामुळे साधारणतः ह्यूमरिस्टमध्ये कादंबरीकार व नाटककार यांची गणना प्रथम करण्यांत येते. पण यामुळे इतर प्रकारचे विनोदी लेखक ह्यूमरिस्ट नाहीत असे नव्हे. दुमन्या मुद्यावर उत्तर असे की, मनुष्यस्वभावाचे वर्णन करण्याचे कौशल्य एकाद्यांत असले तरी त्याकमी Humour चा उपयोग करण्याचे कौशल्य वेगळेच आहे. कारण केवळ अवलोकन व मार्मिकता असलेला लेखक मनुष्यस्वभावाचे मार्मिक वर्णन गंभीरपणाने अगदी यथार्थ करू शकेल. पण तेव विनोदाने करावयाचे

असल्यास त्या गुणांना सहृदयतेची जोड असल्याशिवाय ते करता येणार नाही. मनुष्यस्वभावाचें यथायंभ्य वर्णन करण्याची कला व विनोदविकास करण्याची कला, या दोन्ही कला परस्परापासून भिन्न आहेत. एकाच्या साहाय्याने दुसरी कला अधिक उठावदार दिसेल; पण जेथे दोन कलांत भेद करण्याचा प्रसंग येतो तेथे त्यांची एकमेकांत गुंतागुत करणे रास्त नाही. गणितांत शास्त्रीय विषय आहे. आणि शास्त्रीय विषयांत गणित आहे म्हणून ज्याप्रमाणें गणित व शास्त्र (Science) हे विषय एक नाहीत त्याप्रमाणेंच हे आहे; विनोद Humour म्हणजे हंसविषयाची—हास्यरस उत्पन्न करण्याची—कला. या कलेचा जेव्हां आपण पृथक्करणे करू या दृष्टीने विचार करितो, तेव्हां ज्यांनी ज्यांनी या कलेचा उत्कर्ष केला असेल मग तो कोणत्याही प्रकारे असो—त्यांचा त्यांचा या कलेचे सेवक म्हणून वेगळा उल्लेख होणे जरूर आहे. असो.

हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचें Humour च्या दृष्टीने अवलोकन करून मला सुचलेले चार विचार मी याप्रमाणें आपल्यापुढें ठेविले आहेत. हरिभाऊंनी वाङ्मयांत जें कार्य करून ठेविलें आहे, त्याचें हरएक दृष्टीने परिशीलन करणें, वाङ्मयाच्या अभिवृद्धाच्या दृष्टीने अवश्य आहेच. पण या परिशीलनानें हरिभाऊंची स्मृति जागृत राहून त्यामुळे वाङ्मयाच्या उपवनांत आपल्या हातून चार वृक्ष लागावे अशी लालसा असणार नाही. प्रोत्साहन मिळते. आजच्या प्रसंगी हरिभाऊंमारख्या थोर व श्रेष्ठ सरस्वतीभक्ताची अल्पसेवा करण्याची मला संधी देऊन आपण माझा मोठाच मान केला असून याबद्दल मी आपला फार ऋणी आहे. ही माझी सेवा आपण कृपाळुपणें मान्य करून घ्यावी एवढीच विनंति आहे.

